

Nikola M. Popović

DIMITRIJE TUČOVIĆ

Njegov život i rad

Izdavačka knjižara "Škerlić"

Beograd, 1934

PREDGOVOR

U pojavi ove knjige treba gledati jednu težnju: želju da se Dimitrije Tucović prikaže onakav kakav je on u stvari i bio.

Iznoseći suštinu Tucovićevega života i rada, ja sam hteo da ukažem koliko je kod njega ideja bila centar oko koje se sve ostalo moralo okretati.

Zatim sam hteo da ukažem i na burno doba u kome je Tucović živeo i radio i na privezanost toga doba za njegovo ime, i to toliko čvrstu privezanost da se Tucović nikad neće moći ni zaobići niti pak iz centra toga doba potisnuti.

Isto tako ja sam hteo da ukažem i na to, koliko je Tucović bio retka ljudska pojava u povesnici Jugoslovena, a time i koliko je težak gubitak pretrpeo, njegovim nestankom, naš narod, koji je tako siromašan u velikim ljudima.

A da bi se taj teški gubitak, ukoliko je to moguće popravio, postoji samo jedan način: pružiti generacijama što verniju sliku toga idealnog čoveka.

Ako sam pak uspeo da Dimitrija Tucovića i njegova dela stavim na svoje pravo mesto i da skrenem pažnju na svetlost koja će večito svetliti najveličanstvenijim sjajem od njega i njegovih dela, onda sam time odužio svoj dug i prema Tucoviću i prema onima koji su želeli i koji žele da ga tačno upoznaju, a za to upoznavanje nije im se pružala zgodna prilika.

Smatram za dužnost da na ovom mestu zahvalim na velikoj pomoći koja mi je ukazana pri pribavljanju materijala za ovu knjigu.

Na prvom mestu zahvaljujem g-đi Dragici, udovi pok. Đure Đukića, rođenoj sestri Dimitrija Tucovića, za sve njene mnogobrojne usluge koje mi je učinila i za obaveštenja koja mi je dala. Zahvaljujem g-đi Anki, udovi pok. Velimira Stojanovića, na datim obaveštenjima. Isto tako zahvaljujem g-đi Dobrosavi Đorđević—Vranković, profesoru, i g-đi Magi Magazinović, profesoru, na uslugama i obaveštenjima.

Zahvalan sam: g. g. Sretenu Vukašinoviću, inženjeru, Đurđu Jeleniću, upravniku Državne arhive, Tasi Milojeviću, inženjeru, Pavlu Pavloviću, abadž. radniku, dr. Dragiši Đuriću, profesoru univerziteta, Radivoju Raduloviću, penzioneru, Voji Pekoviću, kafedžiji, Nikoli Nikoliću, činovniku, Vladimiru Tucoviću, rođenom bratu Dimitrija Tucovića, Milanu Sekuliću, direktoru Beogradske realke, Dimitriju Premoviću, direktoru gimnazije u penziji, Nedeljku Divcu, profesoru, Vlajku Martinoviću, krojaču, Hermanu Vendelu, novinaru, Dragutinu Bukviću, radniku, Dragiši Lapčeviću, književniku, Janku Nikoliću, činovniku, Živojinu Cvetkoviću, profesoru, Đorđu Tucoviću, bravaru, Luki Pavićeviću, sekretaru beogradske Radničke komore, Triši Kacleroviću, advokatu.

Beograd, novembra 1934.

N. P.

GLAVA I

DETINJSTVO I ŠKOLOVANJE

PORODICA. — OSNOVNA ŠKOLA. — REALKA U UŽICU. — POZNAVANJE S RADOVANOM DRAGOVIĆEM. — ISTICANJE ZASTAVE NA UŽIČKOJ REALCI. — REALKA U BEOGRADU — VELIKA ŠKOLA (UNIVERZITET).

Po jednom predanju porodica Tucović doselila se u užički okrug iz Hercegovine. Po drugom, koje je mnogo verovatnije, jer počiva na tvrđenju jednog čoveka od nauke — etnologa — ona se doselila iz Morače, iz Crne Gore. Pozitivno se može reći samo toliko da je doseljenje obavljeno još pre trista, četiri stotine, a možda i pet stotina godina.

Ako bi se poverovalo prvoj tradiciji, Tucovići su onda dobili svoje prezime po tome što se doseljenik dugo „potucao”, dok se, naposljetku, nije smestio u užičku oblast. Prihvatimo li drugo tvrđenje, onda je prezime posledica zanata. Izgleda, naime, da su se i doseljenik i nekoliko njegovih potomaka bavili tucanjem volova i ovnova i da je Užičanima bilo mnogo lakše zapamtiti njihov zanat, nego pravo prezime, i po zanatu ih zvali. Obazremo li se, za trenutak, na prezimena: Kovačević, Majstorović, Terzić, Čizmić, Ćurčić itd., odmah dolazimo do nepobitnog fakta, da su ona potekla od zanata koje su nekad preci tih porodica obavljali. Prema tome, izgleda da prezime Tucovići takođe dolazi od zanata. Međutim, ono što je Užičanima dobro poznato jeste to da su Tucovići jedna stara užička sveštenička porodica. Pismeni dokumenti, da bi se tačno saznalo odakle Tucovići potiču, ne postoje.

Otac Dimitrija Tucovića, pop Jevrem, svršio je vrlo mlad bogosloviju. Usled toga nije se mogao odmah zapopiti. Zato je neko vreme proveo u Arilju, kao učitelj. Po završetku tridesete godine, Jevrem se oženio Jefimijom, ćerkom Jovana Cicvarića, seoskog trgovca, iz Nikolajevića, iz užičkog okruga. Tom prilikom Jevrem se i zapopio i dobio parohiju sa sedištem u Gostilju, srez zlatiborski, okrug užički. Mladi bračni par unosi u zajednički život ovo: pop Jevrem, pored retke korpulentnosti uzorni karakter, a Jefimija, ili kako su je od dana venčanja pa do smrti Užičani zvali „Mlada“, inteligenciju, mirnoću i veliku naklonost prema sirotinji. Ta naklonost bila je toliko prisna i iskrena da u najkraće vreme, ne samo bliža nego i dalja okolina, brzo saznaje za dom popa Tucovića. Tako, dok su jedni dolazili popu za mudri savet, drugi su se obraćali „Mladoj” za pomoć i sklonište. Ove dužnosti roditelji Dimitrija Tucovića obavljale su isto toliko retke skromnosti koliko i ljubavi sve do kraja života.

Pop Jevrem je imao osmoro dece: pet sinova i tri ćerke. Sva su deca rođena u Gostilju. Prvog maja 1881, rano ujutru, rodio se Dimitrije. Dolazak na svet baš Prvog maja, kada radnička klasa slavi svoj praznik rada, zar ne treba uzeti kao prvi znak kojim će se pravcem Dimitrije Tucović u svom budućem životu, uputiti? Zar tu ne treba videti jednu slučajnost koja će nerazdvojno

vezivati tog čoveka za radničku klasu i sve što je njeno?

Pored svešteničkog položaja i čvrstog karaktera Tucovići su bili još poznati i po svojoj malobrojnosti. Od toga nije umakla ni porodica popa Jevrema. Njegov najstariji sin, Kosta umire u trećoj godini, a srednji Čedomir kao đak IV razreda Užičke realke. Smrt Čedomirova, van porodice, trebala je da ostane neprimećena. Međutim, zbog svoje obdarenosti, on je bio već vrlo poznat. Đaci, njegovi drugovi, smatrali su ga za neko natprirodno biće, a nastavnici za najdarovitijeg učenika. Tako je, dakle, smrt mladoga Čedomira bila veliki gubitak i za porodicu, i za Užičku realku i za buduće generacije. Prilikom sahrane, opraštajući se od svoga đaka, jedan od profesora u svome govoru rekao je: „Užička realka gubi svoga najdarovitijeg učenika kojega je dosad imala, a možda njen prag tako darovit đak, više neće nikad prekoračiti.“ Mladi obdareni Čedomir umro je od boginja. Od iste su bolesti болоvala i sva ostala deca, sem najstarijeg posle Koste, Vladimira i najmlađeg, Dragice. Vladimir se tada nije kod kuće nalazio, a Dragica se još nije bila rodila. Na svom simpatičnom licu, Dimitrije je doživotno nosio tragove od te mrske bolesti. Danas pak, kad ove redove pišemo, od osmoro dece prote Jevrema, živa su još svega troje: Vladimir, Marija i Dragica. S njenom smrću nestaće nekad tako brojne porodice prote Jevrema Tucovića.

Dimitrije je stupio u osnovnu školu 1889 godine. Njegov džinovski uzrast nije mu pri upisu dopustio, a da ne bude naročito primećen. To će mu se, uostalom, celog života događati. Međutim, neće dugo potrajati, a Dimitrije će biti naročito primećen i po drugim bogatstvima koja mu je priroda bila tako obilno poklonila: po inteligenciji i karakteru. Još prvoga dana, Dimitrije je svoga učitelja za sve vreme predavanja slušao i pratio s toliko pažnje kao da nikoga živoga sem njega i učitelja u učionici nije bilo. Vrednom i savesnom Vasiliju Lukiću, ovo se toliko dopalo, da je odmah s mnogo zadovoljstva pomilovao svoga đaka ne znajući još da će on biti ubuduće i njegov najbolji đak. Retka pažljivost Tucoviću je omogućila da sve predmete u toku predavanja nauči. Zato je on sve slobodno vreme provodio u igranju. To igranje, razume se, nije moglo proći a da ne bude primećeno od dobrih roditelja. „Zanemarivanje knjige“ nateralo je popa Jevrema da jednoga dana poseti Dimitrijeva učitelja. Učitelj Lukić ne samo da je umirio zabrinutog roditelja nego je čak i pohvalio vrednoću svoga đaka. Pop Jevrem je sve to primio k znanju, ali, ipak, nije bio potpuno umiren. A nije mogao biti umiren zato što je mlađi njegov sin, Stevan, ipak pokatkad uzimao knjigu i ponešto učio. Naposletku Tucovićevi roditelji „morali“ su se pomiriti sa stanjem, jer im je sin uvek dolazio kući s najboljim ocenama.

Obdarenost Dimitrija Tucovića, još u prvom razredu osnovne škole, našla je svoga protivnika. Vredni i marljivi, a u isto vreme i ambiciozni, Ranko Jovanović ne može da dozvoli da neko bude od njega bolji. Svojom retkom marljivotću i neumornim radom, on još prvih dana pri stupanju u školu pokušava da osvoji prvo mesto. Fizički i umno džinovski razvijeni Tucović to nikako ne dopušta. Malo po malo ta se borba pretvara iz lične u „opštu“ stvar cele škole. Deca se polako dele u dva tabora. Na čelu jednih stalno će biti Tucović, dok će druge voditi Ranko Jovanović. Rankova želja da pobedi svoga protivnika primorava ga da stalno radi. Taj stalni i neprekidni rad dovodi njegovu majku u sve veću zabrinutost. Zato se ona jednog dana reši da poseti „Mladu“. Tako je i učinila. Posle dužeg razgovora i traženja zgodnog načina kako da se

glavno otpočne, Jovanovička je otvoreno na stvar prešla. Nemajući ništa drugo da kaže, ona je „Mladu“ zamolila da utiče na Dila, da ne radi tako „mnogo“. Dobra popadija, dirnuta u bolno mesto, iskreno se požalila svojoj gošći na preteranu lenjost i nemarnost svoga sina. Ona se klela, da Dimitrije kod kuće knjigu nikad u ruke ne uzima. Jovanovička, razume se, ovo nije mogla da veruje. Kad njen Ranko uči stalno i neprekidno, onda ne može biti da Dimitrije isto to ne čini. Nezadovoljna rezultatom svoje posete, Jovanovička se vraća svojoj kući koliko zabrinuta toliko i neraspoložena.

Pojava prvog snega pruža priliku, da se Dimitrije Tucović i svome učitelju Lukiću i svojim drugovima predstavi na još jedan, do tada nepoznat način. Podeljeni u dve grupe, đaci su otpočeli milo grudvanje. Tucovićeve grupa nije imala mnogo muke. Druga strana brzo se našla u nevolji. Kolovođa — Tucović kad je ovo video, mesto da „neprijatelja“ potuče, brzo šalje jedan deo svojih drugova u pomoć slabijoj strani. No pošto se ubrzo i ovo pojačanje pokazalo nedovoljno, on šalje i drugu grupu. Malo po malo, oko Tucovića se našla samo jedna mala grupa, a na protivnoj strani ogromna većina. Takav odnos snaga mesto da zabrine našeg mladog Tucovića, još više ga je okuražio i dao mu volje za borbu. Šta je on uradio u ovoj borbi? On je prvo tačno rasporedio svoje drugove, a kad je s rasporedom bio gotov, on je lično istupio nekoliko koraka napred i, na veliko čuđenje svoga učitelja, započeo ogorčenu borbu. Izazvana ovakvim postupkom, protivna strana sve svoje metke usredsređuje na najveću metu. Imajući jedinu brigu, a to je da ne bude pobeđen, Tucović se ni pred jednim udarcem ne savija niti pak zaklanja, već svom snagom gađa protivnika. U jednom momentu, iako sav zaliven grudvama, mesto da se povlači, on komanduje svojim drugovima napred i za tren oka nalazi se usred protivničkog tabora. Bitka je bila rešena. Tucović i njegovi drugovi odneli su pobeđu. I sad šta biva? Mesto da se hvali koga je sve pogodio i kako se kuražno borio, on veliča svoje hrabre drugove, a sa puno prezrenja govori o onima što su se u toku borbe iz straha prebacivali čas s ove, a čas s one strane. Ali to prezrenje nije iz računa niti iz iskustva. Naprotiv, to je samo odjek njegovih urođenih karakternih osobina, osobina koje će se iz dana u dan, iz godine u godinu, u toku stalnih borbi, sve više razvijati i usavršavati. Te osobine načiniće od Tucovića ljubimca ne samo u svome razredu nego i u celoj školi.

Kad je Tucović, 1893, stupio u Užičku realku, on je već bio dobro poznat. To poznanstvo pruža mu odmah mogućnosti da počne praviti poznanstvo sa đacima iz viših razreda. Kad se treba družiti, on se družiti sa starijima od sebe. Ali kad se treba grudvati, on nikad ne zaboravlja svoj razred i svoje nejake drugove. Borbe u realci bile su ponekad pravi okršaji. Dešavalo se da protivnik svu borbu skoncentriše, uz gromke uzvike „udri Tucū!“ na mladoga Dimitrija. Ali Tuca ni za živu glavu nije hteo ni da se povuče ni da bude tučen. Nisu bili retki slučajevi da su mu stariji drugovi, po završenoj borbi iz oportunističkih razloga, preporučivali da prilikom iduće borbe ne ostane s najslabijima. Međutim, Tucović se na te savete, sem s ironičnim osmehom, nije nikad osvrnuo. Biti sa slabijima i tući jačega od sebe — to je bila njegova želja i jedini smisao igre. Biti sav, od glave do pete, oblepljen snegom; biti izložen takvim udarcima, da posmatrača strah obuzme, sve to za njega nije bilo ništa, samo da odbrani svoje nejake drugove i da zajedničku pobeđu „pronese na daleko“.

No ako je Tucović bio takav borac u zajedničkim obračunavanjima, to nije bio slučaj i u ponašanju s pojedincima. Naprotiv, nikad se on nije, svojom greškom, ni s kim posvađao. Najmanje je on bio u stanju da svoju fizičku nadmoćnost namerno zloupotrebi. Za takve stvari Dimitrije Tucović je bio potpuno nesposoban. I ne samo da je bio nesposoban nego su mu takvi postupci njegovih drugova bili do kraja mrski i u njemu izazivali otvoreni revolt. Uzeti u zaštitu fizički slabije, a primerno kazniti nasrtljive i nestatne drugove, bilo mu je pravo zadovoljstvo. Opomena drskom napadaču uvek je počinjala prijateljskim savetima. A kad su sva sredstva bila iscrpna, onda su pljuštali šamari.

U starijim razredima, a naročito u VII i VIII, Tucovićeve omiljena igra bila je da se uhvati za klupu ili kakav drugi zgodan predmet, pa da posmatra svoje drugove kako uzaludno navaljuju, da bi ga od dotičnog predmeta odvojili. Tako su bili česti slučajevi da ga njegovi drugovi s klupom, za koju se držao, uzaludno vuku po učionici. No čim se ova igra završila, mada je redovno bila u korist Tucovićevu, on se nikad njome nije pohvalio.

Već smo rekli da je Tucović, još od samog početka svoga školovanja, redovno družio sa starijim drugovima. Ta okolnost, pored onih o kojima je gore bilo reči, dovela ga je do poznanstva i s Radovanom Dragovićem, njegovim budućim najmilijim drugom i učiteljem. Kad su se ova dva apostola predratnoga socijalizma upoznali, Tucović je bio u III, a Dragović u VI razredu realke. Ovo poznanstvo imaće u životu Dimitrija Tucovića presudan značaj.

U svome napornom, burnom i plodnom političkom radu, Tucović je ovo poznanstvo često spominjao, a prilikom Dragovićeve smrti, potresen dubokim bolom, on je skoro očajno uzviknuo: „Najbolji umiru najpre — to se ovoga puta potvrdilo“. Do ovoga poznanstva došlo je slučajno. Taj slučaj, u stvari, bio je posledica instinkta, koji je neumorno napred terao ove dve neobično obdarene prirode. Njihov zajednički duh i smisao pun logike, gurao ih je svakojega sa svoje strane, da se sretnu i zajednički u svačemu potraže instinski smisao i stvarni cilj. A kad su se našli oba na istoj osmatračnici i, kad su videli da u njihovim grudima gori istovetni plamen za saznanjem, ista nepresušiva žudnja za nesebičnom pravdom, oni su se, kao pravi umni džinovci, uhvatili ruku pod ruku i smelo pošli napred, da kroz besputnu prašumu krče pravolinijske puteve, bez okuka i bez obzira na okolinu i njena protivstavljanja.

O tome prvome susretu, kad je Tucović prvi put dobio „knjigu na čitanje“, i „prvi put“ čuo „socijalističku reč“, on kaže sledeće: „*Skromnost, iskrenost i prostota, koje su ga krasile kroz ceo život, (Dragovića), činile su ga omiljenim, izgledao je nešto više od ostalih đaka*“¹. Skromnost, iskrenost, prostota, nepresušiva drugarska ljubav, vanredna obdarenost, neustrašiva smelost, uzorna nesebičnost, fanatična odanost proleterskoj stvari, sve je to činilo Dimitrija Tucovića da je ne samo „izgledao“ nego u stvari i bio najveći među najvećima. I blagodareći tim okolnostima, ne samo da je pažljivo pročitao „prvi put dobivenu knjigu“ i prvi put dobro razumeo „socijalističku reč“, nego i odlučno, bezkompromisno i energično zaorao socijalističkim plugom, „i kad istorija socijalne demokratije počne govoriti o prvim začecima klasne borbe proletarijata u Srbiji, o njegovom konačnom izdvajanju iz haosa mutnih političkih ideja, naivnih utopista i samouka; o njegovom raskidanju opasne zamke koju mu je buržoaska demokratija oko

---

¹ „Radničke Novine“ od 27 decembra 1905.

*vrata stegla; o njegovom stupanju u moderno kolo internacionalnog marksizma... ona će, ta istorija, sa oduševljenjem i većitom poštom pričati srećnijim generacijama o mučeničkom životu druga Radovana Dragovića*². A ovo se mora reći i za njegova verna učenika, saputnika i druga Dimitrija Tucovića.

Zajednički đачki rad i život Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića bio je kratkog veka, svega jednu školsku godinu. Pa ipak, to je bilo dovoljno. Ovo vreme koje je Tucović do dobijanja „prvi put socijalističke knjige na čitanje“, upotrebljavao na igranje, sad ga on posvećuje strasnom čitanju socijalističkih knjiga, čitanju koje će se, iz žudnje za što boljim razumevanjem, pretvoriti u studiranje i seckanje reči, i to u takvo seckanje da će život i rad za Tucovića dobiti isti nerazdvojni smisao. Dojučerašnji dečak što nikad nije hteo knjigu u ruke da uzme, najedanput se pretvara u tako strasnog čitatelja socijalističkih knjiga da to sad počinje bacati njegove roditelje u novu brigu. Ali, i ta je, kao i ranija, briga bila potpuno neopravdana.

Strašno, ali isto toliko i inteligentno čitanje socijalističke literature ubrzo je Tucovića toliko osposobilo, da ako je Jovan Skerlić za Svetozara Markovića mogao reći: „Ako se ne može primiti ono što su Markovićeви prijatelji pisali o njemu u jednom nekrologu, da je, još đakom na Velikoj Školi počeo da izvodi svoje misli i načela, da stvara pogled na život i nauku“³..., za Tucovića se, baš naprotiv, može sa sigurnošću reći da je još kao đak Užičke realke „počeo da izvodi svoje misli i načela, da stvara pogled na život i nauku“, i da je prema tome početkom XX veka prematio i onoga koji je „u istoriji srpskog duhovnog života u XIX veku, u celoj istoriji obnovljene Srbije, lično toliko značio da nema čoveka, koji je igrao tako veliku ulogu i vršio tako veliki uticaj na duhove ...“

Uporedimo li još u samom početku misaonog rada i života ova dva velika čoveka, odmah nailazimo na ogromne razlike. Dok je Marković proveo celo svoje školovanje kao i svaki drugi đak, baveći se svojim školskim radom, učeći „od stranice do stranice“, dotle Tucović uzima najaktivnijeg učešća u javnom političkom životu. Dok Marković „mrzost na profesora ... nije mogao da razlikuje od mrzosti na nauku koju je i predavao, — nego je mrzeo i nju“, dok je Marković „kad je svršio IV razred gimnazije... jedan od „prevashodnih“ đaka škole sa svedodžbom „otličan iz svijuu“, otišao na lepenički most i sve školske knjige kidao na komade i bacao u vodu“⁴, dok je „opšta bujica ponela sobom i Markovića, i on, dotle miran i uredan đak, počinje otsustvovati od škole i dobivati ukore ...“, dotle Dimitrije Tucović sve jasnije uviđa da nauka i profesori nisu isto, da je knjiga najveće ljudsko blago i da borbu treba voditi na sasvim drugi način.

Da bi ova razlika između Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića svakome bila jasna, u korist ovog drugoga navedimo odmah primer. Bilo je to 1898. Te godine, na osnovu odluke Narodne skupštine, ukinuta je, pored ostalih srednjih škola i Užička realka. Za siromašni užički kraj udarac je bio višestruko težak. Pre svega, to je ukidanje povlačilo za sobom oduzimanje mogućnosti da se užička omladina školuje. Zatim, u toj se odluci video jedan indirektan udarac

---

² „Radničke Novine“ od 27 decembra 1905.

³ „Radničke Novine“ od 27 decembra 1905.

⁴ Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje, str. 21.

na slobodoumlje, po kome je Užička realka bila već dosta poznata. Kod nekoga iz prvog, kod nekoga iz drugog, a kod nekoga i iz oba razloga, opšta potištenost je zavladała ne samo u gradu, nego i u celoj oblasti. Nemila vest je naročito đake uzbudila. Za one koji su se nalazili u toku školovanja postavljalo se pitanje šta da rade, kuda da idu da bi produžili učenje i kako da idu kad se nema sredstava.

Sve ove brige činile su svoje. Želeći da na njih dadu odgovor u parku „Grot“ našli su se, istina, sasvim slučajno Tucović, Sreten Vukašinović i Tasa Milojević. Razume se, razgovor se odmah poveo o najvažnijem događaju toga dana. Posle malog pretresanja, sva trojica su se saglasili da se skupštinsko rešenje ne može izmeniti. Ali im je bilo veoma teško pri pomisli da će taj „udarac“ proći bez ikakva odgovora. Ne osvetiti njinu dragu realku, ne učiniti nešto što će bar podvući da ona nije nečujno „umrla“, to ih je strašno tištalo. Tri zabrinuta đaka šetala su se poduže. Tema razgovora se nikako nije menjala. Najedanput će neko reći: da istaknemo crnu zastavu. Crnu zastavu! Da, crnu zastavu. Brzo se o predlogu počelo diskutovati. Nije dugo potrajalo, uvidelo se da je ideja odlična, jer ništa bolje ne može izraziti tugu svih Užičana, a naročito omladine, a u isto vreme i prosvetnu politiku obrenovičke vlade. Pošto za iznalaženje zajedničkog gledišta nije trebalo mnogo, brzo je pao predlog da se zamisao sprovede u delo. Žurnim koracima se otišlo u radnju kod „Lipe“. Zajednički drug i prijatelj, trgovački pomoćnik Milan Turdić, brzo je retku mušteriju uslužio. Svi su džepovi istrešeni, Tucović paket dobro gurnuo ispod košulje, bačen jedan pogled na vlasnika Jelisija Gordića, i šmugnulo se napolje. Kao zainat, organi državne i opštinske vlasti svuda su se nalazili. Ako nešto može biti sigurno to je bilo ovog dana da će „zaverenici“ još pri samom pokušaju biti osujećeni, a nežnost policijskih vlasti Aleksandra Obrenovića bila je dobro poznata. Pa ipak, naumljeno se moralo učiniti. Posle izvesnog razmišljanja, pao je predlog da se mrak sačeka. U međuvremenu su imali da se obave drugi važni poslovi, da se nešto na zastavu napiše, jer sama nije dovoljna, i da se dobro za motku pričvrsti. Svi su otišli kući Tase Milojevića. Brzo su našli motku, konac i iglu, ušli u dvorišnu sobu, okrenuli bravu i prišli poslu. Dok su Tucović i Milojević šili, Vukašinović je stihove sastavljao. I srećom njegova je mašta išla isto tako brzo kao i krojačka igla njegovih drugova. (Vukašinović je tek bio maturirao). Mislim da sam gotov rekao je svojim drugovima i počeo da čita:

„Ovde, na vidiku,
Svet nek' vidi ceo
Lavor venac što mu
Četvrtog se spleo! “

Dok je Tucović izustio „sjajno“, Milojević je, sav srećan, skočio da traži hartiju od koje će se slova izrezati. Kad je i to obavljeno, kad su slova makazama „salivena“, pojavljuje se jedna nepredviđena tetkoća: nema konca da bi se slova za zastavu pričvrstila. Brava je opet škljocnula. S malo brašna u šaci i jednim malim lončetom u drugoj ruci, Milojević se brzo vraća. Zastava „prkosa i žalosti“ je bila za tren oka potpuno gotova. I vruće letnje sunce (bio je 6 ili 7 avgust) bilo je uviđavno. Kao da je znalo šta se sprema, žurno je padalo iza užičkih brda. Kad je noć dobro spustila svoja teška krila, zaverenici su se uputili ka realci. Ali su vrata bila zatvorena.

Tucović, sa zavijenom zastavom pod miškom i Vukašinić malko su se povukli. Milojević, naprotiv, obišao je zgradu i kroz nekoliko minuta vratio se natrag. Iz njegove ruke Tucović prima ključ i žurno nestaje u pomrčini. Sad je nastao teški momenat. Vukašinić i Milojevać su se pitali, da li će njihov drug uspeti i šta li će s njim biti? Svaka sekunda bila je vek. Najedanput na tornju od realke primeti se neka crna silueta. Milojević i Vukašinić, od uzbuđenja, nisu mogli svojim očima da veruju. Dok su se oni pitali da li je njino priviđenje istinito, Tucović se vratio i tihim glasom, snažno ih hvatajući i jednog i drugog svojim dugačkim rukama, saopštio: „Zastava je istaknuta, vrata su zaključana, ključ bačen, i sad možemo kući da idemo“. Žurnim koracima, vesela srca, jurnuo je svako na svoju stranu — otrčali su kućama.

Mesto mira i dubokog spavanja noć je donela veliko uzbuđenje. U glavama mladih demonstranata stalno se preturalo pitanje, da li će ono „na vidiku“ biti zaista dovoljno vidno, da li će ga svi Užičani, tj. cela Srbija i ceo svet jasno videti?

Pod šibom te radoznalosti, ma da dobro poznat sa svog slatkog jutarnjeg spavanja, Tasa Milojević je vrlo rano, još u samu zoru, ustao i brzo izišao napolje. Razume se, da vidi kako zastava izgleda. Tasinu ocu, okružnom blagajniku Joviši, ovo izuzetno rano ustajanje njegova sina nije moglo umaći, a da ga ne primeti. Zato je on, čim se Tasa vratio, počeo da ga ispituje. Znajući za slobodoumlje svoga dobrog roditelja, mladi realac ispriča celu stvar. Mesto radovanja, što je sin očekivao, za okružnog blagajnika to je bio grom iz vedra neba. Poznavajući do detalja inkvizitorske metode vladavine obrenovićkog režima, Joviša Milojević je počeo da drhti od straha. I ne znajući šta da radi, a ne mogući da izdrži od uzbuđenja kod kuće, blagajnik, u ludom bezumlju, otrči do svoje sestre, g-đe Vukašinić. Izenađena izgledom svoga brata, Vukašinićka je počela da ga žurno ispituje. Drhtećim glasom brat je jedva sestri saopštio šta su njina deca uradila. Izenađena do krajnosti, mati je hitro prišla krevetu svoga sina. Videći da nema kud, mladi maturant je ispričao celu stvar. Ali je stalno naglašavao i kleo se da ih niko nije primetio. Srećna i presrećna, Vukašinićka je stala umirivati svoga preplašenog brata.

No ako zastavu kroz gusti noćni mrak niko nije primetio, to nije bio slučaj i ujutro. Naprotiv, u prvo praskozorje ona je bila primećena. A kad se, malo kasnije, sunce pojavilo i na crnom platnu svojim zracima slova počelo milovati, veličanstveni izgled „ovde na vidiku“ bio je odmah primećen. Bela slova, na crnom polju, dobila su sasvim drugi izgled. Za gledaoce ona su bila od „čistoga“ zlata. U stvari, čistota je bila posledica uzbuđenosti kod građana.

Kao što se i moglo očekivati, Tucović i njegovi drugovi su bili među prvima da vide svoje delo. Ali pošto je Joviša bio obavešten o njenom postupku, a i inače da ne bi nekome upali u oči, oni se nisu družili.

O istaknutoj zastavi i njenom „zlatnom“ natpisu brzo je saznala cela varoš. Za malo Užice vest je bila velika, ogromna. Zato je i staro i mlado požurilo da vidi „neverovatno“ čudo. Među radoznalim ubrzo se našao i načelnik Zotović. Sasvim pojmljivo, on je tek bio i uzbuđen i izenađen. S gnevom mešalo se u njemu ogorčenje. Osam sati je već bilo tu, tek da otkucaju, a „poziv na uzbunu“ još sa zgrade nije bio skinut. Po Zotovićevu mišljenju vinovnik je bio niko drugi i niko manje nego Petrović, vrtilac dužnosti direktora realke. Jer kad ne bi bilo tako, zar on ne bi već odavno skinuo zastavu? Svojim držanjem Zotović je uzbuđenje građana doterao do

kulminacije. Sumnjičenja su se sve više širila. Saslušavanja su počela od reda. Privođen mu je tu na licu mesta, kako je ko hvatan. No kad mu je zastava prineta, pošto su vrata od tavana bila odbijena morao je i sam uvideti, da od zlata nema ni traga. To ipak ne znači da se saslušanjima nije produžilo. Posle nekoliko dana stalnog ispitivanja, krug sumnjivih se sve više sužavao. Naposljetku, taj se krug tačno poklopio s malim školskim reonom. U centru reona, razume se, nalazili su se Tucović-Vukašinović-Milojević. Da li je sumnja na njih pala zato što ih je neko video ili zato što se Joviša Milojević, da bi sebi olakšao, nekome poverio, na to je pitanje teško odgovoriti. Bilo jedno ili drugo, trojka je smatrana za vinovnika. Prilikom saslušanja, Vukašinovićeви i Milojevićeви roditelji, iako su pozitivno istinu o zastavi znali, ipak su svaku sumnju od svoje dece odbili. Protu Jevrem Tucović, naprotiv, nije ništa znao. I ne samo da ništa nije znao, nego mu se, za čudo, pričinilo da toga dana i večeri njegov sin nije nikud od kuće išao. Zato je on najenergičnije svoga sina uzeo u zaštitu.

Preduhitren izjavom svoga oca kod okrutnog načelnika, Dimitrije Tucović se našao u velikoj neprilici. Kazati istinu, pošto je otac dao drugi iskaz, nije mogao. Ne kazati istinu, takođe mu je bilo teško, jer to nije odgovaralo njegovom karakteru. Posle malo kolebanja, mladi Dimitrije se obratio svome ocu i upitao ga za savet. Protu Jevrem, posle malog uzbuđenja i griže savesti, naredio je sinu, da ipak pred školskim vlastima, za sebe lično, kaže istinu. Vrli realac, ni malo se nije predomišljao. Pred svojim direktorom sve je o sebi izneo od prve do poslednje stvari. Direktor Petrović, i pored priznanja, u zapisnik je uneo: „Posle svestranog izviđanja ustanovljujem, da ni jedan od učenika nije učestvovao u isticanju zastave.“ Tako je afera za isticanje zastave na Užičkoj realci likvidirana, a da se vinovnici ne pronađu.

Iz ovoga primera jasno se vidi da je između Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića, u korist ovog drugog, još od samog početka njihovog detinjstva, postojala velika razlika.

Napred je već rečeno, da se Tucović kao đak III razreda realke upoznao s Radovanom Dragovićem i tada postao socijalista. To njegovo prilaženje socijalizmu nije bilo mladičko, đačko, potajno. Naprotiv, Tucović je svoje socijalističko vjeruju počeo isticati još od prvog dana. Ali to isticanje neće imati ničeg zajedničkog sa neukusnim i odvratnim razmetanjem. Naprotiv, njegovo odmereno, normalno i prikladno, ali i sasvim otvoreno i energično držanje i verovanje manifestovaće se kroz žučne i sve dokumentovane diskusije u užičkoj đačkoj družini „Napredak“. Te diskusije ići će, poneki put, i do maksimuma mladičke burnosti, ali ipak sačuvati svu ozbiljnost i pristojnost. Ove diskusije, razume se, nisu ostale u zatvorenom krugu družine „Napredak“, već je o njima saznao prvo profesorski kolegijum, a zatim i dalja okolina. Ali, sve to Tucovića nije bunilo. Naprotiv, u svakoj diskusiji on je nalazio jedan potstrek više za što bolje i što dublje poznavanje socijalizma. A da bi ga što bolje upoznao, Tucović odlučno pristupa učenju nemačkog jezika i u tome ima toliko uspeha da ga već u V razredu njegovi drugovi vide gde stalno sobom nosi i bez rečnika čita naučni marksistički časopis „Die Neue Zeit“.

Pri prvom saznanju da je njegov Dimitrije postao socijalista, tradicionalni protu Jevrem nije bio nimalo oduševljen. Ali kako je već bio dovoljno uveren da sve što njegov sin čini dolazi posle dubokog i svestranog razmišljanja, pa sigurno i pristupanje socijalizmu, dobri se roditelj nije hteo protiviti. I ne samo da se nije hteo protiviti nego će, prateći rad svoga sina, polako

početi da uviđa da je on zaista izabrao najbolji put i na tome putu pratiti ga iz godine u godinu sa sve većim simpatijama.

Po svršenom VI razredu realke, u jesen 1899, Tucović dolazi u Beograd da nastavi svoje školovanje. Sa svršenih VI razreda Kragujevačke gimnazije i Svetozar Marković je takođe došao u Beograd da nastavi školovanje. Još jedna, dakle podudarnost više kod ova dva retka, ali u mnogome slična, velika čoveka. No ako je Svetozar Marković iz Kragujevca sa sobom doneo samo odličnu svedodžbu, Tucović je sem odlične svedodžbe doneo i puno prečišćenih pojmova i jasnih pogleda na društvo i na svoj budući pravac u životu. Sudeći po krštenici, u Beograd je 1899, stigao jedan nepunoletan mladić, a sudeći po školskim dokumentima, jedan skroz odličan đak. Ali, sam po sebi, kao što ćemo videti, jedan potpuno zreo čovek sa bogatim rezervoarom znanja i poznavanjem najdelikatnijih društvenih problema, čovek koji je dovoljno naoružan da odmah može stupiti u javni život.

Prilikom otpočinjanja školske godine, na dan upisa, redovni đaci Beogradske realke bivaju malo iznenađeni: u seljačkom odelu, preko dva metra visok, za upis se javlja i jedan novajlija. Oko njega se skuplja, za njim ide, njega stalno prati, jedna grupica takođe novajlija. Domoroci ovu grupu posmatraju, prisluškuju njine razgovore, malko vrte glavom i smeškaju se. Kad bi njina odela dozvolila, po dijalektu, reklo bi se da su Crnogorci. Ali pošto to odela ne dopuštaju, to se zaključuje da će to biti Užičani. Uostalom drukče i ne može da bude, jer Užičana i Crnogoraca svuda ima. Gde nisu jedni i drugi, tamo su ili jedni ili drugi. Domoroci, međutim, nisu odmah primetili da će ovu grupu novajlija imati da upozna, sem po dijalektu i seljačkom odelu, još i po njenoj marljivosti, časnosti i sposobnosti. A od svih profesora višeg novajliju, još i po njegovoj obdarenosti, borbenosti, trezvenoj odmerenosti, izuzetnoj naklonosti prema slabijima i toplom druželjublju. To druželjublje neće dopustiti da ga beogradski domoroci dugo posmatraju i za stranca smatraju, već će mu brzo mladički, iskreno, obilato napraviti mesto u svojoj sredini, priznati ga za svoga vođa, za svoga prvaka i za svoj ponos. Jer njegova retko ubedljiva i bogata rečitost, njegovo mirno i krajnje sigurno držanje i pred profesorima i s drugovima, sve to skupa, ne dozvoljava da se drukčije sa „preko dan metra visokim“ novajlijom postupa.

Za potkrepljenje gornjih tvrđenja navedimo jedan primer. Bilo je to marta meseca 1901. Stevan Sremac je držao čas iz istorije. Pečeni konzervativac svom snagom je šibao Francusku Revoluciju, nazivajući je najvećom ljudskom ludorijom, a Robespjera najvećim kriminalnim krvolokom. Svi maturanti, Tucovićevi drugovi, bez daha su očekivali šta će se zbiti. Čekalo se nije dugo: Dimitrije Tucović, jednom smelom upadicom, presekao je nazadnog profesora. Za člana Akademije nauka, za priznati književni i naučni autoritet, za veoma uobraženog Stevana Sremca, ova smela upadica bila je grom iz vedra neba. U starosti doživeti da mu jedan đak na času, njemu pred kojim se čovek mora kao mrtav držati, njemu koji je uspeo da se uspne uz najveće lestvice priznanja, Sremcu pred kojim se od čobančeta pa do ministra sve klanja, Sremcu kome cela Srbija i celo srpstvo počasti odaje, njemu direktno u lice prezrenje bacati, to je za Sremca bilo više nego strašno, upravo neverovatno. Drhteći celim telom, stari, preterano uobraženi profesor i književnik za momenat nije znao šta da radi. Da skoči, pa da drskog đaka

smrvi, da prestupnika na mestu uništi i da ostalim đacima primer pruži i opomenu učini kako se s takvim izgređnicima postupa? Sve je to Sremac sigurno pomišljao. Ali se jedna poteškoća javljala. Da bi džinu šamar opalio, on bi morao na prste da se uspne. Koliko li bi tek napora trebalo da bi ga, pod svojim udarcima, na patosu video? Međutim, mudrost je svoj pametni savet šanula: „Napolje! napolje! mangupe jedan!“ U napetom stanju ceo je razred očekivao šta će se sad zbiti. Međutim, preko učionice ka vratima se uputio, u očima svojih drugova nikad toliko visoki Dimitrije Tucović. Mirnim korakom prešao je on učionicu i još mirnije za sobom zatvorio vrata. Krajnje uvređeni Sremac, od uzbuđenja više nijednu reč protiv Francuske Revolucije i njemu najmrskijeg čoveka — Robespjera nije mogao da kaže. Naprotiv, Tucović se mirno i sobom zadovoljan, vrlo prijatno po dvorištu šetao. Prilikom odmora đaci su se oko Tucovića okupili. Jedni su hteli da čuju šta će on da kaže. Drugi, da ga malo dirnu. Prvima je Tucović odgovorio, da mu je Sremac, isteravši ga napolje, učinio uslugu, jer bi inače morao da sluša njegova nazadnjačka nagvaždanja. Onima pak što su ga zadirkivali, da ga je mali Sremac, njega tako visokog, bez i malo muke, iz razreda izbacio, on je odvratio: „Ja se nikad neću sa fizički slabijima obračunavati. Sem toga fizička borba meni i inače nije ni malo simpatična“.

Dva dana kasnije, VIII razred je opet imao Sremčev čas. Kao da se ranije ništa nije dogodilo, čas je tekao mirno. A kad je zvonce zakucalo, stari profesor se svome učeniku obratio, pružajući mu jedno parče hartije: „To je adresa jednog tvoga Užičanina. On treba jednog đaka da mu sina poučava. Otidi do njega i reci mu da sam te ja poslao.“ Sremac je, za svoje dobre đake, vrlo rado kondicije nalazio. To je znala cela Beogradska realka. Ali je za sve Tucovićeve drugove, pa i za njega lično, Sremčev postupak, posle skorašnjeg incidenta, bio dosta veliko iznenađenje.

Ostavimo li gornji slučaj bez daljega objašnjenja, ispalo bi da je stari profesor bio ipak dobar i da je lako zaboravljao i brzo opraštao nestašluke svojim đacima. Oni koji Sremca dobro poznaju, međutim, znaju da on nije bio takav. A da zaista Sremac nije lako opraštao potvrđuje i činjenica što je, nekoliko meseci kasnije, Tucović iz Beogradske realke otišao s maturskom svedodžbom u kojoj je samo u jednoj rubrici pisalo „vrlo dobar“, a u svima ostalima odličan. Ta rubrika bila je za predmet iz istorije. Pretpostavka da je Tucović bio baš iz istorije najslabiji ne može se održati, jer se on u svom kasnijem obilatome delanju istorijom vrlo rado, veoma često i vanredno umesno služio. No da bismo došli do odgovora na gornju zagonetku, biće najbolje da se Sremcu lično obratimo.

Bilo je to u jesen 1905. Sremčev đak, a Tucovićev školski drug, onda student, a danas direktor gimnazije u penziji, g. Dimitrije Premović vraćao se u Beograd posle jednog i po smelosti i po rezultatu veoma retkog komitskog okršaja, iz Makedonije. Partiski prvaci Premovićeve stranke, s Ribarcem na čelu, priredili su mu kod „Imperijala“ u znak priznanja banket. Na tome banketu bio je prisutan i drugi najugledniji član liberalne stranke Stevan Sremac. U toku večere bilo jedosta razgovora o mnogim stvarima. Premovića je, između ostalog, Sremac pitao i o svojim negdašnjim đacima, o maturantima iz 1901, pa i o Tucoviću. Ribarac i Premović su Sremca obavestili da je Tucović prvi srpski socijalista i šef socijalističke partije. Mesto da ovakvim izveštajem bude začuđen, Sremac je od reči do reči ovo izjavio: „To me nimalo ne iznenađuje. Upravo tako čemu sam se od Tucovića i nadao, jer je on i karakternim

osobinama i intelektualnim sposobnostima, još kao realac, pokazivao svojstva da je rođen i da vodi i da se za svoje ideje bori“. Dakle, po svemu izgleda daje Sremac dobro poznao svoga negdašnjeg đaka. Ali mu ipak nije mogao oprostiti što se pred njegovim autoritetom nije gipkiji pokazivao.

Rekli smo da je Tucović kad mu je Sremac naredio da napusti učionicu sasvim mirno napolje izišao. Rekli smo da je on izjavio da nije pristalica fizičkog obračunavanja, a najmanje s ljudima koji nisu u stanju da mu protivstave istu snagu i mladičku krepkost. Naveli smo i to da mu je Sremac i posle incidenta nalazio đake za poučavanje. Pa ipak sve to nije na Tucovića uticalo da zaboravi Sremčevu reakcionarnost. Naprotiv, koliko je bio mirno jagnje prema slabom profesoru, on je isto toliko odlučno ostao protivnik reakcionarnog istoričara. A da bi se s liberalnim reakcionarom i nazadnjakom, sa i suviše pretencioznim naučnikom i književnikom obračunao, Tucović nije baš tako dugo čekao. U avgustu 1901 skupili su se u Beogradu svršeni maturanti iz Srbije i nekih mesta iz Vojvodine. Na tome skupu imalo je da se reši pitanje oko izdavanja jedne knjige, u kojoj je trebalo da budu zastupljeni omladini najomiljeniji pisci. Po zamislima pokretača, pa čak i celog skupa, jedno od prvih mesta u toj knjizi imao je da zauzme zasluženi akademik, naučnik i književnik Stevan Sremac. Tako je Sremac od skupa mladih maturanata ceo dan bio titulisan. Ali tako nije mislio jedan njegov dojučerašnji đak.

Bilo je već dosta kasno, kad se Tucović javio za reč. S vanrednom argumentacijom i retkom govorničkom obdarenošću, on je skupu Sremca pokazao u pravoj boji. Na govornici nije bio mladić, već je s podijuma kao granit čvrste argumente slao čovek koji je neverovatno vladao i sobom i svakim svojim pokretom. Njegove mađijske reči prvo su primane sa čuđenjem, a kasnije kao kakva senzacija. I tako mesto da akademik u knjizi zauzme jedno od prvih mesta, skup je jednoglasno rešio da se Stevan Sremac u kombinaciju uopšte ne uzima. Tako se Tucović, na završetku svoga srednješkolskog učenja oprostio sa svojim profesorom i čovekom koji je nemilosrdno napadao Francusku Revoluciju i njenoga neumrlog vođa Robespjera. Tako je Tucović svojim drugovima pokazao kako se on zna s protivnicima obračunavati i da je ta vrsta obračuna mnogo efikasnija od svakoga drugog, pa i od fizičkog.

Pošto je izneo čitavo brdo optužaba protivu Markovićevih profesora, zbog njine „mrtve, formalističke, kobne po samostalni razvitak mladih ljudi“, Skerlić Markovićevu „zrelost“ za univerzitetske nauke ovako ocrtava: „U haosu ideja i osećanja, Marković luta i povodeći se stupa u život.“ A malo dalje: „Tako, sa nedovoljnim i površnim znanjem, sa poremećenim duhovnim i društvenim životom, stupio je on na Veliku Školu.“⁵

Veoma malo ili skoro nimalo nisu bili bolji ni profesori Dimitrija Tucovića. Pa ipak i pored takvog stanja u školi, Tucović je stupio na Veliku školu (univerzitet) bez ijedne trunke idejnog ili osećajnog haosa. Što se tiče znanja, Tucović je i u tom pogledu bio u vrlo povoljnom položaju, blagodareći svojim ličnim sposobnostima i iskustvom skovanoj metodi rada. Gonjen žudnjom za saznanjem, Tucović se nije nikad spremao za ocenu, već za zadovoljenje ličnog interesovanja. Nagon i ljubav za rad toliko su kod njega bili razvijeni da je on do poslednjeg trenutka svoga

---

⁵ Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje, str. 19.

života neumorno radio. Ta strast nije ga napuštala čak ni onda kad je bio pod kišom kuršuma. U njegovom ratnom dnevniku pod 4 novembrom 1914, dakle uoči same smrti, stoji zabeleženo između ostalog i ovo: „Čim je svanulo, neprijatelj se počeo približivati... Ja sam sa najvećim zadovoljstvom dovršio moga „Pell als Eroberer“ od Neksea. Divno delo!... Dobro bi bilo pružiti ga našim čitaocima. “

Zar ovo nije pravo čudo, zar bi jedan drugi čovek mogao „sa najvećim uživanjem“ čitati jednu knjigu pod direktnom ratnom vatrom, i zar bi iko drugi u ovakvim momentima mogao misliti na „naše čitaoce“? Ali za Tucovića, za koga su život i rad bili sinonimi, a njegov radnički pokret smisao života, ovo je bilo sasvim normalno. On je morao i da radi i da misli na „naše čitaoce“.

Kad je primio matursku svedodžbu Beogradske realke, Tucoviću su se na Velikoj školi otvarala dvoje vrata: filozofskog i tehničkog fakulteta. Međutim, on je hteo na treća da uđe: na vrata pravnog fakulteta. No pošto u realci nije učio latinski jezik, administrativne formalnosti za Tucovićeve namere i želje nisu htele ni da čuju. Učiti jezike, za Tucovića je bilo prijatno zanimanje, a ne teški rad. Zato je on preko ferija za dva i po meseca, naučio nužno za ispit, i među prvima se 1901 upisao na prava.

Ulazak u seminar i biblioteku, tamo gde ima dosta knjiga, na Tucovića čine najlepší utisak. To obilje knjiga kod njega još više raspaljuje želju za saznanjem. Tako za Tucovića, iako je „Velika Škola nastavak“ realke, na univerzitetu nema „blata“ iz kojega se „spasava samo srećnim slučajem“, kako to Skerlić piše o Svetozaru Markoviću. No ako Tucović žudno posećuje seminar i biblioteku, to nije slučaj i s predavanjima. Mesto da su profesori „neophodni“, oni su za Tucovića suvišni, jer njegova radna priroda nije mogla da posmatra, a najmanje da se oduševljava kako „naučnici“ satima bulje i do mrtvila monotono čitaju uvek iste žute tabake.

Upisujući se u VII razred realke, Tucović je odmah stupio i u Grupu socijalista velikoškolaca. Kako je ona bila zamrla čim su je napustili Nedeljko Kotanin i Jovan Skerlić, dakle pre više godina, Tucović se radom te grupe nije mogao ni malo oduševiti. Još manje pak na njen rad mogao uticati, jer ko bi još mogao pomisliti da će „zreli“ akademski građani dozvoliti da ih poučava i koriguje jedan „zeleni“ srednjoškolac? Upisujući se na Veliku školu, Tucović se odmah laća posla da reorganizuje i preuredi Grupu socijalista velikoškolaca. Maglovitost ideja koja je u grupi vladala, a naročito rad koji je bio više pokretan iz mode negoli iz ubeđenja, on nije mogao nikako da trpi. Naprotiv, on je hteo da Grupa bude ogledalo ljudi od ubeđenja i mladića koji traže istinu. Nemajući više mogućnosti da ga šikaniraju, namćuri i javašlije sviju vrsta prvo čine otpor, a zatim popuštaju. Posle nekoliko meseci, još u prvom semestru, Tucović postaje, i pored svih prepreka, duša i vođ cele Grupe. Ali vodeća uloga njemu ne imponuje, već on zavodi red i iznad svega postavlja čistu marksističku metodu rada. Ta metoda sastojala se u tome da se sve ostalo stavi na drugo mesto, a čisto marksističko tumačenje, bezuslovno, na prvo mesto. Ovaj zahtev, upravo osnovni zakon, mnogima se u Grupi socijalista velikoškolaca nije dopadao. Sa svoje strane, Tucović je mislio da je dovoljno slobode svakome dato što može birati temu iz koje god hoće naučne oblasti, ali da izlaganje mora biti marksističko-dialektičko. Pristalicama „neograničene slobode“ on je dokazivao da ako se ne upotrebljava marksistička

metoda, onda je Grupa sve drugo ali ne socijalistička.

Ovom Tucovićevom zahtevu o zavođenju gvozdene discipline i čiste marksističke metode, iako su otišli u dijametralno oprečnom pravcu, i danas ondašnji članovi Grupe socijalista velikoškolaca s najvećim priznanjem i poštovanjem govore. Da zavede ovakvu disciplinu i marksističku naučnu metodu, Tucović je crpeo snagu iz karakternih osobina koje je nasledio od svoje poštene plebejske kuće, iz svoje čvrste prirode, iz svoga logičnoga duha koji je svemu, pa i životu, i duhovnim vidicima težio da nađe puni smisao i pravi cilj. A iz ovoga, iz ovakve discipline i metode, jasno se vidi kojim će putem ubuduće Tucović poći i povesti svoj radnički pokret. A idući tim putem on nalazi malo vremena za svršavanje škole. Upravo njemu se prilika za spremanje ispita ukazala tek 1906 kad je u Valjevu služio vojsku. Redovno pisanje članaka za „Radničke Novine“ i spremanje ispita oduzimale su Tucoviću i poslednji slobodni minut, a donosile česte kazne što zanemaruje vojničke obaveze. Pri odlasku iz Valjeva, Tucović je prvi put u svome životu pao na ispitu — nije položio za rezervnog potporučnika. Ali je zato na Pravnom fakultetu položio sve ispite sa odličnim uspehom.

GLAVA II

POSTANAK POLITIČKIH PARTIJA U SRBIJI

ZAVOĐENJE PRIVATNE SVOJINE. — VLADAVINA POLICIJSKOG REŽIMA. — NAPREDNJACI-LIBERALI. — RADIKALI. — SAMOSTALNI RADIKALI. — RADNIČKI POKRET PRE TUCOVIĆEVE POJAVE. — 23. MART 1903. — TUCOVIĆEVO BEKSTVO U INOSTRANSTVO. — PRODOR U RADNIČKOM POKRETU.

Od poraza u srednjem veku, pa do Revolucije 1804, o srpskom narodu kao celini uopšte se ne može govoriti. 1804 vrši definitivni prelom. Kroz turski apsolutizam, posle velikih krvavih borbi, na videlo izbija i pojam „srpski narod“. 1878, na Berlinskom kongresu, pod pritiskom faktičkog stanja, taj se pojam i u zvanična diplomatska akta unosi. Period od Revolucije pa do 1830 može se nazvati dobom izlaženja iz šuma i neprohodnih gudura srpskoga naroda. O nekom političkom životu, sem zauzimanja od Turaka, „napuštenog“ zemljišta, ne može biti ni reči. 1830 knez Miloš zauzimanje zemlje proglašava za pravni postupak. Sve, dakle, što seljak zahvati i obradi postaje njegova svojina. Ali knez uz taj princip dodaje i izuzetak. Za sebe i svoje nahijske poglavice on zadržava pravo da mogu za sebe uzeti one delove zemlje koji im se najviše dopadnu. „U ovom opštem zahvatanju, jači goni ispred sebe slabijega. Ako su na istu zemlju bacili oko i starešina i seljak, ovaj je drugi morao da se ukloni ispred onog prvog, čak i onda ako je on ranije tu zemlju zauzeo. Prvo starešina uzima što se njemu dopadne...“⁶

Seljacima se takvo stanje nije nimalo dopalo. Naprotiv, u oduzimanju njine imovine, koju su

---

⁶ Slobodan Jovanović: Ustavobranitelji i njihova vlada, 1925, str. 9.

omeđili, a često puta i počeli obrađivati, oni su videli produženje turskog spahiluka. Prolivati pak krv protiv turskih spahija da bi se trpelo bezvlašće domaćih poglavara, seljacima nikako nije odgovaralo, niti su hteli da ga trpe. Oduzimanjem zemlje knez Miloš je izazvao veliko nezadovoljstvo protiv sebe. Malo po malo to se nezadovoljstvo pretvorilo u odlučan i kategoričan zahtev da se proglašeni princip neprikosnovenosti privatne svojine protiv čega su se knez i poglavari protivili.

Borba seljaka s jedne i kneza s poglavarima s druge strane trajala je do 1838. Te godine seljaci odnose pobjedu. U ustavu od 1838 privatna svojina je proglašena za neprikosnovenu. Od objave ovoga principa pa do donošenja zakona o građansko-sudskom postupku prošlo je skoro deset godina. Pojava ovog zakona, 1853, povlači za sobom potrebu stvaranja organa koji će zakone izvršivati. U međuvremenu Miloš uviđa da će taj novi element, činovnici, sve više potiskivati ranije poglavare, zato mu se on i približuje. To prvo približivanje sastojalo se u tome što je knez Miloš činovnike smatrao za lične slugu: „Činovnik se mogao upotrebljavati i na službu u kneževom domazluku, na poslove slugu i sluškinja; činovnici su posluživali oko kneževog stola, navlačili Knezu jemenije...“⁷ Ali seoske gazde bivaju iz dana u dan sve nezadovoljnije što se činovništvo upotrebljava za takve svrhe. Oni hoće da činovništvo čuva njihov ekonomski položaj, a ne da služi kneza. Zato se iz ovoga odnosa rađa „opozicija“ pod Milošem. Iz te će se opozicije kasnije isčauriti naprednjačka stranka. Pored toga što će tražiti da nju činovništvo služi i da ono bude nezavisno, naprednjacima je „najviše bilo krivo što je Miloš prigrabio svu vlast i gospodstvo i što pored njega niko ne može biti ništa drugo nego malo bolji ili malo gori sluga. Opozicija je želela pored Kneza jedan naročiti red ljudi...“⁸ Knez se ovome zahtevu nije mogao dugo protiviti. Jer, da bi narodne mase držao što dalje od državne uprave, on je činovnike pretvorio od svojih u državne slugu. No ove slugu ubrzo dobijaju volju da se pretvore u narodne gospodare. A da bi postali gospodari, potrebna je bila jaka policija, a sa zavodjenjem jake policije stvorena je mogućnost za osvajanje željenih privilegija.

Sprega između kneza i njegova policiskog aparata ne traje dugo. Trgovački kapital sve više prodire. Zelenaštvo iz dana u dan uzima sve veći zamah, kako je to prirodan proces u zemljama gde kapital tek ima da se razvija. Sa zelenaškim apetitom u korak ide i birokratski prohtev. Tako nameti, za zemlju koja se bavi primitivnom proizvodnjom, postaju nesnosni. Sloboda i seljak pretvara se u zaduženog seljaka. Juče „oslobođenoj“ njivi sve više preta opasnost da bude „zarobljena“ od suseda koji ima nešto para u čarapi. Srpska zadruga, kao sveta leđa, puca i iz dana u dan, pretvara se u sve sitnije parčice, da je naposljetku za svagda nestane sa lica zemljina. Mesto da zaštiti privatnu svojinu, birokratija počinje da je guta. Neminovno se odigrava. Ekonomsko prelivanje na dve strane žurno se vrti. Jedni postaju bogati, a drugi bedna sirotinja. Za svoju ekonomsku propast seljak sve više baca krivicu na režim i birokratiju. Ta se krivica završava slomom ustavobranitelja, ili bolje reći policisko-apsolutističke vladavine. 1858 sastaje se poznata Svetoandrejska skupština. Mnogi misle i tvrde da se ta skupština sastala da bi povratila Miloša Obrenovića. U stvari, ona se sastala da povрати „staro dobro doba“.

---

⁷ Ustavobranitelji i njihova vlada, str. 27.

⁸ Op.cit. str. 28.

Zabranjivanjem da se činovništvo ubuduće šalje u Skupštinu htelo se osloboditi od birokratskog apsolutizma i zaustaviti ekonomsko propadanje. Ovakvu naivnu odluku Svetoandrejska skupština, po mišljenju Svetozara Markovića, donela je zato što „namučeni narod nije bio organizovan u političke partije“. Dimitrije Tucović, ma da mu se to često ne dešava, prihvata ovo Markovićevo gledište.

Dugo nije potrajalo, a „spasonosna“ odluka se pokazuje skroz ništavnom. Jer halapljive i diktatorske prohteve svojih činovnika Obrenovići najenergičnije potpomažu i odlučno zastupaju. Na taj način, a da bi se što uspešnije narodom vladalo, po smišljenom sistemu sprovodi se razgranavanje tutorske administracije. Tako su ustavotvorne odluke Svetoandrejske skupštine ostale mrtvo slovo na hartiji, a njena deviza „Obrenovići i sloboda“ brzo prohujale kao kratki san. Mesto donetih odluka, mesto „liberalizma“, mesto apsolutnog vladara, na pozornici izbija apsolutističko-birokratsko-policiski režim.

Iz takvog narodnog stanja javlja se prva srpska inteligencija, „ti mladi ljudi što još nisu činili nikakvu partiju, i još nisu bili poznati ni pod kakvim zajedničkim imenom. Mi ćemo ih zvati liberalima, jer su to ime uzeli i oni sami kad su docnije s Obrenovićevcima načinili jednu zajedničku stranku... Ovlaš nadahnuti evropskim liberalizmom, „ti mladi ljudi“ počinju tražiti novi ustav. Ali srpski liberalizam nema onog oslonca koji je našao u zapadnoj Evropi — trgovački kapital u zrelosti, a industrijski u svome razvijanju. U Srbiji, u ovo vreme, trgovina je tek puštala koren i počinjala da se razvija. Seoskim i varoškim „uglednim domaćinima“ postojeći apsolutizam ne samo da nije škodio, već je, naprotiv, čuvao njine interese. Usled toga, između „prve inteligencije“ i režima nastupa desetogodišnje preskubanje u kome slabiji sve više popušta da se naposletku potpuno utopi u vode Obrenovića, apsolutističke birokratije i „uglednih domaćina“. Objektivno uzevši, uloga liberalne opozicione omladine sastojala se u tome, da utre put budućim partijama za njino utapanje u birokratsko - režimske vode.

Kraj desetogodišnjeg pregonjenja završava se ustavom od 1869. Po želji srpskog naroda taj je ustav trebao da oduzme od Senata vlast i da je prenese na parlamenat. Međutim, ni ova skupština nije bila dobre sreće. Delimično, ona nije imala sredstava, a delimično nije ni htela da ih ima. Da bi vladu naterala da vodi računa o njenim željama, po rečima St. Protića, ustav od 1869 bio je sredstvo za vladaoca da ne polaže račune narodu. Protić tvrdi, da je kralj Milan s pravom toj skupštini u lice bacio sledeću izjavu: „Današnji ustav, koji ja nisam gradio, daje meni, vladaocu, tri četvrtine prava, a vama, narodnim poslanicima, jednu četvrtinu... i po tome vi nemate prava da protestujete protivu rada koji je bio logična i ustavopravna posledica one tri četvrtine.“⁹

Dakle, ustav od 1869, koji je dao tri četvrtine prava kralju Milanu, nije bio ništa drugo nego rezultat nazora „uglednih domaćina“ i utopljene „liberalne“ činovničke inteligencije. Taj ustav je bio izraz volje i shvatanja kako da se „otkloni“ apsolutizam činovničkog senata i zavede Milanovo „liberalno“ upravljanje narodom.

Princip parlamentarizma pre rata ogledao se u slobodi diskusije državnog budžeta. Tada se narodnim poslanicima pružala mogućnost i prilika da kažu svoja mišljenja i da traže objašnjenja od odgovornih ministara. Tako je bilo u Zapadnoj Evropi. Međutim, prema ustavu od 1869 u

---

⁹ Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji, knj. II str. 263.

Srbiji narodnim poslanicima budžet je samo saopštavan. Drugi princip parlamentarizma ogledao se u objavljivanju državnog budžeta. Na taj se način poreskim obveznicima pružala mogućnost da saznaju na šta se njihov novac troši. „Liberalni“ ustav je preko toga principa prelazio i tek osamdesetih godina počeo ga je primenjivati. Tu primenu, objavljivanje budžeta, nisu izvojevale ni naprednjačka, ni liberalna, pa ni radikalna stranka. Praksi objavljivanja budžeta pristupilo se na zahtev svetskih bankara od kojih se tada zajam tražio. Da bi mogli oceniti materijalno stanje zemlje koja im se za zajam obraća, ovi su tražili da se prvo pristupi objavljivanju budžeta. Posle dugog protivljenja Milan Obrenović i njegove obadve partije, liberalna i naprednjačka, s „radošću“ su primile ovaj uslov. Pod istim uslovima i carska Rusija je pristupila objavljivanju budžeta.

Pa ipak, ustav od 1869 dao je potstrela za stvaranje prvih, u modernom smislu, političkih partija u Srbiji. Ali čoveka iz četvrte decenije XX veka ne interesuje toliko vreme kad su te prve srpske političke partije počele postajati i kako su se one zvale, već njihovo faktično istorijsko poreklo i uloga koju su u društvenom životu igrale.

Prvi period, od prestanka Miloševine nasilne otimačine pa do Svetoandrejske skupštine, karakterističan je po tome što je, po rečima Jeremije Stanojevića, jednoga od ondašnjih vlastodržaca „vlast bila tutor, a narod maloletnik“.

Drugi period karakterističan je po devizi: „Sve za narod i s narodom“, a što je, u stvari značilo nesprečavanje zelenaša i sitnih čifeta, da bi postali imućni trgovci. Taj se zahtev da razumeti, jer bi svaki drugi odnos kočio istorijski hod i prelaženje nesigurnih zelenaša u stabilnu trgovačku buržoaziju. Oko ova dva principa okupile su se prve dve srpske političke partije. Na bazi ovakvih „programa“ Srbijom vladaju od 1868 do 1872 liberali, 1872 do 1875 naprednjaci, 1875 do 1880 liberali, 1880 do 1885 naprednjaci. Kad je Obrenovićima trebala čvrsta ruka protiv naroda, oni su vlast redovno predavali naprednjacima. Kad je masa trebalo umiriti i neku vezu s njima uspostaviti, onda su pozivani liberali.

Iz te i takve sredine rađa se, početkom sedamdesetih godina prošloga veka, radikalna stranka, čiji je otac bio, negativnim delom svoga programa, Svetozar Marković. I kao što je bio ustav od 1838 delo seljaka koji su tražili zavođenje privatne svojine, a ustav od 1869 delo trgovčica, zelenaša i liberalne inteligencije, tako je i ustav od 1888 bio delo već prilično kristalizovane srpske buržoazije.

Zato što je u početku u svojim redovima imao poglavito siromašne narodne slojeve, seljake i zanatlije, radikalni opozicioni pokret bio je nesravnjen i dublji i širi, pa, dakle, i brojniji, od njegovih prethodnika. To, u Srbiji ranije nepoznato, talasanje masa mnogi pripisuju s jedne strane greškama ondašnjeg režima, a s druge sposobnostima ondašnjih radikalnih prvaka. Da su te dve činjenice imale dejstva na masu, to je van svake sumnje. Ali da su ta dva činioca bila glavne pokretačke sile masa, to je skroz netačno. Za ovakvu svoju ulogu radikalna stranka je imala potpuno utrt put po kome se istorijski buržoazija kretala. Pre nje je bio uništen feudalizam u proizvodnji; pre nje je bio došao i trgovački kapitalizam. Onu ulogu, razume se, srazmerno snazi i uticaju male Srbije na svetske događaje, koju su odigrali engleski puritanci u XVII veku, francuski jakobinisti u XVIII veku, nemačka buržoazija 1848, tu ulogu istorija poverava srpskom

radikalnom pokretu sedamdesetih godina prošloga veka. Sličnost programa ovih pokreta najbolje potvrđuje istovetnost njihovih misli. Svi su se oni borili za uklanjanje feudalizma i njegovih ostataka; svi su oni čistili put za dolazak i razvitak kapitalizma; svi su oni tražili ustavnost i parlamentarizam, jer su to bili nužni organi kapitala. A kad se danas setimo koliko su snažno i brojno bile angažovane široke narodne mase u pokretima koji su u ostalim zemljama prethodili radikalnom, onda se jasno shvata zauzimanje srpskog naroda za parlamentarizam i ustavnost.

Borba za parlament, za okružnu samoupravu, za narodnu vojsku, jesu politička traženja kapitala da bi stupio mirno, slobodno i komotno u puni rad i razvoj svoga organizma. No ukoliko ovi zahtevi postaju bliži ostvarenju, ili materijalna realnost, utoliko se radikalna stranka otresa siromašnih elemenata i socijalističkih nazora. Penjući se uz lestvice ka definitivnom osvajanju vlasti, ta stranka sve više otresa svoj organizam od radikalnih socijalističkih elemenata. Tako već 1880 socijalista Dimitrije Cenić biva u stvari uklonjen iz radikalne stranke sa svojim pristalicama, socijalistima utopistima. Usled toga čišćenja, koraćanje radikalne stranke biva toliko rapidno da već krajem prošloga veka ona postaje „*nesumnjivo najizrazitiji i najbrutalniji predstavnik klasne vladavine buržoazije*“¹⁰. Brutalnost radikalne stranke prema svome negdašnjem puku u osnovi nema ničeg čudnovatog. Jer ako bi buržoazija dala neograničenu slobodu, ona bi time činom dopustila da se dira u njene klasne privilegije. A poznata je stvar da čim jedna strana dira u interese druge strane, druga strana postaje sve slabija. Dakle, ono što su radikali radili, to su činile i sve ostale buržoaske partije. To jest, da bi što potpunije osvojili vlast, da bi ta vlast što obilnije odgovorila njihovim interesima, radikali su utoliko moćnije zahvatili i u svoje redove uvukli široke narodne mase. Ali, na putu ka vlasti oni su polako ostavljali i narodne bataljone i njene zastave. Jedan od osnovnih zahteva, iz opozicionog doba, a koji se na putu izgubio, bilo je i opšte pravo glasa. Dolaskom na vlast mlada radikalna buržoazija odmah uviđa da bi za nju opasno bilo zvesti opšte pravo glasa. Zato ona, još energičnije od svojih prethodnica, primenjuje, od nje lično toliko izvikani cenz. Ali, shodno svojoj računici mesto da taj cenz primeni po principu rođenja ili birokratske karijere, kako su to radile ranije partije, radikalna stranka cenz primenjuje po težini kese. Donošenjem ustava od 1888 radikalna stranka je, kao i liberalna 1869, zapečatila svoje opozicionarstvo. Materijalno najmoćniji elementi, dakle oni što vode, napravili su pogodbu s Obrenovićima, da ne diraju u njene vladarske prerogative, uz uslov da ih prime da vladaju zemljom. Odbacujući svoj opozicionarski program, radikalna stranka je stalno ukazivala na, kroz ustav sprovedeni princip obaveznog, objavljivanja budžeta. Međutim, ta pobeda pripada evropskim bankarima od kojih se, kao što ćemo videti, obilno zajam tražio. Prelazak vlasti u radikalske ruke izazvao je u redovima liberalne i naprednjačke stranke prodor i postepeno raspadanje. Sinovi „dobrih domaćina“, mesto da ostanu verni partijama svojih očeva, žurno su pohitali, da bi još više povećali svoj imetak, u redove „buntarske partije“. Tako je došlo do srećnoga spajanja. Sinovi „tiranskih otaca“ prijateljski su pružili ruku premorenim vođama radikalne stranke i brzo ih oslobodili od nepoćudnih elemenata varoške i seoske sirotinje. Ova sprega pomaže radikalnoj stranci da ona početkom devedesetih godina postane najpotpuniji predstavnik i srpske buržoazije i celog činovničkog kadra. Tako izdajstvo radikalne

---

¹⁰ Dimitrije Tucović, „Borba“, knj. VII, str. 445.

stranke biva još drastičnije negoli kod njenih predhodnica. Kompromisni ustav od 1888 namesnički režim nije mogao, zbog njegovog liberalizma, da trpi. Tako je taj ustav imao tu sudbinu da stupi 1 aprila 1893 na snagu, a 9 maja 1894 da bude od Aleksandra Obrenovića ukinut. Međutim, čak ni vraćanje na snagu zloglasnog ustava od 1869 nije moglo radikale da natera da se vrate na svoje mladićsko „komunarsko“ doba. Naprotiv, crna reakcija, koju će personifikovati dr. Vladan Đorđević i general Cincar-Marković, sve više će ih terati na žalosnu kapitulaciju. 1902, posle pakta s liberalima, radikali su obrazovali vladu s naprednjacima, i tada ukinuli zakon o zborovima. 11 marta 1902, šef radikalne stranke, negdašnji bakunista, Nikola Pašić, lično glasa za ukinuće toga zakona i za uspostavljanje toliko omrznutog Senata.

Usled takvih postupaka od strane vodećih elemenata radikalne stranke, usled napuštanja malog i nemoćnog čoveka, usled zavođenja sve veće reakcije, dolazi do cepanja radikala na starije, ili kako su se još zvali „fuzionate“ i mlade, ili „samostalne“. Napuštanje bednog seljaka i malog zanatlije, pretvaranje radikala u partiju imućnih seljaka, stabilnih trgovaca, liferanata, činovnika i raznih koncesionara, bilo je logično koraćanje srpskog društva od „zahvatlija“ zemlje u izrazito moderno buržoasko društvo. Ali, ipak, ostale evropske buržoazije u danima svoga stupanja na političku pozornicu nisu sejale toliko izdajstvo, kukavičluk i politički nemoral, u kolikoj je to meri slučaj sa srpskim radikalima.

Osobine „samostalnih radikala“ koji se, kao partija, javljaju s prvim danima XX veka, nisu bile ništa bolje. „Samostalnost“ te stranke odlikovala se bezglavošću. Usled toga ona odmah pada pod uticaj bankarsko - posredničko - trgovačkog elementa, koji stiže svakog dana sve više iz liberalne i naprednjačke stranke. Za Dimitrija Tucovića samostalni radikali su bili najtipičniji element bezglave i ljigave buržoazije.

Nalazimo se, dakle, u prvim danima XX veka, danima kad se sve klanjalo pred ćefom jedne žene, koja nije ni svoj oficirski kor bez poniženja ostavljala, koja je i njega počastila sa izjavom: „Kupiću svakog oficira za dva napoleona“. A to je oficire „do srca uvredilo da o njima ovako govori jedna žena koja se, po njenom uverenju, nekad sama davala za dva napoleona“. ¹¹

Nalazimo se u vremenu kad su čak i čankolizačke partije, liberalna i naprednjačka, posle skoro pedesetogodišnjeg žalosnog izmećarenja, svoje prvake liferovale za požarevački kazamat; nalazimo se u momentu kad se po političkom i moralnom životu male Srbije do nezapamćene bestidnosti orgijaši, kad je cela zemlja bila zapala u do tada nepoznatu bedu, kad se i radikalski „komunarci“ za robijašnicu spremaju, kad se na vidiku javlja jedan nepunoletni, ali umno, fizički, moralno i karakterno džinovski razvijeni mladić koji će gromko uzviknuti: „Dosta je bilo!“

No pre nego što bismo počeli govoriti o tome mladiću i o 23 martu, potrebno je da vidimo kakva je bila i uža sredina iz koje je on ponikao.

Prve socijalističke ideje u Srbiji posejao je Svetozar Marković. Njegov najverniji sledbenik bio je Dimitrije Cenić. Cenića zamenjuje Vasa Pelagić. S njim zajedno, ma da mlađi, javljaju se Živojin Balugdžić, Raša Milošević i Dragiša Lapčević. To su glave i vodeće ličnosti od Svetozara Markovića pa do Dimitrija Tucovića. A sad da vidimo kakav je bio taj pokret u

---

¹¹ Slobodan Jovanović: Vlada Aleksandra Obrenovića, 1931, knj. II, str. 339.

ideološkom, klasnom, političkom i organizacionom smislu. Svetozar Marković, sedamdesetih godina, počeo je svoj socijalistički rad poglavito sa zanatlijama. Radnici su bili samo dodatak. Cenić i svi ostali sledbenici, do Tucovića, ostali su mu verni. Dakle, pre pojave Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića, u Srbiji nije postojao čisto radnički pokret, već zanatlijski. U tome pokretu vodilo se računa u prvom redu o zanatlijama.

Utopizam radničkog pokreta od Svetozara Markovića pa do pojave Tucovića i Dragovića manifestovao se i u ideološkom i u organizacionom pogledu. Do poslednje decenije XIX veka delanje radničkog pokreta svodilo se na stvaranju društava za međusobno pomaganje. Ali, taj rad nikad nije prelazio lokalnu granicu. Početkom devedesetih godina u društvima počinje da se vodi politika. Liberalina Radnička društva stavljaju ruku. To isto čine i Radikali. Nastaje međusobno preskubanje. Radikali sobom odvođe većinu i obrazuju „Srpski zanatlisko — radnički savez“, čiji će organ biti „Zanatlijski savez“. Na međunarodnom kongresu, održanom od 6—11 avgusta 1893, u Cirihi, taj savez zastupa Živojin Balugdžić. Te godine od radikalnog radničkog pokreta odvaja se levo krilo „Beogradsko radničko društvo“. Na čelo toga pokreta stupaju Kosta Jovanović, Jovan Skerlić i Dragiša Lapčević. Ali se veze sa radikalnim savezom ipak ne prekidaju, jer ti pokreti i kao celina i kao grupe nije ništa drugo nego opozicija protiv obrenovičkog režima, zatim zanatlisko grupisanje i tek naposljetku socijalistički pokret. Da je ovo tačno, najbolje potvrđuje sledeća činjenica: 1896 između Pelagića i Andre Bankovića izbio je spor oko pitanja kakvu zastavu treba Prvog maja pokret da razvije. Pelagić je tražio da se uzme srpska trobojka. Banković, naprotiv, da se razvije crvena zastava. No pošto se do sporazuma nije moglo doći, to se proslava nije ni obavila.

Spregu radikalsko - zanatlisko - socijalističku okončao je 1897 dr. Vladan Đorđević. Ceo je pokret bio sa zemljom sravnjen. Posle tri godine, Kosta Jovanović i Mirko Obradović javili su se s listom „Napred“, ali on biva brzo ugušen. 1901 pristupa se obnavljanju „Beogradskog radničkog društva“.

Nalazimo se dakle u vremenu kad je Dimitrije Tucović svršio maturu. Radničkog glasila u Srbiji nema. Beogradsko radničko društvo koliko je brojno nemoćno toliko je i bremenito svima maglovitim i neodređenim zanatskim pojmovima. Tucović ovo, iako je i suviše mlad, odmah uviđa. Zato on počinje organizovanje novog pokreta, tj. sindikata na modernoj bazi. Ovi sindikati daju Beogradskom radničkom društvu svu snagu za opstanak i razvitak. Na prvoj skupštini, 1 jula 1901, to društvo je imalo 320 članova — cifra dostojna poštovanja s obzirom na prilike. U novembru iste godine stiže iz vojske Tucovićev drug i učitelj Radovan Dragović. Ma da teško bolestan, ma da, zbog političkog ubeđenja, šikanama svijju vrsta strašno izmučen, ovaj retki čovek nijedan čas ne gubi. Još prve večeri, kad je stigao u Beograd, sastaje se sa svojim učenicom i beskrajno poverljivim drugom mladim Tucovićem. Vest da u Beogradu već postoji nekoliko sindikata, Dragovića neobično prijatno iznenađuje i daje mu potstreka za dalji rad. Ruku pod ruku sad se hvataju u istoriji Srbije dva zaista retko velika čoveka. 5 januara 1902, po beogradskim ulicama odjeknulo je „Radničke Novine“! Ovaj prvi broj čisto proleterskog lista uredili su i stalno će uređivati do 27 decembra 1905 dva bića, ali jedna volja, jedna rešenost, jedan um — Radovan Dragović i Dimitrije Tucović. Međutim, toga dana s ruku svoga ja, s ruku

Dimitrija Tucovića i njegovog budućeg pomagača Dušana Popovića, iz ostataka radničke bolesti, iz jednog patuljka, tiho, prigušeno, jedva su se čule ove reči: „Vama, a preko vas i celom pokretu, šaljem poslednji svoj iskreni drugarski pozdrav, ne žaleći toliko što mlad umirem koliko što se od svog ideala, pokreta, tako rano rastajem“. To su bile poslednje reči Radovana Dragovića.

Nekoliko dana po pokretanju lista, Dragović i Tucović preuzimaju i jedinu radničku političku organizaciju u Srbiji — Beogradsko radničko društvo. U upravu ulaze: Nikola Veličković, pretsednik, Luka Pavićević, potpretsednik, Dimitrije Tucović, sekretar, i Julius Frank, blagajnik¹². Preuzimanje Beogradskog radničkog društva od strane Tucovića nije bila slučajnost. Naprotiv, to je bila posledica diskusije između njega i Koste Jovanovića. Jer ta diskusija nije ostala njina lična stvar, već se izvršila podela na dve grupe od kojih su jednu sačinjavali Dragović, Tucović, Velja Stojanović i Triša Kaclerović, a drugu Kosta Jovanović, Jovan Skerlić i Ljuba Jovčić. Po mišljenju prve grupe, radnički pokret mora da bude klasan i samostalan. Po shvatanju druge grupe, pokret treba da se drži, pošto je malen, i nemoćan, uz demokratsku opoziciju. Kako se na ovim diskusijama držao Dragiša Lapčević? On je, iako ih je redovno posećivao, na njima „dremao“¹³. A dremao je zato što se s Tucovićem nije slagao. Međutim, po priznanju Luke Pavićevića te su diskusije za radnike bile „od velike koristi“¹⁴.

Da bi što bolje mogli upravljati radničkim pokretom, Dragović i Tucović pristupaju formiranju novog vrhovnog tela „Centralnog odbora“. Ovaj odbor su sačinjavali pretstavnici Beogradskog radničkog društva, pretstavnici sindikata i redakcija „Radničkih Novina“. Taj odbor je, ma da zato nije imao nikakvih pravila, bio vrhovna politička i organizaciona instanca za celu Srbiju.

Radeći u Beogradskom radničkom društvu, redakciji „Radničkih Novina“ i Centralnom odboru, trebalo bi da je Tucović potpuno zauzet. Međutim on ipak uspeva, čim to potreba zatraži, da se nađe i u Grupi socijalista velikoškolaca, a ta se potreba 1902 stalno javlja. Jer, na jednoj strani trebalo se boriti protiv vladine samovolje, a na drugoj strani protiv Pašićeva izdajstva i njegove stranke. 11 marta 1902 „Senat je rešavao o zakonu o zborovima i udruženjima do koga je Skupštini i javnom mnjenju bilo mnogo stalo, ali koji je Kralj hteo da osujeti. Senat je zasedavao u velikoj dvorani Velike Škole i najveći deo njegove publike činili su velikoškolci. Kad se pristupilo glasanju, protiv zakona o zborovima i udruženjima glasao je između ostalih i Nikola Pašić... Njegovo glasanje u Senatu bilo je u očima velikoškolske omladine nov primer njegova izmećarstva prema Dvoru; ona je tu sred senatske sednice, skočila i navikala na Pašića... A onaj koji je velikoškolsku omladinu organizovao da na Pašića „skoči“ i „viče“ bio je onaj koji počinje svoje ime intimno za istoriju Srbije da vezuje, bio je Dimitrije Tucović. I njega će ovaj istup, sa 170 svojih drugova, koštati gubitka jednoga semestra. Ali je to vikanje „budilo nade i dizalo kuraž kraljevih protivnika“¹⁵, što je uostalom i razumljivo. Jer

---

¹² „Radničke Novine“ od 26 januara 1902.

¹³ Dragiša Lapčević: Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, str. 155.

¹⁴ Izveštaj beogradske Radničke komore, knj. II, str. 52

¹⁵ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 276

„Srpska država, s takvim kraljevskim parom kao Aleksandar i Draga, izgledala je poslednja među državama, čija se istorija nije razlikovala od skandalozne hronike“¹⁶ o lažnoj trudnoći, kojom je Draga „prevarila Kralja, i htela da u za nj prevari i ceo narod...“¹⁷ kad sve to nije sprečavalo i zadržavalo radikalsku „opozicionu“ partiju, da preko svoga prvaka dr. Vujića izjavi „da se Ustav može oktroisati...“¹⁸, onda se mora jasno uvideti i priznati da je Dimitrije Tucović svojim kuražnim istupanjem učinio svome narodu istorijsku uslugu.

Ovom demonstracijom na Velikoj školi režim je odmah osetio otkud vetar duva. Zato on i iščepkava pravila o odnosu gospodara i njihovih slugu od 1887 i njih primenjuje 1902, uz novi dodatak, na jedan deo radničkog pokreta (trgovačke pomoćnike), pravila po kojima se „služiteljske isprave“ moraju snabdevati fotografijama. To je, u stvari, bio prvi nalet na mladi, tek započeti radnički pokret. Odgovor na ovaj nalet Dragović i Tucović daju zakazivanjem protesnog zbora za 28 juli, na šta lični režim, koji nije prezao ni od kraljičina pregleda u „uspravnom stavu“ niti pak da „njen slučaj pretvori u evropski skandal...“¹⁹, odgovara još brutalnijim merama. Neustrašivi Dragović i Tucović odgovaraju novim sazivom protesnog zbora za 4 avgust. Nema sumnje, oni su dobro znali kakav je režim. Ali, rešeni da brane čast i opstanak radničke klase i srpskoga naroda, oni su hteli, po svaku cenu, da idu napred. Ovo utoliko pre što su se buržoaske partije već bile usitnile u šest frakcija i spremale da se pretvore u jedno veliko ništa. A od ovoga u istoriji sveta dosta retkog političkog i moralnog rasula, kakav je preživljavala 1902 srpska država, nije bila pošteđena ni vojska.

Planski nalet Cincar-Markovićeve vlade na sve što malo slobodno misli biva iz dana u dan sve brutalniji. Predsednik kasacije morao je sa svog položaja da ide, „jer nije dovoljno energičan“. Beogradskom radničkom društvu, na čelu kojega je po drugi put bio Dimitrije Tucović, svaki se rad zabranjuje. Državni udar se sprema uveliko. Poslednji broj „Radničkih Novina“ izlazi 14 marta 1903. Parlament biva najuren. Cincar-Markovićev apsolutizam celu zemlju u mrak obavija. I sad, mesto svakog otpora ili bar pribiranja, nastaje ludo klanjanje: Kukavice, karijeristi i sav ološ trče da se preporuču. U narodu, naprotiv, sve više preovlađuje panično stanje. Svako se sa zebnjom pita šta će se zbiti. Buržoaska opoziciona štampa, između redova, svaki dan nagoveštava ukidanje svih sloboda. Ime kraljice Drage i njene porodice sve se više spominje. Iz časa u čas sve se više pronose vesti da će poslednji Obrenović učiniti sve što od njega traži Draga i njegova nesavladljiva mržnja. Usled raznolikih fantastičnih vesti nastupa nepoverenje i nespokojsvo i za lični imetak. Cela zemlja igra u vrzinom kolu. 23 mart se primiće.

Pa i pored ovakvog stanja Tucović i Dragović ne gube glavu. Preko pojedinaca veze se održavaju. Ali, avaj! Dragovića bolest baca u krevet. Tucović ostaje sam. Pa, ipak, on ne očajava. 22 marta 1903 on je na Velikoj školi. Sva univerzitetska omladina upire pogled u njega. Sve što sme malo da misli, bez obzira na partije, njemu dolazi, pita ga za mišljenje i javlja mu šta

---

¹⁶ Op. cit. str. 212.

¹⁷ Op. cit. str. 212.

¹⁸ Op. cit. str. 210.

¹⁹ Op. cit. str. 212.

režim sprema. Sve vesti su skoro iste — državni udar je tu. Jedni tvrde da će se obaviti još istog dana, drugi da je utvrđen za naredni dan. Tucović traži pretstavnike svih klubova da se posavetuju. Pod pritiskom najuzbudljivijih saopštenja dolazi do sastanka. Tucović odmah uzima reč i predlaže da se na Univerzitetu održi protesni zbor i da se narodu uputi jedan manifest. Liberali, naprednjaci i jedan deo radikala predlog odbijaju. Drugi se deo radikala koleba. Jedino Ljubomir Jovanović-Čupa, u ime „Slovenskog juga“, izjavljuje da predlog prima. Usled predomišljanja, 22 marta zbor se nije održao. Međutim, u gradu se pronose vesti da studenti spremaju velike demonstracije. To dolazi do ušiju i organizaciji trgovačkih pomoćnika. I osećajući se, zbog zavođenja knjižica s fotografijama, naročito pogođena, uprava organizacije rešava da i ona 23 marta priredi jedan protesni zbor. A da bi taj zbor bio što posećeniji, ona štampa sledeći letak: „Trgovačkim pomoćnicima i njihovim prijateljima! Najvažnije pitanje za svakog trgovačkog pomoćnika jeste, bez sumnje, zakonsko regulisanje odnosa između pomoćnika i njihovih principala na jednoj, i određivanje društvenog položaja trgovačkih pomoćnika na drugoj strani. Naše je zakonodavstvo u ovome pogledu ne samo rđavo, ne samo što ono nema ni jedne odredbe kakvim izobiluju zakonodavstva ostalih kulturnih zemalja, nego što je najžalosnije, takve se stvari rešavaju raspisima, koji nas opominju na srednji vek. Jednom uredbom ministra unutrašnjih dela svi su trgovački pomoćnici stavljeni u jedan red i izjednačeni sa *slugama, sluškinjama, pa čak i prostitutkama*. Tom nesavremenom uredbom naređeno je pored ostalog, *da se svi trgovački pomoćnici slikaju i da jednu sliku moraju utisnuti u službenu knjižicu, a drugu ostaviti Upravi grada Beograda*.

Koliko je ova uredba nesavremena i neopravdana najbolje nam pokazuje ovaj slučaj. U redu trgovačkih pomoćnika ima veliki broj ljudi sa svim političkim pravima, koji čak mogu biti i narodni poslanici. I ti se ljudi moraju slikati kao prostitutke. Prema ovakvim poniženjima, nedostojnim čoveka i doba u kome živimo, mi ne smemo ostati ravnodušni. Mi moramo uložiti protest i tražiti da se ova uredba povuče ukoliko se ona odnosi na trgovačke pomoćnike. S toga pozivamo sve trgovačke pomoćnike i njihove prijatelje da neizostavno dođu u nedelju 23 marta u 2 časa po podne u kafanu „Takovo“ (Terazije) na javan zbor. Dnevni red zbora: 1. Izbor predsednika; 2. Izbor dva sekretara i tri overača zbornog zapisnika; 3. Naše zakonodavstvo i trgovački pomoćnici; 4. Donošenje rezolucije; 5. Diskusija. Sazivači zbora Milan M. Radovanović, Aleksandar Popović.“

23 marta, još od ranog jutra, zgrada Univerziteta biva formalno posednuta. Studenti i građani žure da vide šta će se zbiti. Ne mogući se sporazumeti s ostalima grupama, Tucović i Jovanović rešavaju da održe zbor. Prvo govori Triša Kaclerović, zatim, Jovanović i na završetku Tucović. I po sadržini i po smelosti, Tucovićeve reči su prava retkost. Šibajući nemilosrdno vladu i partije koje su omogućile zavođenje diktature, on smelo uverava da narod neće izvršiti samoubistvo, dakle da neće dozvoliti zavođenje crne tiranije. Dejstvo ovog Tucovićeve govora biva toliko snažno i uzbudljivo, da ga se i danas još živi učesnici sećaju. Ovaj se zbor, ipak, mirno svršio. Prilikom razilaženja, a shodno donetoj odluci, krišom se zakazuje na isto mesto novi zbor za posle podne. Jedan mali deo studenata dolazi na zbornu mesto. Međutim policija je već bila oko Velike škole. Da bi joj se zavarao trag dato je naređenje: „U što manjim grupama na Mali

Kalemegdan“.

O zboru trgovačkih pomoćnika g. Slobodan Jovanović kaže sledeće: „Koliko je nemir ušao u duhove, vidi se po tome što je povodom jedne sitnice došlo meseca marta do velikog meteža u Beogradu. Još 1887 propisana su pravila... Ta su pravila izmenjena 28 novembra 1902... I ako pravila od 1887 nisu važila za trgovačke pomoćnike, oni su uzeli da po izmenama od 1902 moraju i oni imati služiteljske isprave s fotografijom. Oni su sazvali za 23 mart zbor na kome će protestovati što ih izjednačuju sa služiteljima. Kralju je dostavljeno da priređivači zbora imaju „neprijateljskih namera“ prema njemu, i da će se zbor izvrnuti u jednu demonstraciju pred dvorom...“²⁰

Ovaj navod u interesu istine zaslužuje jednu malu korekturu. Preko „Radničkih Novina“ od 27 jula a za naredni dan zakazan je bio takođe protesni zbor baš po pitanju radničkih knjižica. Iz ovoga jasno proizilazi da ni trgovački pomoćnici ni ondašnje radništvo nisu smatrali zavodeenje knjižica za sitnicu. Što se tiče same dostave Aleksandru, pre će biti da mu je dostavljeno ono što je Tucović 23 marta, pre podne, rekao u svom govoru, i da je on iz toga zaključio da se ima „neprijateljskih namera“. Jer reči: „Francuski narod je oprao svoju uprljanu čast, povratio red i čovečanstvu otvorio vrata za dalje istorisko kretanje osvajanjem Bastilje, pa će to isto učiniti i srpski narod, za svoj lični opstanak...“ sigurno da su bile pune „neprijateljskih namera“. Što se pak tiče trgovačkih pomoćnika, a što je uostalom sasvim i razumljivo, oni su imali samo jednu nameru — da se spasu od služiteljskih knjižica s fotografijom. „Neprijateljskih namera“ imao je, dakle, samo jedan mlad student, ali i neustrašiv čovek — Dimitrije Tucović.

Pošto trgovačkim pomoćnicima nije dozvoljeno da održe zbor, na kome je trebalo po tvrđenju izvesnih učesnika, da govori Tucović, to je on naredio da se ide na Mali Kalemegdan. Time je izgleda, Tucović hteo da trgovačke pomoćnike i ostalo radništvo, što se bilo skupilo kod „Takova“, sjedini sa studentima i na taj način skupi što veći broj demonsternata. Međutim, policija je ovu grupu pocepala. „Jedan deo je pošao u pravcu Kalemegdana, a drugi je okrenuo u pravcu „Male Pivare“. Ova druga grupa kojoj su se pridružili posetioci nedeljne trgovačke škole... promenila je pravac i umesto Maloj Pivari uputila se Velikoj školi. Iz Velike Škole odjednom su pokupljali velikoškolci, (bili su se vratili s Malog Kalemegdana, jer ih je i tamo policija rasterala), njih oko dve stotine... Trgovački pomoćnici, đaci nedeljne trgovačke škole, velikoškolci izmešali su se svi u jednu gomilu koja se, ustalasila, pokrenula... Knez Mihailovom ulicom u pravcu dvora. Usput se vikalo, pored ostalog, „Živeo Ustav!“... Policija je na Terazijama postavila žandarmeriski kordon i dočekala demonstrante. Taj se kordon pružao od današnje zgrade Ministarstva pravde pa do „Koloseuma“. Na čelu lanca nalazio se lično član kvarta Jevrem Marković. Masa, na čijem su se čelu nalazili Tucović i Jovanović-Čupa, htela je da lanac provali. Međutim, Marković je izjavio da ima naređenje da živ nikoga ne pusti ka dvoru. Tucović je ipak hteo po svaku cenu da ide dalje. Došlo je do gušanja. Žandarmi su počeli da udaraju kako su koga stigli, a demonstranti golim rukama da hvataju za bajonete. Situacija je postala vrlo kritična. Nedeljko Divac, poznavajući Tucovićevu rešenost, kuraž i borbenost, a spazivši na vratima od redakcije „Malih Novina“ zloglasnog Peru Todorovića, bacio je prvi

---

²⁰ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 303.

kamen. Toje bilo dovoljno. Kita kamenica pljusnula je na redakciju Todorovićeve lista. Onaj deo demonstranata što nije bacao kamenice na „Male Novine“ gađao je iz sve snage u žandarmski kordon. Potisnuti naletom policije, a videći da je lupanje prozora zgodno sredstvo za izliv njihova ogorčenja, za tren oka demonstranti su se našli pred redakcijom „Sloge“, zatim „Večernjih Novosti“. Prozori su za čas bili razbijeni. Odatle su demonstranti pojurili na redakciju „Dvadesetog Veka“ u blizini Narodne banke, i tamo ne samo da su bacane kamenice nego su vrata razvaljena, iznet kancelariski nameštaj na ulicu, sav izlomljen i spaljen.

Pošto je ovako prečišćen račun s režimskom štampom, kod stepeništa, (prekoputa današnjeg Francuskog poslanstva), demonstrantima je Tucović, održao poslednji vatreni govor i pozvao ih da se razidu. Tim je trebalo martovska demonstracija da se završi. Međutim, Tucovićeve reči nisu bile takve da u ljudskim glavama mir zavlada. Jedna grupa, odlazeći na Veliki Kalemegdan, opijena uspehom i uzbuđena rečima svoga vođe, opet počinje vikati. Radoznali šetači trče sa svih strana. Demonstrante to okuražuje, pa produžuju da viču i polaze u pravcu Knez Mihailove ulice. „...policija dotle vrlo uzdržljiva, počela je borbu s metežnicima, na prostoru otprilike od zgrade Državnih monopola u Knez Mihajlovoj ulici pa do ulaska u Kalemegdan. Jedan očevidac, sasvim verodostojan, priča da je oko pet i po po podne, video kako Knez Mihajlovom ulicom u pravcu Kalemegdana juri desetak žandarmskih konjanika. Oni upadaju među svet iskupljen pred Kalemegdanom, rasturaju ga i obrću natrag u Knez Mihajlovu. Svet se odmah zatim iskuplja ponovo, ali „to nije bio običan svet nego svet protivnika, protestanata“. Sada izbijaju od nekuda žandarmi pešaci, njih dvaestak. Rasuti u strelce, oni uzimaju na ruke puške na kojima se sijaju bajoneti. Sa puškama jurišaju u gomilu, seku je na dvoje, jedan deo sateruju na jednu stranu Dubrovačke ulice a drugi deo na drugu. Pri rasterivanju gomile, vika, zviždanje, pištanje, bacanje kamenica. Očistivši prostor pred Kalemegdanom, žandarmi se povlače pedeset do šesdeset metara nazad u Knez Mihajlovu ulicu. Metežnici se ponovo prikupljaju i pažljivo primiču žandarmima, koji ih čekaju kao u zasedi... I tačno u 5.46 puca prva puška; za njom se čuju i druge... Ovako traje sve do dolaska konjice, koja povraća mir kod Kalemegdana. Oko sedam i po opet se čuju puške, ali ne više kod Kalemegdana, nego kod zgrade Državnih monopola: tu pucaju žandarmi, i to zrnima u meso. Utisak je očevidaca da su žandarmi bačeni u gomilu bez reda i bez komande: jedinstva upravljanja tom oružanom silom nema, niži policijski organi naređuju kako ko stigne; žandarmi pucaju čak i na svoju ruku. „To nije bio plotun koji se u momentu desi i učini što učini; to je bilo pucanje u razmacima, sa nišanjenjem u pojedince kao u zečeve“... S ove strane lanca, okamenjena lica i muklo ćutanje; s one strane lanca neopisana graja, zviždanje, i s vremena na vreme jedan dva pucnja, koja odjednom sve to preseku, ali posle nekoliko trenutaka graja i zviždanje još jače. Nebo natušteno, tek što ne udari kiša“.²¹ Puškaranje je trajalo do osam časova uveče. Svojom krvlju martovske demonstracije su zapečatili: ŽivkaMatić, služavka, (njeno učestovanje u demonstracijama sastojalo se u tome što je izišla iz kuće na ulicu da vidi šta se to dešava); Svetislav Krstić, stolarski kalfa, star 18 godina, rodom iz Beograda; Božo Popović, gimnazista, star 22 godine, rodom iz Meduna, Crna Gora. (On je ubijen usred Knez Mihailove ulice, kad su demonstranti stizali od Kalemegdana, upravo pred zgradom Francusko srpske

---

²¹ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 304-305.

banke) i Ilija Avramović. (Ovaj poslednji je živ donet u bolnicu i tu pri pregledu izdahnuo). Teško su bili ranjeni: Lazar Ristić, Đorđe Šević, Velimir Jovanović, star 17 godina, i Miloš Novaković, svi radnici. Lakše su bili ranjeni: Živojin Petrović i Mihailo Popović, gimnazisti i Božidar Katić, šegrt, star 16 godina. Od strane vlasti bili su povređeni: Jevrem Marković, član kvarta terazijskog, Radoje Ostojić, član kvarta varoškog; Mihailo Đokić i Kosta Tucaković, pisari i još 18 žandarma. Ovome treba još dodati 123 uhapšenika, koji su u toku noći između 23 i 24 marta, najviše po stanovima, pohapšeni.

Gde je bio Tucović posle spaljivanja nameštaja „Dvadesetoga Veka“ i održanog zaključnog zbora kod česme? Po mišljenju jednih on je otišao u Brankovu ulicu. Po mišljenju drugih on se sa nekoliko svojih drugova spustio u Dušanovu ulicu. Ko poznaje Dimitrija Tucovića, taj dobro zna da se on ne bi u opasnom momentu ni po koju cenu uklonio s čela demonstranata. To znači da je drugi deo martovskih demonstracija započeo pukim slučajem i okupan u krvi nevinih žrtava isključivo željom režima. Za krvavi deo demonstracija Tucović je saznao na sastanku sa svojim drugovima u ulici Kneginje Zorke. Posle malog savetovanja, Tucović, Milojević, Divac i Kaclerović prešli su pojedinačno, u Knez-Miletinu ulicu broj 17 (danas br. 33), u stan Radovana Dragovića. Čim su tamo stigli i malo se s Dragovićem o događajima posavetovali, Kaclerović je predložio da se sastavi i na narod uputi jedan manifest. Pošto su u demonstracijama aktivno učestvovali samo socijalisti i malobrojna grupica nacionalista velikoškolaca oko Ljubomira Jovanovića-Čupe, to Tucović nije bio za Kaclerovićev predlog. Zato je cela grupa legla da spava, a Kacleroviću je prepušteno da manifest sastavlja. Najedanput, u toku noći, čuo se ispod prozora teški bat cokule. Obazrivo, promoljena je glava i ispod prozora primećeno nekoliko naoružanih žandarma. Odmah se pomislilo da ti žandarmi čuvaju kuću broj 17. Međutim, kako se kasnije utvrdilo, žandarmi su čuvali stan Stojana Protića i hapsili svakoga kogod je kod njega došao. U samu zoru stigao je jedan radnik i potvrdio vest koju je još uveče doneo bio Miloš Ivković, a naime da je za Tucovićem i Jovanovićem izdata poternica. S tim radnikom Tucović odlazi do na Čuburu, a odatle sam na Laudanov Šanac.

Za poternicu za Tucovićem i njegovo bekstvo van atara beogradskog saznali su 24 marta dr. Dragiša Đurić, Velimir Stojanović i njegova supruga g-đa Anka. Pošto su bili intimno politički vezani sa svojim mladim drugom, njih je teško kosnula Tucovićeva sudbina. Kako je Tucović bio veoma mnogo omrznut od režima zbog svojih ranijih dela, a sad glavni vinovnik za krvave demonstracije, njima je odmah bilo jasno šta mladog pregaoca očekuje ako ga policija uhvati. Ne pokušati da ga spasi od dugogodišnje robije izgledalo im je pokazati se krajnje nedrugarski prema svome najsmelijem i već najzaslužnijem drugu. Ma šta pokušati, međutim, značilo je izložiti se velikim opasnostima. Ipak je plan skovan. G-đa Stojanović sama napred, a Đurić i Stojanović za njom, pošli su ka Laudanovom Šancu. Na pitanje policiskih organa ili vojničkih patrola kuda se ide, imalo je da se odgovori: Tu, u prvu ulicu, kod rođaka. Tako se stiglo u selo na Laudanovom Šancu. Sasvim obazrivo, g-đa Stojanović ide iz kuće u kuću i od svakoga traži vode da „pije“. Govoreći sa seljacima vrlo glasno, ona se neprekidno okretala oko sebe ne bi li se Tucović pojavio. Skoro se bilo pri kraju sela, umor od pešačenja i stalnog traženja vode činili su svoje. Sumnja je počela da savlađuje. Najedanput, dok je „žedna“ g-đa Stojanović glasno molila

za malo vode, iz jedne „sporedne“ prostorije iskočio je Dimitrije Tucović. Njegove snažne ruke uhvatile su g-đu Anku i dok je on hteo da je upita otkud ona tu, ova mu je učinila jedan znak. Najljubaznije su se zahvalili domaćinima i žurnim koracima šmugnuli u njive.

— Ako nas neko nešto upita, imaš da kažeš da smo verenici.

— Dobro, draga drugarice, ali onda moramo ljubičice brati.

— I brati, i kititi se.

Tražeci ljubičice, mladi i „zaljubljeni“ par prošao je pored Topovskih Šupa, prevalio preko Topčiderskog Brda i stigao na Čukaricu. A kad se i ona prešla, kad je nestalo i poslednje kuće „verenici“ su se morali rastati. Požrtvovana g-đa Anka svome milom drugu, s uzbuđenjem je pružila ruku i rekla: „Neka ti je srećan put“. — „Hvala ti, hvala ti na svemu što činiš za naš radnički pokret, i molim te pazi da ti se nešto ne desi“. Zakićena cvećem „zaljubljena verenica“, sva srećna što je svoju dužnost ispunila, ali i zabrinuta da li će sreća i dalje služiti, vratila se istim koracima na Čukaricu. A „verenika“, kao iz nebuha, najedanput su opkolili dr. Dragiša Đurić, Velimir Stojanović i student agronomije na Praškom univerzitetu, Velimir Božić, takođe Užičanin. Žurnim koracima pošlo se ka karauli „Jarac“. Na stražarskom mestu svega jedan finansiski podnarednik. Pada predlog da se razoruža. Dr. Đurić prilazi stražaru i pita ga odakle je. Finans se smeška i odvraća: — „Zar me ne poznajete? — Izvini, ali ne mogu da se setim. — Pa mi smo kumovi. — Kako? Odakle si ti? — Ja sam Marić iz Užica, tvoj otac me krstio. — Kad smo kumovi i Užičani onda na reč da ti nešto poverim“. Kad je Marić čuo, da njegovi zemljaci hoće malo na Savi da se „prošetaju“, zadovoljno je pokazao prstom na čamac.

Dok je čamčić birao na koju stranu da se preturi njegova su krila udarila po vodi, a austriska obala bivala je sve bliža i bliža. Za tren oka bilo se na drugoj strani. Od vode se hitro počeo otiskati jedan čovek, velik kao što je velika i sremska ravnica.

Dok su dr. Đurić i njegovi drugovi žurili da Mariću čamac predadu, najedanput pored njega pojavila se jedna konjička patrola. Smrti se gledalo pravo u lice. Opale li konjanici samo nekoliko metaka sa „šetačima“ je bilo svršeno. Zato je student Božić još više požurio i skrenuo čamac uz Adu. Da bi bili sigurniji, „šetači“ su iskočili iz čamca i prilegli na zemlju. Dok se mladi student, svojim znojnim telom uza zemlju pribijao, sa širokih sremskih ravnica vetar je slao svoje smrznute strelice, i u divljem mumljanju dovikivao: „Kad si toliko požrtvovan, i žrtva možeš biti“. Dva tri dana kasnije Velimir Božić je dobio zapaljenje pluća. Zatim tuberkulozu. Uskoro se martovskim mučenicima pridružila i još jedna mlada žrtva.

Nalazeći se usred zemunskih polja, Tucović je pomislio na dva čoveka: na Marksa i Svetozara Markovića. Setio se njihovog emigriranja. Setio se da je emigracija Marksa očvrtnula, a Svetozara, naprotiv, omekšala. Ali on ga je izvinio, jer je on bio dvostruko bolestan. Bolesna je bila sredina u kojoj je živeo i njegov organizam s kojim je preko tih istih ravnica u svoje vreme takođe bežao. I dok je dvadesetodogodišnji emigrant o svojim prethodnicima razmišljao, Zemun mu se sa svojim malim krivudavim ulicama osmehnulo. U Zemenu Tucović se zadržao dva dana. Trećeg dana, 27 marta, dok je on u kafani novine čitao, neko ga je snažno udario rukom po ramenu i doviknuo: „Zdravo, Tucu!“ To je bio drug iz demonstracija, Ljuba-Čupa. Posle 48 sati provedenih na tavanu Velike škole, oficiri su Jovanovića prebacili prvo u Stari

Grad, a zatim u Zemunu. Ali zemunskoj policiji pojava ove dvojice najsmelijih vođa martovskih demonstracija nije bila nimalo u volji. Zato su oni hitno prizvani i saopšteno im da odmah napuste Zemun. Moralo se, dakle, ići dublje u Austro-Ugarsku. Tucovića je privlačio Beč. Jovanovića, naprotiv, Pešta. I kao što su ih vukle različite geografske tačke, tako će ih celog života beskompromisno vući različiti i nepomirljivi politički ideali, iako je Jovanović ovom prilikom ipak otišao s Tucovićem u Beč. Čim je stigao u Beč, kao i uvek u svome životu, Tucović je imao jedan cilj: da odmah poseti austrisku socijalnu demokratiju. Znajući za mnoga imena austriskih socijalističkih prvaka, sad je hteo i lično da ih upozna, i od njih mnogo štošta da nauči. Ali, na nesreću, njemu se dešava ono isto što će se, neku godinu kasnije, desiti i njegovom najmilijem i najprisnijem drugu — Trockom. Dobro nahranjeni, još bolje nagrađeni, bez ubeđenja, a s puno ličnih računa, austriski socijalisti nemaju vremena za gubljenje s kojekakvim mladićima i emigrantskim „skitnicama“. I tako i pored nebrojnih pokušaja Tucović sve do Prvog maja nije uspeo da se sastane ni s jednim od austriskih socijalističkih prvaka. Toga dana, prilikom mnogih govora, on trči od tribine do tribine da bi te prvake što bolje čuo, ocenio, shvatio. Dva čoveka su na njega učinila lep utisak. To su bili Viktor Adler i Oto Bauer. Sve ostalo gestikuliralo je iz činovničke dužnosti i karijerističke napetosti. Zato će Tucovića i proći želja da se s njima razgovara. Pošto je izgubio volju da se s ostalima sastane, to on u toku dana uspeva da s Adlerom i Bauerom razgovara i da im u nekoliko iznese stanje u Srbiji. Ali ni mladog Bauera ni starog Adlera nije mnogo interesovalo stanje radničkog pokreta u Srbiji i njegovog predstavnika, koji je, pukim slučajem, umakao ispred policije Velimira Todorovića. Tako je Tucović 1903, dok se nalazio u Beču, nemajući ni pare u džepu, nekoliko noći proveo po parkovima. U Beču mu se pridružuje i njegov „stari“ politički saputnik Tasa Milojević. Ignorirani od austriske partije, ostavljeni sami sebi, Tucović, Milojević i Jovanović-Čupa rešavaju da se prebace u Švajcarsku. Ali u Cirihi je za njih situacija bila još teža. Na emigrante, praznih džepova, nije hteo niko ni da se osvrne. Posle trodnevnog lutanja pala je odluka da se opet vrate u Beč. Do Insbruka plaćena je karta za svu trojicu. Od Insbruka do Beča bilo je para samo za dve karte. Milojević se u Insbruku skinuo, a Tucović i Jovanović su put produžili. Dva dana kasnije stigao je i Milojević i tek što se s Tucovićem našao dobija telegram iz Beograda da mu je mati na umoru. Pošto su bečke novine već bile prestale da pišu o 23 martu, to je Tucoviću i Milojeviću izgledalo da se stanje u Srbiji smirilo. Zato je Milojević odmah uzeo kartu i seo na voz. Ali do Zemuna. U Zemunu, posle malog traženja, on nalazi svoga poznanika magistra Gojka Grujičića, i s njegovim pasošem prelazi u Beograd. Kad je stigao kući, jako se iznenadio. Njegova mati ne samo da nije bila na umoru, nego se, naprotiv, vrlo dobro osećala i bila u velikom poslu kad ju je sin ugledao. Dakle, po sredi je bila klopka. Nedelju dana Milojević se krio, a osmog dana biva uhapšen. U međuvremenu stiže 29 maj. Oficirska zavera ubija poslednjeg Obrenovića. 2 ili 3 juna 1930, da bi oprale malo od nakupljenog odijuma, sudije žurno zakazuju za pohapšene demonstrante, ročište. Na optuženičku klupu sedaju: Tasa Milojević, Radivoje Radulović, Milan Radovanović, Aleksandar Popović i još nekolicina. Optužba ih bez razlike naziva kolovođama martovskih demonstracija. Predsednik suda je prvo prozvao istinskog kolovođu — Tucovića. Jovanović-Čupa, iz publike hitro odgovara: „U

bekstvu.“ To isto kaže i za sebe. Dok se publika smeje, a predsednik suda zapisničaru diktira da se Dimitrije Tucović i Ljubomir Jovanović nalaze u bekstvu, dotle se Tucović s Jovanovićem žustro objašnjava zašto je predsednika obmanuo. No pravo veselje nastupa tek kad državni tužilac otpočinje svoje izlaganje. Mesto da traži glave ili tešku robiju, on je počeo optužene da veliča. Advokati su odmah primetili šta se sprema i zato su najenergičnije zatražili da se suđenje odloži. Nemajući kud, sud je zahtev usvojio. Nekoliko dana kasnije, novi ministar pravde, g. Ljubomir Živković, lično otvara vrata od zatvora i time javno daje za pravo Tucoviću i svima učesnicima u martovskim demonstracijama.

Za martovsko krvoproliće buržoaska opozicija je krivila policiju. Socijalistička opozicija, naprotiv, režim. Po njenom mišljenju režim je hteo da nađe zgodan izgovor za ukidanje ustava. Sa svoje strane, vlada je krivila celu opoziciju. Po g. Slobodanu Jovanoviću ni jedna ni druga optužba nije bila potpuno osnovana.

Istina je međutim, da je Tucović spremao demonstracije i da je sve od početka pa do pustošenja „Dvadesetoga Veka“ bilo delo njegovo i njegovih drugova. Ali je drugi, krvavi deo, bilo delo Cincar-Markovića i njegove policije. Ostala opozicija, sem grupe Ljube Jovanovića-Čupe, nije se uopšte mešala u martovske demonstracije. Opozicije, stvarne, nije ni bilo. Jesu li naprednjaci i liberali bili opozicija? Ne. Pašić — Vujićeva grupa? Takođe ne. Samostalni radikali s Ljubomirom Živkovićem, Ljubomirom Stojanovićem i Jašom Prodanovićem na čelu? Ali, oni su se kako to i g. Slobodan Jovanović tvrdi bavili samo novinarskom borbom. A od „novinarske borbe“ do uličnih demonstracija dosta je velika daljina. Ovo utoliko pre što „ni Nikola Pašić ni Stojan Protić ni Ljubomir Živković nisu se hteli upuštati u zavereničke razgovore“²² s oficirima. A kad se ti ljudi nisu hteli upuštati u zajedničku saradnju s oficirima, kako bi se onda oni mogli upuštati u demonstracije s golorukom omladinom? Odgovor je prost. Martovske demonstracije su bile stvarno i formalno delo Dimitrija Tucovića i njegovih političkih prijatelja.

Možda će neko reći zašto se martovskim demonstracijama pridaje tolika važnost? No „Dvadeset treći mart bio je vrlo važan događaj, ako ne sam sobom, a ono po utisku koji je ostavio, s jedne strane na Kralja, — s druge na javno mnjenje. Po Kraljevom dubokom uverenju, dvadeset treći mart nije se desio slučajno, nego je bio napred smišljen i udešen od njegovih protivnika. Potajno rediteljstvo toga događaja, koje je opozicija pripisivala njemu i njegovoj policiji, on je pripisivao opoziciji... U izvesnim trenucima Kralj je imao utisak prave, ozbiljne opasnosti i vojska je izvedena iz kasarne. Ona se ponaša čudno... Gomila skidajući kape, zapljeska, vazduh se prolomi: „Živela vojska!“ Hladna komanda oficira, koji su se smešili, začu se i pronese: „Pazi, ne gazi!“ I ovaj odgovor i izraz oduševi demonstrante do besa...²³ U javnom mnjenju 23 mart odjeknuo je strahovito. Od 1891, kad je proterivana Kraljica Natalija, nekih dvadeset godina, dakle, na beogradskim ulicama nije bilo krvoprolića... Kao 1889 za vreme linčovanja naprednjaka, kao 1891 za vreme pucanja na pristalice Kraljice Natalije, Beograd je i ovoga puta bio do krajnosti potresen krvavim prizorom koji je video. Ali, ako je ko ranije za

---

²² Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 342.

²³ Op. cit. str. 311.

prosipanje krvi krivio Vladu i policiju, sad je krivio Kralja...²⁴ Te noći Beograd je bio sav protiv mrske vladavine, sav u prećutoj zaveri protivu kraljevskog para i protiv režima²⁵.

Dvadeset trećeg marta bile su demonstracije a dvadeset petog ukinut je ustav. Još iste večeri rasturen je Senat i Skupština; državni savetnici stavljeni na raspoloženje; ukinut je zakon o izborima narodnih poslanika, opština i štampi. Ono što se spremalo još od postavljanja Cincar-Markovića za predsednika vlade (6 novembra 1902) izvršeno je. Dvadeset treći mart bio je samo izgovor za izvršenje državnog udara. Ali, „Taj Kralj koji hoće da prosipa krv, ali koga vojska neće da sluša, izazvao je mržnju, a nije ulivao strah: u gorem položaju pred javnim mnenjem Aleksandar se nije mogao naći“²⁶. A onaj koji je „javno mnenje“ dotle doveo i Aleksandra pred njim u takav položaj postavio bio je dvadesetodvogodišnji mladić, ali rođeni čovek za istoriska dela — Dimitrije Tucović. Ovde odmah treba dodati da je posle 29 maja u dvoru nađena i „crna lista“ na kojoj su bila ispisana mnogobrojna politička lica koja je trebalo, u zgodnom momentu, poubijati. Što do ovih ubistava nije došlo, niko ne može ustvrditi da zasluga ne pripada vođi martovskih demonstracija. Jer, pored Pašića, kukavički se držao i Stojan Protić. Taj „borac“ svojim popuštanjima kupovao je svoj položaj upravnika Državnih monopola. Ljubomir Živković, neosporno mnogo kuražniji, samo je pravio aluzije na diktaturu. Ljubomir Stojanović ograničavao se na objavljivanje stihova iz Sv. pisma preko „Odjeka“. Jaša Prodanović lupao je glavu, tražeći da ustanovi „da li će vladati ustavni ili lični režim“. Takav je bio „energični“ stav buržoaskih prvaka.

A šta su radili ljudi od riterstva i časti? Oni, i pored toga što im je bila upućena onakva poruka, i pored toga što su „još u toku noći 1901. nezavisno jedan od drugoga, pomišljali na zaveru“²⁷ a ipak su do 23 marta posmatrali kako narod sve više pada u „nemoć i uniženost“. Ali 23 mart ih je doveo u takav položaj da su morali „sad ili nikad“ pristupiti svome planu. A što su se oficiri našli u takvom položaju da biraju između „sad ili nikad“ zasluga zato pripada Dimitriju Tucoviću, jer da on nije izveo martovske demonstracije, ova bi se dilema i još odlagala. Na istoriskoj vatri kuvani, martovski događaji su vapijućim glasom izvršioaca tražili. Kroz viziju svoje obdarenosti, Tucović je taj vapaj čuo i sam sebi svojstvenom hrabrošću primio se dužnosti. A za tako muški izvršenu ulogu istorija je blagodarno Tucoviću otvorila svoja nedra da mu u njima ime brižno čuva u večnosti.

Red dolazi da vidimo kako su se prema ličnom režimu i diktaturi posle Tucovićeovog bekstva držali ostali radnički prvaci.

Velimir Todorović, ministar unutrašnjih dela 24 marta pozvao je predsednika i potpredsednika Beogradskog radničkog društva, Milutina Simića i Mihaila Paunovića i pod uslovom da se „manu politike“ obećao im za sindikate novčanu pomoć. Paunović se obratio Lapčeviću i pitao ga za savet. Lapčević mu je odgovorio: „Kako vas pita, tako mu i odgovorite“. Pošto je Luka Pavićević bio u to vreme predsednik Centralnog odbora to je i on odmah obavešten. Ovaj se za

---

²⁴ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 312, 313.

²⁵ Vasić Dragiša. Devesto treća, str. 43.

²⁶ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 312.

²⁷ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 341.

savet obratio Kosti Jovanoviću. Jovanović mu je naveo: „Pa i Ferdinand Lasal je u svoje vreme pravio slične kompromise s Bizmarkom.“ Ovo je bilo dovoljno i za Pavićevića i za Simića i za Paunovića, i oni za 30 mart zakazuju zbor, pošto su prethodno primili Todorovićeve uslove. Na tome zboru doneta je sledeća rezolucija: „Skup sviju udruženih radnika na današnjoj konferenciji rešava: 1. Da se obrazuje odbor iz radnika sviju zanata koji će izraditi nacrt pravila saveza sviju zanatskih Radnika Kraljevine Srbije koji će taj nacrt pravila pred zbor izneti radi odobrenja njegovog nacrtu. 2. Da izabrani odbor sastavljen iz ovih lica: Milutina Simića, Luke Pavićevića, Dušana Kanovića, Živ. Ivoševića, Stanka Krstića, Đure Perčevića, Jelenka Babića, Stevana Kara-Mihailovića, M. Krčedinca, Mih. Paunovića, Laze Jovina i Nikole Vasiljevića ode kod G. Velimira Todorovića, ministra unutrašnjih dela, kao osvedočenog prijatelja zanatlija i radnika, i umole da on poradi kao njihov prijatelj, da njihovi pravedni zahtevi dobiju satisfakciju. 3. Ovom prilikom izjavljuju da nisu protivu njega niti protivu njegovih drugova ma šta preduzimali, niti u demonstracijama učestvovali, i mole ih da ih kao radnike i zanatlije zaštite i njima i njihovim porodicama pravednom zaštitom dadu sredstva za mirno njihovo razviće... Doneto na Srpske Cveti 30 marta 1903 u Beogradu. Delovođa Dušan A. Kanović. Pretsednik odbora M. Simić.

Na dan 2 aprila 1903 Pavićević, Kanović i Ivošević pod pritiskom Radovana Dragovića i ostalih dali su protivnu izjavu, dok su ostali njini drugovi ostali pri donetoj rezoluciji. Da Lapčević nije dao Paunoviću onakav savet i da se Pavićević nije, kako to on kaže, „kolebao“, sigurno je da do ovoga izdajstva ondašnjeg radničkog pokreta ne bi došlo. Eto tako su se držali ondašnji radnički pretstavnici posle martovskih demonstracija iako su beogradske ulice bile krvlju polivene, iako je Tucović morao da emigrira.

GLAVA III

TUCOVIĆ I SRPSKA SOCIJALDEMOKRATSKA PARTIJA

KRETANJE POSLE MAJSKOG PREVRATA. — PRVI KONGRES SOCIJALISTIČKE PARTIJE. — PRVA OPOZICIJA. — KRIZA PARTIJE. — TUCOVIĆ POSTAJE VOĐ. — BORBA PROTIV CENZUSA. — DURGA OPOZICIJA. — VANREDNI KONGRES. — RATOVI. — POSLEDNJI PARTISKI KONGRES. — SVETSKI RAT. — POGIBIJA.

Ortodoksnog marksističkog pokreta u Srbiji nije bilo ni onda kad je Dimitrije Cenić, zbog socijalizma, izdržavao robiju, ni onda kad je Živojin Balugdžić, u Cirihu, na međunarodnom socijalističkom kongresu (1893) zastupao srpski socijalistički pokret. Pravog socijalističkog pokreta nema ni 1902, kad se u Centralnom odboru, po pitanju opredeljenja, vode žustre diskusije. Čist socijalistički pokret u Srbiji se javlja prvi put posle oficirskog prevrata od 29 maja 1903.

No ako pre majskog prevrata nije bilo organizovanog socijalističkog pokreta, to ne znači da

ga Radovan Dragović i Dimitrije Tucović i pre toga datuma nisu nosili u svojim glavama. Naprotiv, diskusija u Centralnom odboru bila je, ako ne rezultat a ono smišljeno pripremanje za organizovanje i orijentaciju budućeg socijalističkog pokreta. 1903, posle dinastiske razuzdanosti, političke zamorenosti, moralne ukočenosti, ekonomske bede, naučne, kulturne i prosvetne skamenjenosti, Srbijom je počeo da piri vetar rada, buržoasko-demokratske slobode, međusobnog traženja i, na političkoj bazi, narodnog prikupljanja. Ko više, ko manje, prema svojoj inteligenciji, ceo srpski narod osećao je da se nalazi pred neposrednim novim političkim, ekonomskim i kulturnim poletom. Kamena ploča bila je zbačena.

Dragović i Tucović su takođe toga preokreta bili svesni. Zato su se oni odmah i dali na okupljanje radništva, na stvaranje partije i sindikata. Verni i nepouzdana elementi pošli su za njima. Pod znakom takvog dvojstva „Radničke Novine“ su pozvale radništvo da se politički i ekonomski organizuje na *čisto klasnoj bazi*. U takvoj atmosferi sastali su se 20 jula 1903 prvi radnički delegati za osnivanje socijalističke partije. To je bilo tek posle skoro četrdeset godina od kako se u Srbiji počeo propovedati socijalizam i nakon nekoliko uzaludnih pokušaja da se osnuje socijalistička partija. To je bilo „...tek pošto je kapitalizam prodro u privredu i u njojzi izvratio potrebno dejstvo, tek pošto je on, podižući kapitaliste i kapitalistička preduzeća, otpočeo na suprotnoj strani gomilati... radničku klasu.“²⁸

Koliko je ovo mišljenje tačno, videćemo iz ove statistike. Od 1891 do 1895 izvršeno je, po varošima, javnih (sudskih) prodaja 3424, a po selima, za isto vreme, 19.810. Period od 1896 do 1902 to je još plodniji. Po gradovima je izvršeno 5524, a po selima 27.923 javne prodaje. Odnosno za 12 godina 56.681. Pored ovoga ogromnog brda, čiji je vrh gledao u ekonomski ambis, za isti period vremena, niklo je nekoliko novih banaka i drugih novčanih zavoda. A cigljarske fabrike, da bi što bolje obezbedile svoje interese, 1902 sklapaju kartelski sporazum.

Srbija, kao i ostali svet, smatrala je ove tako oprečne pojave za normalno i stalno društveno kretanje. Dva vrlo mlada čoveka, pod svetlošću svoje inteligencije, naoružani marksističkim znanjem, u pojavi ova dva društvena pola, gledali su vrlo veliku opasnost. Otuda i njina gvozdена rešenost da stvore čisti radnički pokret, koji će im služiti kao instrumenat u političkoj borbi, da bi na društvo mogli dejstvovati. A ta njina rešenost najbolje se ogleda u programu koji je na kongresu Dragović delegatima predložio, program koji nije ni menjan ni dopunjavan za sve vreme postojanja srpske socijalističke partije.²⁹

Program usvojen na kongresu 1903 bio je za nepomirljivu klasnu borbu. Donet pre trideset i nešto više godina, on je takav da je vreme malo što u njemu izmenilo, i pored svih događaja koji su se od tada pa do danas odigrali. Za taj ultralevičarski program glasali su i oni što su 1902 bili za saradnju s buržoaskom opozicijom. I ne samo da su taj program primili nego je Kosta Jovanović postao i partiski sekretar.

Međutim, ova sprega nije trajala dugo. Za Skerlića i Jovanovića, izrazite sitnoburžoaske demokrate, taj program odmah postaje i suviše teško breme. I zato u „Radničkim Novinama“ od 13 novembra, 1903, nailazimo na sledeću opomenu: „Vrlo neozbiljno izgleda: imati

---

²⁸ Dragiša Lapčević: Istorija socijalizma u Srbiji, 1922, str. 135.

²⁹ Bliže o programu vid. Istoriju socijalizma u Srbiji, str. 136-144.

organizovanu stranku, biti njezin član, uzimati učešća u njoj, pa onda ili svom snagom raditi još i u drugoj političkoj grupi ili još ma na koji način pomagati“. Ova opomena ostala je bez dejstva. Zato će Skerlić i njegovi drugovi, kao što ćemo kasnije videti, i iskusiti zaslužene posledice.

Za ortodoksni marksistički program srpske socijalne demokratije, na prvim slobodnim parlamentarnim izborima 1903, glasalo je po varošima 1641, a po selima (2 okruga) 907 glasača. Za ove su izbore „Radničke Novine“ kazale: „Izbori su zaista bili slobodni, ali birači nisu. Jer ima dosta načina na koje se pomažu vladajuće partije kad je pomoć potrebna“. I zaista, tako je i bilo. Pre svega, tu je bio cenz. Ko nije plaćao 15 dinara godišnje neposredni porez, taj nije mogao glasati. Radikalna stranka, koja se, u svojoj mladosti, toliko borila za opšte pravo glasa, sad, kad se nalazila na vlasti i kad je imala da iskoristi sve blagodeti političke promene, za koje se u poslednje vreme vrlo malo zauzimala, ne samo da nije htela da čuje za opšte pravo glasa nego je najenergičnije bila za primenu i održanje cenza.

Sem socijalističke partije, 1903 pojavile su se i druge partije. Te godine, prvi put, javlja se republikanski pokret. Pored njega, iz otpadaka skroz kompromitovanih pojedinaca iz svih starih partija, stvara se nekakav „poljoprivredni klub“. U tome klubu imalo je i radikala i naprednjaka i liberala. No pošto im je politička kompromitovanost bila jedina spona i preporuka, to se „poljoprivredni klub“ brzo raspao. Nekolicina najizvikanijih režimlija, pomoću nekakve omladine, takođe pokušavaju da stvore „seljačku stranku“, ali svi ti partiski pokušaji, sem socijalističkog, odmah se gase.

U negiranju svoje prošlosti radikali idu vrlo brzo i vrlo daleko. Svoje prve dane samostalne vladavine oni započinju sa unapređenjem ozloglašenog državnog tužioca pri Prekom zaječarskom sudu, Vučka Đorđevića kojega unapređuju u čin kasacionog sudije. A na interpelaciju o martovskim događajima, Stojan Protić priznajući, „da su policajci radili na svoju ruku“ kategorički odbija da ih odstrani iz državne službe. Radikalna stranka u čuvanju ljudi iz starog režima biva toliko pažljiva, da se jedva posle poduzetog nakanjivanja rešila da uhapsi bivšeg ministra unutrašnjih dela Velimira Todorovića. Ali ne zbog martovskih događaja, nego zbog pronevere od 90.000 dinara.

Već je rečeno da se osnivački kongres srpske socijalističke partije sastao pod vrlo nepovoljnim prilikama: ideološka podeljenost bila je već stara i očigledna stvar. Nekoliko meseci posle kongresa, sekretar partije, Kosta Jovanović, daje ostavku na svoj položaj i pokreće list „Svest“. U tome listu on će stalno i sistematski iznositi dijametralno oprečna shvatanja programu koji je na kongresu usvojio. Tako socijalistička partija, donoseći na osnivački kongres različite poglede u prvoj godini svoga života preživljuje tešku krizu i unutrašnje borbe. Te borbe bivaju iz dana u dan sve oštrije, i 4 marta 1904 morale su se sastati sve beogradske partiske i sindikalne organizacije na odlučivanje. Na sastanku je posle duge diskusije doneta rezolucija kojom je radnicima stavljeno do znanja da novi list „Svest“ ne predstavlja ni jednu političku, sindikalnu ni prosvetnu socijalističku organizaciju“. Opozicija na ovu rezoluciju odgovara još jačim napadima. Ona koristi neuspele štrajkove, a naročito one u Senjskom Rudniku, da bi dokazala opravdanost svoga gledišta, a kad su joj ideološki argumenti nedovoljni bili, pribegava izmišljotinama, kao što je bila priča o proneveri od 50.000 dinara.

U takvoj atmosferi sastao se II partiski kongres. Sudeći po svemu što mu je prethodilo, on je trebalo da bude i buran i energičan, jer je to zahtevao opstanak i dalji razvitak partije. Međutim, na kongresu se situacija menja. Mesto burnih i žučnih govora, mesto sudara različitih pravaca, kongres se uvlači sam u sebe, pribegava šaputanju i iznošenju misli upola. Delegat Vlada Ostojić u svome govoru spominje imena članova partiske uprave što su dali ostavke. Predsednik kongresa, Dragiša Lapčević, smatrajući takav postupak za uvredljiv, oduzima mu reč. Tucović uviđa odmah kud će takva praksa odvesti. Njemu je potpuno jasno da politika čorsokaka neće partiji doneti ni organizacioni ni ideološki polet, pa zato energično traži „pošto se ne može javno diskutovati“, da se kongres pretvori u tajnu konferenciju. Dovedena ovim zahtevom u vrlo nezgodan položaj, opozicija, preko Koste Jovanovića, izjavljuje da nije učinila nikakvo kažnjivo delo, pa traži da se javno po svima pitanjima diskutuje. Triša Kaclerović iskorišćuje izjavu Koste Jovanovića i odluku kongresa, pa da bi što bolje od delegata bio primećen, Jovanovićevo napuštanje sekretarskog mesta naziva „nečuvenim postupkom, jer se nigde u svetu nije desilo, da sekretar partije, koji treba da bude duša pokreta, ostavlja svoje mesto...“ Predsednik i Kacleroviću oduzima reč. Kongres opet pristupa sistemu šaputanja. Luka Pavićević iskorišćuje ovu priliku i na osnovu metode „kolebanja“ predlaže da se prihvati gledište opozicije, tj. da se ide na izbore u zajednici s buržoaskim partijama. Dragović i Tucović se najenergičnije protive. Ovaj poslednji ne samo da neće savez s buržoaskim partijama, nego čini predlog „da se donese odluka da kandidate mesnih organizacija potvrđuje partiska uprava i da se za partiskog kandidata smatra samo onaj čiju je kandidaturu partija potvrdila“.

Zagledamo li se u ovaj predlog malo bolje, u vreme kad je on učinjen, u prilike pod kojima je on učinjen, u godine starosti predlagača, u političke i ekonomske prilike koje su onda u Srbiji vladale, u radništvo na koje se predlagač hteo nasloniti, onda dovoljno jasno pred nama izbija buduća figura i uloga Dimitrija Tucovića.

Kako se završio drugi kongres? Pritešnjena od Dragovića i Tucovića, čiji su argumenti na kraju krajeva pobedili, opozicija je bila tučena. Kongres je doneo odluku da se bez prethodnog odobrenja od partiske uprave ne smeju pokretati listovi niti pak osnivati ma kakve organizacije. No ako je ova odluka rešila pitanje principijelno, ona nije rešila i spor sa opozicijom. Naprotiv, u toku 1904 opozicija dobija u ličnosti Milorada Popovića najsposobnijeg, najborbenijeg i socijalistički najizrađenijeg pretstavnika. Popović odmah odbacuje pitanje saradnje, a iznosi na dnevni red pitanje organizovanja radničke klase. Po njegovom mišljenju, organizovanje partije i sindikata istovremeno ne sme da se sprovodi. Dakle, treba rešiti da li prvo da se organizuju sindikati pa onda partija ili pak obratno. Produži li se započetim putem, treba rešiti kakav odnos ima da postoji između jednih i drugih organizacija. Iz ovih pitanja Popović je izvukao sledeći zaključak: Treba partiju napustiti i pristupiti sindikalnom organizovanju, jer je partiski život moguć samo onda kad su sindikati već dovoljno snažni. Ne primi li se ovaj predlog, Popović je tražio da se partija ne meša u sindikate, niti pak sindikati u partiske stvari.

Tucović odmah ustaje protiv ovog gledišta: „Da su naše sindikalne organizacije stvorili popovi i da su one u njihovim rukama, kao što je to slučaj u Nemačkoj i Švajcarskoj, ili da su one pod uticajem buržoaskih stranaka, kao što je slučaj u Engleskoj, onda bi za nas pitanje o

njihovom odnosu prema radničkoj stranci bilo vrlo važno^{30 31}. No pošto su i partija i sindikati u Srbiji ponikli iz istog radničkog pokreta, pošto su ih stvorili isti ljudi, u isto vreme, to on traži da kroz jedne i kroz druge organizacije provejava isti socijalistički duh, a sledstveno tome da postoje i najintimnije veze. Ova dva potpuno suprotna gledišta sve više su se sukobljavala.

Ma da skroz pogrešna, ali zgodno formulisana, Popovićeva shvatanja položaj opozicije veoma mnogo pojačavaju. Uzimanje sindikata u zaštitu na mnoge sindikalne članove čini najpovoljniji utisak. Tucović odmah uviđa da rasep postaje neminovan. Zato je on preko „Radničkih Novina“ i po organizacijama neumorno dokazivao da je gledište opozicije esnafsko-egoističkog karaktera i da ono nema ničeg zajedničkog s klasnom borbom. Bolesni Dragović pomaže svoga druga. Ali, pošto je egoizam zagolican, započeti proces krize i cepanja sve više se produbljuje. Savez drvodjeljskih radnika organ opozicije „Novo Vreme“ proglašuje za svoj. „Novovremcima“ se priključuje i organizacija trgovačkih pomoćnika. Usled ovog uspeha opozicija likuje od radosti. S njom je „revolucionarna tradicija.“ U oduševljenom zanosu ona traži: 1) potpunu nezavisnost sindikata od partije i 2) autonomiju sindikata mesto da su centralizovani u Radničkom savezu. Ovima zahtevima ona još dodaje i to da radnički pokret mora da vodi inteligencija, a ne „neznalice radnici“.

Iz pera Radovana Dragovića, „Radničke Novine“ donose seriju očajnih uvodnika. Iz njih se da jasno zaključiti da on počinje, od očajanja da malaksava. U tome stiže i članak Karla Kauckog, pisan na molbu Milana Stojanovića. Kaucki se po pitanju odnosa sindikata i partije u Srbiji konkretno ne izjašnjava. Ali ipak ističe načelo: „*da sindikalni i politički pokret moraju ići ruku pod ruku, i da je dužnost socijalista da u oba ova pokreta rade u socijalističkom duhu*“³². No mišljenje Kauckog ostaje bez dejstva.

Ova borba dovodi do mobilisanja celokupnog organizovanog radništva. Javnost je takođe prati i čeka kako će se ona završiti. Pred očiglednim slomom Tucović čini poslednji pokušaj. On saziva konferenciju krojačkih radnika i u jednom višesatnom govoru najenergičnije napada opoziciju. Bolesni Milorad Popović, pod šibom protivničkih udaraca, gubi prisebnost i mesto da na argumente odgovori argumentima, ceo spor prebacuje na lični teren. Popovićeve uvrede bivaju toliko bezobzirne da su ga i najintimniji prijatelji ovom prilikom osudili. Tucović, ocenjujući ovu situaciju, formuliše svoje gledište i stavlja ga na glasanje. Svi prisutni, sem četvorice, glasaju za sledeći predlog: 1) da se postupi po statutu sa Skerlićem, Popovićem i Jovanovićem; 2) da se listovi „Drvodjeljski Radnik“ i „Trgovački Pomoćnik“ predadu u ruke drugim redakcionim odborima. Pošto se situacija promenila, opozicija prikuplja i poslednje napore. Da bi smanjila Tucovićev uspeh, ona konferenciju u savezu krojačkih radnika proglašuje za „obilazjenje nadležnog foruma“ i traži sastanak beogradske partiske organizacije. Na tome sastanku, pre nego što se počelo diskutovati, Tucović postavlja zahtev da se opozicija prethodno izjasni je li rešena da cepa partiju ili nije. Ako jeste, onda da to javno i otvoreno kaže. Obuzeto strahom cepanja, prisutno članstvo Tucovićev predlog odmah prima. Na dnevni red stavlja se

---

³⁰ „Radničke Novine“ od 24 novembra 1904.

³¹ Tucovićevi članci su uvek bili uvodnici, zato njine naslove ne navodimo.

³² „Radničke Novine“ od 1 decembra 1904.

pitanje discipline. Smatrajući Lapčevića za svoga pristalicu, Skerlić i Popović ovom prilikom jasno izlažu svoja gledišta. Po Skerliću „ne može se sporiti da reformisti i revolucionari nemaju podjednako pravo“. Milorad Popović pak kategorički ponavlja svoj zahtev „da sindikati budu apsolutno neutralni i da se u njima ne sme čuti ni jedna jedina socijalistička reč“. Ma da najmlađi i ma da uz svoje ime nije mogao pridodati nikakvu titulu, niti isticati „poznavanje sindikalnih organizacija u celoj Evropi“, Tucović u svome gledištu ne popušta. On Skerliću odgovara da između reformista i revolucionara postoji velika razlika. „Za prve je reforma cilj, a za druge sredstvo“. Popovićev zahtev uz masu primera i argumenata, on proglašuje za teoriju žutih sindikata, koja će, ako se u Srbiji primeni, dovesti do definitivne likvidacije ne samo partije nego i sindikata. Pod snažnim utiskom ovih argumenata prisutni, sem nekolicine, među kojima i Lapčević, glasaju da se opozicija iz partije isključi.

Prenošenje borbe iz sindikata u partiju bilo je za opoziciju fatalno. Na osnovu donete odluke, a shodno tač. 7 i 8 rezolucije o štampi i čl. 20 partiskog statuta, morala se sastati partiska komisija. Svoj rad komisija je završila s predlogom, da se „dr. Jovan Skerlić, docent Velike Škole, Milorad Popović, novinar, i još 8 njenih pristalica isključe iz partije“.

Ovu prvu krizu srpska socijalistička partija izdržala je ne samo u jednom ideološki neizrađenom nego još i neorganizovanom radništvu. U Beogradu partija je tada imala svega 300 članova, dok u unutrašnjosti nije imala nijedne organizacije. Pojava opozicije u jednom političkom pokretu koji se tek sprema da stupi u život i da se pretstavi masama jeste, dakle, nešto najopasnije po opstanak i razvitak dotičnog pokreta. Kad se ovome doda da je opozicija raspolagala s buržoaskom štampom i svojim listom, a partija samo sa svojim, u to vreme vrlo malo rasprostranjenim, organom, jasno je u koliko je partija bila težem položaju. Ovome treba dodati da je partija tada imala svega jednog jedinog čoveka koji ju je u ovim po nju sudbonosnim časovima mogao s autoritetom braniti. To je bio Dragiša Lapčević. Jer on je već odavno bio poznat kao opozicionar. Međutim na jednoj konferenciji, u času kad se rešavala sudbina pokreta, on je učinio predlog „da se opozicija pozove da se popravi, pa da se produži zajednički rad“³³. I pošto opozicija nije primila Lapčevićev predlog, on je pustio da se borba reši i okonča sama od sebe. Međutim Skerlić, čovek već od ogromnoga autoriteta, propalog gimnazistu-radnika (Dragovića) i „žutokljunog“ studenta (Tucovića) krši i obara svom snagom. Milorad Popović, poznat još kao saradnik „Socijaldemokrate“ iz 1895, zatim po svojim brošurama koje je slao iz Pešte (1901-1904), a naročito po tome što je u pariskom i peštanskom radničkom pokretu proveo priličan broj godina, takođe je bio u neuporedivo boljem položaju od svojih protivnika. U svakoj njegovoj reči slušaoci su nazirali nešto mistično i nepobitno tačno. Iz ovoga se da lako zaključiti u koliko su se boljem položaju nalazili opozicionari od Dragovića i Tucovića i koliko je bila potrebna Lapčevićeva lična intervencija. Međutim, njemu se nije intervenisalo, pošto se slagao sa Skerlićem i Popovićem i pošto je uviđao da će partisko voćstvo ipak pobediti. Tako će se njemu desiti da napusti prijatelje s kojima se ideolotki slaže i da ode s partijom čije gledište nije delio. Ali šiban neprekidno od Skerlića, Lapčević je naposletku progovorio. „Staranje moje da

---

³³ „Radničke Novine“ od 15 decembra 1904.

izravnam diferencije između vas i *celog* pokreta, donosilo mi je samo neprijatnost, a međutim nije moglo otkloniti ono što ste vi lučem tražili; ja sam se zbog vas zamerio celom pokretu, a vi ste, gazeći odluke kongresne i partijsku disciplinu, naterali Partiju da vas ona izbaci i formalno i pošto ste se faktički još odavno razišli“.³⁴ Ali, Lapčević neće ostati dugo pri ovom gledištu. Na IV partiskom kongresu (održanom 2, 3 i 4 aprila 1906), dakle nekoliko meseci posle ovakvog objašnjenja sa Skerličem, on će dati sledeću izjavu: „Ja sam protiv svakog isključenja, pa i „novovremenaca“, jer smatram, a i smatraću, da je taktika revolucionarne leveice pogrešna“.³⁵

Šta je bilo s isključenom opozicijom? Ona se u zajednici održala svega nekoliko meseci, upravo do Popovićeve smrti.³⁶ A čim je njega nestalo, i stvarna opozicija je iščezla. Isključeni radnici vratili su se svojoj matici, a Skerlić i Jovanović priključili sitnoj buržoaziji.

Kao što se vidi, srpska socijal-demokratska partija ušla je s velikom unutrašnjom krizom i u treću godinu svoga života. I ko zna kako bi ona tu krizu prebrodila, da u to vreme, 1905, nije izbila radnička revolucija u Petrogradu i drugim ruskim gradovima.

Još 1875 pisao je Engels: „Pad ruske carevine jeste jedan od prvih uslova za konačnu pobeđu nemačkog proletarijata. Ali taj pad ne treba izvesti s polja, iako bi ga jedan rat mogao jako ubrzati. U utrobi ruske carevine postoje elementi koji revnosno rade na njenoj propasti“. Tucović ovu priliku odmah koristi. 19 januara 1905 u svom dugom i zapaljivom govoru, on objašnjava beogradskim radnicima šta se u istoriji dogodilo. Ono od čega se Marks 1848 plašio, i zbog čega je bio protiv Slovena, toga je bilo — ruskog osvajačkog imperijalizma — definitivno nestalo. Po Tucovićevu uverenju, istorija je bila ovim događajem dala znak nemačkoj socijalnoj demokratiji za nove i velike uloge. U ruskim događajima on je crpeo i dokaze protivu opozicije. I u trosatnom govoru on je preneo lično oduševljenje na beogradsko radništvo. U ovom vremenu stiže i štrajk u Beogradskoj oficirskoj zadruzi. Ma da sam po sebi beznačajan, ovaj je štrajk bio po organizovanje radničkog pokreta u Srbiji od presudnog značaja. Naime, vlada je bila izdala naređenje da se vojska upotrebi na rad, ako se štrajkači ne vrate na posao. Blagodareći Tucovićevu zauzimanju, oni se nisu vratili. A 12 aprila 1905 „Radničke Novine“ su celokupnom radništvu javljale da je vlada priznala pravo štrajka i da je povukla odluku o upotrebi vojske u privrednim radovima. Ovakvim ishodom štrajka pored događaja u Rusiji, gledište Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića odnelo je definitivnu pobeđu nad opozicijom, iako je Skerlić upotrebljavao sva moguća sredstva, pa čak jednom prilikom, u toku predavanja, pred slušaocima tvrdio i to „da su ljudi oko „Radničkih Novina“ sve sami pokvarenjaci i nevaljalci“. Događaji u Rusiji i priznanje prava štrajka srpska socijalistička partija nije dugo koristila. 1905 obavljani su parlamentarni izbori. Pri prvom glasanju obrenovičke partije, liberali i naprednjaci, a delimično i Pašićevi radikali bili su potpuno potučeni u Beogradu. Borba je imala da se vodi između nezavisnih radikala i socijalista. Ovakvim glasanjem narod je odlučno osuđivao stari režim. Kandidacije Luke Pavićevića, zbog njegovog držanja 1903, zgodno služi nezavisnim radikalima da iznesu i da eksploatišu njegov savez s Velimirom Todorovićem. Usled toga srpska

---

³⁴ „Radničke Novine“ od 17 januara 1906.

³⁵ „Radničke Novine“ od 26 jula 1906.

³⁶ Popović je umro, u avgustu 1905 od tuberkuloze u fijakeru, na putu od Vrnjačke železničke stanice za banju.

socijalistička partija gubi drugi mandat u Beogradu, a to je za nju, iz čisto propagandističkih razloga, u ono vreme bio veliki poraz. Ovome porazu priključila se i kriza u vrhovima partije. Prvi pretsednik Dragiša Lapčević, drugi pretsednik Nikola Veličković, drugi sekretar Nikola Nikolić i blagajnik Viljem Pipal, odmah posle kongresa daju ostavke. Razloge zašto su ovi ljudi dali ostavke na svoje položaje nije doznao ni naredni IV kongres. Krajem 1905 umro je Radovan Dragović, a pred sami IV kongres dao je ostavku i poslednji izabrani partiski funkcioner, prvi sekretar Tasa Milojević.

U izveštaju koji je kongresu podnet između ostalog kaže se i ovo: „Može se očekivati da će bar ovaj kongres, a preko njega i ceo pokret, biti izvešten o tim uzrocima (ostavkama) kako bi se svi svim svojim silama postarali da se oni otklone, a partiji osigura pravilan i miran tok života“. Međutim, kao što smo već rekli, ovo se „očekivanje“ nije ispunilo. Izveštaj tvrdi da svima tim ostavkama nije prethodio nijedan važan događaj. Ali on odmah dodaje da se mora pretpostaviti da je bilo i krupnih događaja i jakih razloga koji su najuglednije partiske ljude naterali na takav postupak. Kontrolna komisija u svome izveštaju iznosi da je od Lapčevića tražila da je obavesti zašto je dao ostavku i da joj je on odgovorio: „Moja je ostavka dovoljno jasna, a čak i kad bi bila nejasna, svako je objašnjenje izlišno.“

U stvari, Lapčević je dao ostavku odmah posle razlaska III kongresa, zato što su bili isključeni Skerlić i njegovi drugovi. Što se Lapčević nije javno i otvoreno na kongresu solidarisao s opozicijom, to dolazi otuda što nije smeo da stupi u sukob s Dragovićem i Tucovićem. Da je ovo tačno, potvrđuje njegova izjava, koju smo već naveli, a koju je on dao 1906 na IV partiskom kongresu, kad je Dragović bio mrtav, a Tucović se nalazio u vojsci.

No kriza nije bila samo u vrhovima srpske socijal-demokratske partije, nego i u redovima. „Proleter“, organ saveza monopolskih radnika, a kojega je uređivao Velimir Stojanović, pored ostalih stvari javno je optuživao Luku Pavićevića zbog nekih zakulisnih radnja, koje je, kao predstavnik Glavnog radničkog saveza, imao s upravom fabrike šećera na Čukarici.

Usled ovakvog stanja u srpskom radničkom pokretu Tucović je bio došao na misao da ide u Ameriku i da se tamo posveti radničkom pokretu. Što ovu nameru nije ostvario objašnjenje treba tražiti u činjenici što mu je bilo jasno da će se radnički pokret u Srbiji rasturiti čim ga on napusti. Ovo uostalom nije bilo samo predviđanje nego tačna ocena postojećeg stanja. Ostavka Dušana Popovića i njegov odlazak u Užice to najbolje potvrđuje. U jednom od svojih pisama, upućenih Tucoviću u Berlinu, ma da su „Radničke Novine“ objavile da je Popović napustio uređivanje lista usled bolesti³⁷ on je pisao: „U prvom redu, kao što i sam uviđam, u našem pokretu nastala je jedna velika *intelektualna kriza*, kojoj je uzrok jedan prost fakat – oskudica inteligencije“³⁸. U jednom drugom pismu Popović ide malo dalje. Tu se ne govori samo o „oskudici inteligencije“, već i o nedostatku jednog čoveka-stožera. „Treba da ima jedan čovek koji u svakom pogledu stoji iznad nas i koji će nam biti *stožer*“

Zašto Dušan Popović, za koga Dragiša Lapčević s pravom kaže da „je predstavljao

---

³⁷ „Radničke Novine“ od 12 februara 1908.

³⁸ „Organizovani Radnik“, 1924, br. 84.

žurnalističku sposobnost, koja je prava retkost u Internacionali Socijalističkoj³⁹ napušta svoje mesto? Zar se tom ostavkom ne produbljuje već postojeća „intelektualna kriza“? — No pre odgovora na ovo pitanje, potražimo još koji dokaz, da li je u socijalističkoj partiji zaista postojala intelektualna kriza. Tražiti, međutim, ne treba dugo. U članku „nemamo govornika“, preko partiskog organa Luka Pavićević odgovara svima onima koji tu žalbu partiskoj upravi upućuju: „Vuk je rekao: „Piši kako govoriš“. Mi našim drugovima velimo: „Govori kako osećaš i misliš, pa ćeš uvek biti za radničku stvar dobar govornik“.⁴⁰ Nema spora, za sve one koji su se partiskoj centrali obraćali zgodno je nađeno sredstvo da se učutkaju. Ali ne i sredstvo za održavanje partije i traženje novog članstva. Jer od osećanja i mišljenja do prenošenja i toga osećanja i toga mišljenja na druge, koje prvo treba pokrenuti s mrtve tačke, postoji velika razlika, treba i malo sposobnosti. A da zaista Luka Pavićević nije bio našao „lek“ za održavanje, a o napredovanju i da ne govorimo, partiskog članstva to najbolje pokazuje brojno stanje. 1906 srpska socijal-demokratska partija imala je 1080 članova, a kad je Pavićević slao gornje savete svega 780. Dakle, izgubljena je bila skoro jedna trećina članova.

A sad da se vratimo na slučaj Dušana Popovića. „Ja neću raditi na „Radničkim Novinama“ dok ti (Tucović) ne budeš u njima, ili, bar, uopšte u pokretu“. Iz kojih razloga? Evo iz kojih: „Pa i ono što nas ima tako je nekako razbacano kojekuda i rastavljeno, svojim ličnim planovima i ciljevima i svojim privatnim obavezama, da je onemogućena jedna *harmonična kombinacija snaga* u radu na opštoj stvari“.⁴¹

Imamo, dakle, posla s partijom koju potkopava intelektualna kriza, koja nema ni „stožera“ ni „govornika“, ali koju razdiru i „lični planovi i ciljevi“, usled čega sledi tiha likvidacija i onog članstva što već postoji. Da slučajno Dušan Popović ne preteruje, pa i mi s njim zajedno? Ali, zar nije Triša Kaclerović ostavio partiski sekretarijat i otišao u Kragujevac, da sebi priprema poslanički mandat? Zar on nije pošao istim putem Koste Jovanovića, ne obzirući se na reči koje je izgovorio na II partiskom kongresu? Zar nisu po sredi bili „lični planovi i ciljevi, preoteti mandat svome partiskom drugu, Dragiši Lapčeviću, za čiju je inteligenciju i sposobnosti i sam Kaclerović dobro znao da ga mnogo nadmašuju? I nije li, baš zbog toga slučaja, mesto da se sažaljivo osmehne na drskog mladića, Dragiša Lapčević ostavio i partiju i ceo pokret, pa se izmakao u Niš, da odande posmatra šta će se dalje dešavati? Ne čitamo li u partiskom organu: „Kad je naša stranka i prošlih izbora (1906) propala u Beogradu, mi smo izvršili jednu anketu njene brojne snage i našli, na veliko iznenađenje naše, *da ni jedna trećina radnika koji sede u upravama sindikalnih centrala nije partiski organizovana?*“⁴² A na jednom drugom mestu: „Da se preduzmu sve mere protiv pronevera koje čine pojedini glodari, te da se očuva i partiska imovina i moral u članstvu“⁴³. Zar Jovan Skerlić to vreme ne karakteriše ... „u ovoj opštoj

---

³⁹ Istorija socijalizma u Srbiji, str. 179.

⁴⁰ „Radničke Novine“ od 11 marta 1908.

⁴¹ Pismo Dušana Popovića od 3 aprila 1908.

⁴² „Radničke Novine“ od 27 septembra 1907.

⁴³ „Radničke Novine“ od 11 avgusta 1908.

beznačelnosti, u ovoj idejnoj pustinji i duhovnoj gladi?...“⁴⁴

Tucović je celu 1906 i jedan deo 1907 proveo u vojsci, a zatim je bio otišao u Berlin da polaže doktorat. Ali, za sve to vreme on nikad nije prestao pratiti svoj pokret. Dok je bio vojnik, on je redovno pisao članke za „Radničke Novine“, a iz Berlina je nameravao taj posao da produži. Međutim, ostavke Dušana Popovića i Triše Kaclerovića, pored ostalih znakova, dovoljno su mu jasno nagovestili kud njegov pokret gredi. Zato se on marta meseca 1908 žurno vraća u Beograd. I od ovog momenta, kad je preuzeo partiju u svoje ruke, nastupa potpuni preokret u srpskom radničkom pokretu. On će taj pokret, noseći ga na svojim širokim leđima, izneti i u Srbiju i u II Internacionali na jedno od najzavidnijih mesta. Srpska socijalistička partija će kroz njega, postati u zemlji važan politički faktor, a u Internacionali jedna od najispravnijih sekcija. Kako će Tucović uspeti, kakvim će se on to sredstvima poslužiti, da učini takav preokret u partiji koja se već uveliko raspada? Pre svega tu je njegovo lično uverenje. Za njega je „proletarijat klasa koja ima da izvrši do danas najvažniju ulogu u istoriji. On ima da uništi sve nečovečnosti i grozote od tolikih hiljada godina, pa da, na mesto svega toga, zavede socijalistički režim.“⁴⁵ I pošto Tucović veruje, čvrsto veruje, da proletarijat ima da izvrši takvu ulogu, to on neće žaliti niti štedeti ni sebe ni okolinu oko sebe, samo da bi se što bolje spremio za takav zadatak. A da bi se za tu „do danas najvažniju ulogu“ što bolje spremio, on traži da se zavede najstrožija disciplina. Ali on nije tiranin, on ne voli brutalnost u svome pokretu. Naprotiv, on je vođ koji ume, zna i može svako pitanje prethodno da objasni i pred članstvo tačno postavi, pa tek kad je to uradio, on stavlja svakoga pred dilemu da sam izabere put kojim će poći. Zbog svega toga mase odmah uviđaju da pred sobom imaju sigurnog vođa i da nema drugog pravog puta sem onoga kojim on polazi. Jer, on je tačno dokazao kojim je putem društvo išlo u srednjem veku, čime se buržoazija poslužila da dođe na vlast i zašto je radničkoj klasi potrebna disciplina i organizovanje, dve nužde bez kojih nema ni života ni opstanka, a najmanje napretka u budućnosti.

Vraćajući se iz Berlina u Beograd, Tucović odmah pred partiju postavlja sva najnužnija pitanja. „Kongres koji ima da se sastane mora da reši: pitanje statuta, pitanje štampe, pitanje radničkog osiguranja i pitanje socijalističke škole.“⁴⁶ Istina, on ustanovljuje da su partiski kongresi u Srbiji i nova i retka pojava, da ostala partiska vođstva nisu direktno izabrana od svoga članstva, i da usled toga postoje izvesne teškoće. Ali pošto se socijalistička partija po svom programu razlikuje od ostalih partija, ona se mora razlikovati i po svojoj metodi rada. Šta ima da predvidi partiski statut? On mora partiju da postavi „strogo na centralističkoj bazi“. Ali, zato partija „mora svako pitanje do krajnjih granica diskusiji podvrći da se ne bi pretvorila od klasne partije u sektu, ali isto tako mora biti jednodušna i saglasna u radu, jer je to takođe druga garancija da uspešno istupa na bojnom polju protiv neprijatelja.“⁴⁷

Za Tucovića je štampa „jednim velikim, čak glavnim, delom borbena sredstvo sa

---

⁴⁴ Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje, str. 235.

⁴⁵ „Radničke Novine“ od 8 maja 1907.

⁴⁶ „Radničke Novine“ od 29 marta, 1 i 3 aprila 1908.

⁴⁷ isto

protivnikom.“ Zato on i za nju, ili još bolje rečeno, naročito za nju, traži najstriktniju kontrolu od strane partiske uprave.

Pitanje prijema u članstvo za Tucovića takođe nije prosta stvar. Zato „sitnosopstvenici i inteligencija moraju biti podvrgnuti strogoj kontroli, da partija nema štete. Zato se prijem u partiju mora statutom regulisati i partiskojupravi poveriti, jer to nije sužavanje i oduzimanje prava pojedinih organizacija, već pitanje čistine cele partije“. Osiguranje radnika, za Tucovića je jedno od najvažnijih pitanja. On traži osiguranje da bi radnička klasa bila „krepka, zdrava i duga života“ Ali on odmah dodaje: „Ako je naš bliži cilj: što je moguće više popraviti materijalni položaj radničke klase i dići je i u duhovnom pogledu na viši stupanj, dotle je naš krajnji cilj: *uništenje bede*, osvajanje novog sveta gde neće biti klasa, bede na jednoj i raskoši na drugoj strani, ulazak čovečanstva u cvetnu poljanu materijalnog blagostanja i duhovne svetlosti“.⁴⁸

Po Tucoviću „Jačina jednog socijalističkog pokreta nije samo u njegovoj brojnoj snazi, već u mnogo većoj meri, u razvijenoj svesti njegovih boraca, u jasnom upoznavanju klasnog položaja proletarijata u današnjem društvu, u upoznavanju njegovih interesa i istoriske misije... zato je njemu, više nego ikome do sad, potrebno najpunije prosvetčivanje...“⁴⁹ Eto zašto Tucović traži da se odmah osnuje socijalistička škola.

Iz ovo nekoliko navoda lako se može zaključiti kolika je razlika između Tucovića i ostalih prvaka predratnog socijalističkog pokreta. On ne preporučuje „Govori kako osećaš i misliš“, već hoće da partija svakome svome članu pruži potrebna sredstva i da potstrek da prvo misli i oseti, pa da tek onda govori, jer se tek onda zna i može govoriti.

Odmah po prijemu partije u svoje ruke, Tucović se našao pred izbornom kampanjom. Prvi put u istoriji srpskog socijalističkog pokreta njegovi agitatori krstare po celoj zemlji. Ali da radništvo ne bi tu kampanju pogrešno razumelo, Tucović ga, preko lista, tačno obaveštava: „Izbori će rešiti ko će posle 18 maja vladati: današnja vlada ili buržoaska opozicija. Ali, ma kako se taj spor rešio, za radničku je klasu jasno da ona od toga rešenja ne može očekivati nikakve koristi. Jer kao što radničkim zahtevima ni za dlaku nije izašla na susret današnja vlada, isto tako neće im izaći na susret nijedna od buržoaskih grupa... *Partija proletarijata koja vodi političku borbu ne da dođe na vlast u današnjem društvu... za nju vrede samo oni glasovi koji su ubeđeni social-demokrati i čije kuglice znače broj...*“⁵⁰ jasno opredeljenih pristalica.

A sad da vidimo kakvu su principijelnost i moralnu ispravnost od svojih glasača tražile ostale predratne srpske partije. — Zar nije Raša Ninić (radikal) usred parlamenta, a povodom izborne korupcije, izjavio: „Mi nećemo naplaćivati dividendu na akcije Zemaljske banke, već ćemo to dati na piće glasačima pri izborima?“ Zar ga Josif Bojinović (liberal) na istoj sednici nije dopunio sledećom izjavom: „Svi mi o izborima izvlačimo buriće piva, čabrove rakije, pakličće duvana itd., pa tim sazivamo i sabiramo birače da za nas glasaju?“ Zar nije Dimitrije Tucović tim istim sejačima korupcije i nemorala poručio da „ne treba zaboraviti, da može doći dan kad će narod uvideti da ga taj politički nemoral vodi u ropstvo ravno onome što je pod Turcima

---

⁴⁸ „Radničke Novine“ od 29 marta, 1 i 3 aprila 1908.

⁴⁹ isto

⁵⁰ „Radničke Novine“ od 19 aprila 1908.

preživeo, pa da se posle legalne borbe i ustanka lati“⁵¹ Zar se čovek, pri pomisli na razliku ovih gledišta ne mora odmah setiti reči Marka Aurelija: „Obično, kakve su ti misli, takav ti je i karakter“. Ili slavnog Bethovena: „Naše vreme potrebuje snažne duhove, koji će da šibaju ove bedne i skitničke ljudske duše“.

Ovakav Tucovićevo stav, po pitanju izbora, nije bio slučajnost, već, naprotiv, posledica njegova gledanja na vrednost izbornih rezultata.

Veliki događaji, koji su se iz dana u dan sve više gomilali, Tucoviću nisu dozvolili, da svoje sposobnosti posveti srpskom radničkom pokretu. Ubrzo iza majskih izbora izbija na površinu aneksiona kriza. Razbojnička imperijalistička politika, poznata pod imenom kolonijalno osvajanje, prenosila je svoje kobno dejstvo i na Balkansko Poluostrvo. Na vatri koju su zajednički bile podložile sve evropske sile s „majkom“ Rusijom na čelu, Austro-Ugarska je pekla osvojenu Bosnu i Hercegovinu. I što je vatra jače gorela, a bosansko-hercegovačke gorštačke mase očajnije od bolova jaukale, „civilizovana“ Evropa je, u divljačkom zanosu od radosti i uživanja, oko vatre jače urlikala, a austrijska socijalna demokratija, u talambase udarala. Bosna i Hercegovina su bile prinete na žrtvenik sramnog osvajanja slabijih naroda. Njino pravo da sobom slobodno raspolaze otišlo je bilo kud i tolika druga prava malih afričko-aziskih naroda. No ovo je pitanje toliko važno i tugaljivo, da se o njemu neminovno posebno mora govoriti.

Jednogodišnje Tucovićevo vođenje radničke partije pravim marksističkim putem nije ostalo bez rezultata. Naprotiv, na kongresu od 1909 partija je bila u Beogradu skoro udvostručila, a u celoj zemlji skoro utrostručila svoje članstvo. 1909 srpska socijal-demokratska partija držala je, te reči dostojni, prvi kongres. Na okupu je bilo 98 delegata, koji su zastupali 101 mandat, odnosno 1965 članova. Prvi put na ovom kongresu došli su predstavnici: austrijske, čehoslovačke, mađarske, turske, bugarske, hrvatske i slovenačke partije. O vanredno teškim prilikama, pod kojima se razvijao socijalizam u Srbiji, prvi put su pisali „Arbeiter-Zeitung“ i „Vorwärts“. Tucovićevo genije izbio je na površinu i svojom sopstvenom snagom naturio se i partiji, i Srbiji i Internacionali. A od toga naturanja imale su koristi i jedna, i druga i treća. Srpska socijalistička partija, što je povedena pravim putem i stvoreno joj mesto za opstanak i razvitak; Srbija, što je Tucović pravo srpskoga naroda da raspolaze svojom sudbinom preko Internacionale pred celim svetom izneo. Druga Internacionala, što ju je snažna Tucovićevo ruka blagovremeno povukla da možda još 1908 ne izvrši sramno samoubistvo gušeći se u šovinističko-imperijalističko blato.

Od 1903 pa do balkanskih ratova, 1912, u Srbiji je vladao parlamentarni režim. U parlamentu je bila usredsređena žiža ne samo političkog nego i sveukupnog života. Da bi se taj život vodio, ili bar na njega uticalo, trebalo je ili biti u parlamentu ili imati uza sebe veliku partiju. Veličina te partije imala se ogledati u broju, a ne u kvalitetu.

Međutim, iz ranije navedenog jasno se vidi da Tucović nije hteo da se pokori zakonu prikupljanja što većeg broja birača. Naprotiv, reči „Partiji vrede samo oni glasovi koji su ubeđeni socijal-demokrati...“ svedoče da je on naročito mnogo polagao na kvalitet, ne samo partiskog članstva nego i glasačkog elementa. Takvim svojim gledištem on se razlikovao ne samo od srpskih buržoaskih partija nego i od skoro svih predratnih socijal-demokratskih partija. Jer

---

⁵¹ „Radničke Novine“ od 1 februara 1907.

predratne socijalističke partije u stvari i faktički i nisu bile ništa drugo nego izborne kujne za vrbovanje glasača i liferovanje narodnih poslanika. Iz ovoga se da jasno videti da je Tucović bio u nesuglasici s praksom i metodom II Internacionale. No o ovome pitanju biće kasnije reći.

Da Tucoviću zaista nimalo nisu imponovali ni parlamenat niti uopšte rad narodnih poslanika to potvrđuje i sledeća kritika: „*Odgovorna za politiku vlade, kao vladajući faktor, buržoazija, danas, ima interesa da se ne čuje ona reč koja budi i obaveštava uspešnije od običnog agitatora i priprema i organizuje kontrolu narodnih masa nad radom narodnih poslanika*“.⁵²

Šta se iz ovoga da zaključiti? Prvo, da još ni predratni parlamenat nije bio u stanju da da dublju misao i da se izdigne na viši nivo od obične agitacije. Zatim, da narodne mase nisu mogle vršiti svoju dužnost niti kontrolisati one kojima su poveravale rešenje, ne samo svojih životnih pitanja nego i budućnost narednih generacija. Briga narodnih poslanika u stvari svodila se na lične poslove i na pitanje „kako da budu ponovo izabrani“. A Tucoviću, koji je hteo sav da se istroši za opštu društvenu brigu, uloga da „čim se ta bezgranična želja ostvari, (tj. čim se bude izabran), da se sav svoj autoritet i politički uticaj posveti za koncesije, ugovore, liferacije, isplatu računa, promenu „neugodnih“ činovnika, nameštenja „svojih ljudi“ nije mogla nimalo da imponuje, već je naprotiv kod njega izazivala revolt i ogorčenje. Za Tucovića su narodni poslanici bili samo jedna grupa poslovnih ljudi. Ali u tim pojavama on nije gledao nikakvo nenormalno čudo, već naprotiv „posledicu jednog novog *klasnog* formiranja koje povlači za sobom nove *odnose političkih snaga* i nove oblike partiskog grupisanja.“⁵³

Kad čovek pročita ova predviđanja i kad ih sravni s posleratnim događajima, onda neminovno mora zaključiti i priznati da je Tucović bio ne samo redak političar, nego i jedan od izuzetno vidovitih umova.

I pored ovakvog mišljenja o parlamentarcima i parlamentarizmu Tucović je ipak bio za iskorišćavanje parlamentarne borbe. U polemici s novom partiskom opozicijom, koja se javlja s levog krila, a koja je, u stvari, nosila celokupni prtljag isključene desničarske opozicije, on je dokazivao da radnička klasa mora koristiti, između ostalih, i parlamentarnu borbu. U toj parlamentarnoj borbi pitanje ukidanja cenza igralo je najvažniju ulogu. Protivu cenza ustao je bio u svoje vreme i Svetozar Marković. Na osnivačkom kongresu, social-demokratska partija ovo pitanje je stavila u svoje minimalne zahteve. Oko ovog pitanja u predratnoj Srbiji vodile su se žučne usmene i novinarske polemike. Naime, sve ostale partije dokazivale su da cenz stvarno ne postoji, jer je svako u Srbiji toliko „bogat“ da plaća više od 15 dinara godišnje državnog poreza. Ovime se htelo reći da u Srbiji nema sirotinje, pa prema tome ni politički obespravljenih građana. Dakle, po sredi je socijalistička demagogija. Socijalisti naprotiv, kategorički su dokazivali da gornja tvrđenja ne odgovaraju istini, već da širom Srbije ima sirotinje čije imovno stanje ne može biti opterećeno ni sa 15 dinara poreza, pa da je, prema tome, ta sirotinja politički obespravljena.

Da bismo spor prekratili i brzo do istine došli, obratimo se statistici. Ona međutim tvrdi da je

---

⁵² „Borba“, knj. III, str 249.

⁵³ „Borba“, knj. III, str 252.

1880 bilo 16,7% seoskih porodica bez ikakve svojine i da se taj proces proletarizovanja sela 1897 popeo na 21,57%. Ako se ovim faktima doda da je državni budžet 1880 iznosio 29,520.477, a 1910 119,915.265 dinara, tj. 1880 11,32 a 1910 14,18 dinara na svaku dušu, onda je nepobitna činjenica da je prilično veliki broj sirotinje bio potpuno odstranjen od političkih prava. Zagledamo li se u statistiku razrezanog a nenaplaćenog poreza, onda se nalazimo pred ovim činjenicama: 1900 nenaplaćeni porez iznosio je 19,6% od razrezanog, da se 1904 popne na 25,70%.⁵⁴

Radnička komora je 1911 izvršila anketu u 40 mesta u Srbiji i tom prilikom našla, da 63.663 osobe žive isključivo od svoje nadnice.

Na skupštinskoj sednici od 22 februara 1914 ministar finansija, dr. Lazar Paču, javno je ustvrdio da 464.632 lica plaćaju ispod 15 dinara neposrednog državnog poreza.

Iz ovih cifara istina dovoljno jasno govori da se Tucović i njegova partija nisu bavili demagogijom i da je radikalna stranka bila jedino u tome „radikalna“ što je u Srbiji sprovodila najbrutalnije proletarizovanje zemlje, a za račun jedne šake kapitalista. Ona je bila „radikalna“ i u tome da ne dopusti siromašnim elementima, da se koriste svojim političkim pravom.

S postojanjem sirotinjskog „demokratskog“ cenzusa Tucović nije hteo nikako da se pomiri. Po njegovu shvatanju cenz je bio ostatak mračnog srednjeg veka, veka crne inkvizicije. Za onoga ko nema što da jede nije se moglo postaviti pitanje kako da kupi svoja politička prava. Zato se Tucović, 1910, pošto je celu zemlju ne samo obavestio o čemu se radi nego i tačno dokazao zašto radikali tako tvrdoglavo taj cenz primenjuju, a da bi ih doveo pred narodom u nemoguć položaj, obraća narodnim poslanicima s ovim pitanjima:

„Mi smo vam ranije nebrojno puta isticali i dokazivali da zavođenje opšteg prava glasa, nije samo jedan viši demokratski postulat, mi smo vam dokazivali da ovaj naš zahtev počiva na vanredno siromašnom stanju širokih narodnih masa; mi smo vam uputili i jednu peticiju sa potpisom od 18.000 srpskih građana; vi ste i preko nje ćutke prešli! Ali ako ste se vi oglušili o svoje dužnosti, ne možemo se mi oglušiti o svoja prava.“

U istom otvorenom pismu Tucović iznosi da široke narodne mase u stvari plaćaju 84% svih državnih tereta i da se izbornim zakonom teži da se te mase, jedanput dobro natovarene, ostave bez ikakvih prava. On, međutim, to ne može da snosi. Jer za trpljenje takvih nepravdi on nije stvoren. Zato Tucović, pri kraju svoga pisma, obaveštava narodne poslanike da će ih s mnogobrojnim pogođenim građanima posetiti. „Široke narodne mase, koje iz dana u dan sve više tovarite nepreglednim zajmovima i koje sve više uvlačite u ratne zaplete, moraju bar da znaju kako se to s njima zbiva“.

I pošto je izneo još masu drugih činjenica, kao što je bio slučaj sa zaštitnim carinama, koje su domaćim i stranim kapitalistima omogućivale ekstra profite; pošto je naveo veliki broj raznih zloupotreba s liferacijama državi, on kategorički zahteva, da se narodu bez ikakvih prepreka omogući da može od vlade tražiti račune za takav njen rad. Stojan Protić na ovaj zahtev odgovara novim projektom zakona o štampi. Poslednja kap je kanula, a čaša ogorčenja se prelila. 21 marta 1910 parlamenat je bio opsednut. U ime ogromne mase od preko 10.000 osoba jedna

---

⁵⁴ Dr. Milorad Nedeljković: Istorija srpskih državnih dugova, 1909, str. 291.

delegacija je ušla u Skupstinu. Predsednik parlamenta Andra Nikolić, lično je primio radnički memorandum. U tome memorandumu tražilo se opšte pravo glasa, ukidanje stajaće vojske i zavodjenje narodne odbrane; ukidanje posrednih poreza i povlačenje reakcionarnog zakona o štampi. Primajući memorandum, Andra Nikolić je delegaciji izjavio:

„Upoznaću vladu i Skupštinu sa svima zahtevima. Ali, što se tiče štampe, mogu vas uveriti da ni vlada ni Narodna Skupština ne nameravaju ograničavati slobodu štampe načelne i poštene. A vaša je štampa, gospodo, to vam mogu bez ikakvih laskanja reći, načelna, poštena i dostojanstvena. To se, međutim, ne može reći za onaj deo štampe (bulevarske) koja se služi najnedostojnijim sredstvima“.

Navođenjem ovog slučaja hteli smo potvrditi ono, što smo ranije rekli, a naime, da je srpska socijalna demokratija pod Tucovićevim vođstvom uspela da postane u zemlji politički faktor. Ali dok su ostale social-demokratske partije uspevale da postanu politička snaga i da se nature brojem svojih glasova, srpski socijalisti su to postizali direktnom akcijom.

Pa ipak i pored toga što je od šake ljudi stvorena jedna aktivna partija, i pored toga što je Tucović smatrao parlamenat za „...sredstvo vladavine buržoazije koja ima tendenciju da sve poslanike i antiburžoaske, preokrene iz slugu naroda u njegove gospodare, i jednovremeno u sluge buržoazije... A ova je opasnost utoliko veća ukoliko proletarijat vodi manje brige o parlamentarcima, ukoliko im daje odrešenije ruke, okrećući im leđa sa negodovanjem i prezrenjem⁵⁵ i pored čestog ponavljanja da je „...najbolja, jedino tačna ona socijalistička taktika koja daje proletarijatu najviše moći u borbi, jer će socijalizam ili izaći iz borbe proletarijata ili ga neće biti“⁵⁶, ipak našlo se nekoliko ljudi za koje Tucović nije bio dovoljno „revolucionaran“, i protiv čijeg su „reformizma“ povelili opoziciju. Ali ova opozicija neće uzeti na sebe reformističko ruho, nego će se ogrnuti krajnjim levičarstvom, da bi što bolje sakrila ne samo svoj reformizam nego čak i svoj patriotizam. No da vidimo odakle je poreklo ove nove opozicije.

Kolevka sindikalističkog opozicionarstva protiv socijalne demokratije, bila je pre rata Francuska. U njoj vidimo anarho-sindikaliste, esnafsko-egoističke i čisto sindikalističke struje. U Engleskoj i Nemačkoj pored socijal-demokratske struje stoji rame uz rame esnafsko egoistička struja. Španija i Italija poglavito obiluju u anarhistima i anarho-sindikalistima. Kod nas pored nekolicine sitnoburžoaskih anarhista javljaju se i anarho-sindikalisti poznati pod imenom „direktaši“ (pristalice direktne akcije).

Šta je anarho-sindikalizam? To je, u stvari, produženje ili ostatak negdašnje individualističke revolucionarne buržoazije. Taj pokret hoće da stavi individuu iznad društva. Braneći fiktivnu „ličnu slobodu“, on hoće da odbaci, da se tako izrazimo, društvenu slobodu. Naposletku, to je pokret koji pozadi najradikalnijih fraza i čestih pojedinačnih ispada krije najveće reakcionarstvo.

Pod vođstvom i ličnim uticajem Petra Kropotkina, anarho-sindikalisti su ušli u sindikate da bi ih „spasli“ od socijalističkih partija, i da bi im sačuvali ličnu slobodu i slobodu akcije. Međutim, za vreme svetskog rata i Kropotkin i svi viđeniji anarho-sindikalisti pokazali su se kao najveći

---

⁵⁵ „Borba“, knj. III, str 536.

⁵⁶ „Borba“, knj. III, str 731.

šovinisti. Kropotkin lično, u ime individualne slobode, pozvao je svoje pristalice da uzmu pušku i idu u rat, „da bi se spasla civilizacija od germanskog varvarstva“. Dakle, na slobodu se bilo potpuno zaboravilo.

Drugu grupu sindikalističke opozicije činili su i još čine esnafsko-egoistički sindikati. Tipični primer ovih sindikata jesu engleski Tredunioni. Dok je za anarhiste i anarho-sindikaliste „sloboda individue glavni cilj, dotle je za esnafsko-egoističke sindikate puna sindikalna kasa i povišica nadnice jedini cilj i smisao organizacije. A da bi se do toga cilja došlo, potrebna je uska strukovna organizacija. Dakle, treba se starati za svoju organizaciju, za zajedničku kasu, za članstvo iste struke i ništa više i ništa drugo. Veza s ostalim radničkim organizacijama, ne samo da nije potrebna nego je, naprotiv, štetna. Zajednička akcija naročito. Pojam o nacionalnoj i internacionalnoj radničkoj solidarnosti ne postoji. Ukratko, klasna borba se ne priznaje. Esnafsko-egoistički sindikati, gde manje gde više, postoje u svima zemljama. U Jugoslaviji organizacija grafičkih radnika, još od samog početka pa do danas, drži se toga pravca.

Treću grupu sindikalističke opozicije, pre rata, činili su oni sindikalisti koji nisu odbacivali Marksovu teoriju, ali koji nisu mogli da trpe parlamentarnu kujnu socijalne demokratije. Liferovanje socijalista za buržoaske ministre (slučaj s Mileranom, Brijanom i Vivijanijem) ovu je opoziciju u očima velikog broja svetskog radništva potpuno opravdavao i isticao kao najčistijeg pobornika ispravnog proleterskog pravca.

A sad da vidimo gde spadaju Tucovićevi protivnici. Odmah treba reći da se oni ne mogu uvrstiti ni u jednu od gornjih grupa, jer oni imaju od svake po nešto, ali ni od jedne sve. Direktaši su se javili vrlo rano u srpskom socijalističkom pokretu. Upravo, oni su bili nastavak sindikalističkog shvatanja Milorada Popovića. Što se nisu još pre 1908 javno afirmisali, to dolazi otuda što nisu zato imali snage, i što je poraz prve opozicije bio još uvek svež u uspomeni organizovanih radnika.

Da bi Tucovićevu taktiku pretstavili za uzaludnu i nehrabru, direktaši su na jednom javnom zboru (12 januara 1909) predložili da se pristupi odricanju obaveza državi. Da vidimo koje obaveze radnik državi može odreći. Tačno ispitano postoje svega dve: poreska i vojna obaveza. Šta biva s onim radnikom koji odbije ove obaveze? Prema njemu se suprotstavlja državna sila. Jogunastom i nepoćudnom vojnom obvezniku silom se stave lisice na ruke i tako ipak „rado“ ide u vojnike. Imetak neposlušnog poreskog obveznika, i pored njegovog protivljenja, ipak ide na doboš. Ako pak on nema nikakav imetak, neposredne poreze ipak ne može izbeći, jer mu u tom slučaju preostaje ili da ide go i gladan ili da ih plati.

Druga optužba koju su direktaši podizali protiv socijalističke partije i Tucovića lično odnosila se na parlamentarni rad. Po njenom shvatanju sindikalna borba je potpuno dovoljna za radničku klasu. Naprotiv, od političke akcije ima se samo štete. U javnom i tajnom parlamentarnom radu gubi se energija, u radništvo ubacuje uzaludna iluzija čekanja. A to skupa ima za posledicu samo neizbežno razočarenje.

Kao što se vidi, dok je predlog o odricanju obaveza pozajmljen od anarhista, optužba protiv socijalističkog učešća u parlamentu pozajmljena je od sindikalista. Ali naši direktaši ipak nisu čisti sindikalisti, jer dok su njihovi drugovi iz ostalih država ostali van partija, oni su, naprotiv bili

članovi srpske socijal-demokratske partije. Tako dok su čisti sindikalisti mislili da će očuvati radnički pokret od socijalne demokratije na taj način što će ostati van njenih redova, dotle su vođi direktaša Nedeljko Divac, Vlajko Martinović, V. Knežević i dr. Sima Marković bili članovi partije i najenergičnije se borili da u njoj ostanu.

Kako je Tucović odgovorio na direktaški stav? Na predlog da se državi odreknu obaveze, on je kazao: „Nije socijalna demokratije odbacila ova sredstva borbe *iz straha od velikih žrtava...* Socijalna demokratija prema tome ne određuje svoju taktiku *s obzirom* na žrtve – to je kriterijum dostojan samo kukavica – već jedino na *objektivne uslove borbe*.“⁵⁷ Na optužbu protiv parlamentarizma on je odgovorio: „Po Komunističkom Manifestu, komunisti zastupaju interese celog proletarijata, a ne grupa. Prema tome, oni su nužan način organizovanja u današnjici. Partija zastupa i obuhvata celinu, otuda ona više pripada budućnosti. Ali njena parlamentarna borba jeste jedan način borbe u sadašnjici kao i sindikalni rad.“⁵⁸

Iz ovog prvog javnog sukoba direktaši su uvideli da prema sebi imaju i suviše snažnog protivnika. Oni su odmah osetili da će Tucović svaki njen argument u ništa pretvoriti. Zato su oni prestali s ideloškom borbom, i pribegli vršljanju po sindikatima i partiji. Krilatica „treba spasti sindikate od partije“ proturana je neumorno i stalno na sve strane. Svemu što je htelo ući u partiju, da bi se protiv nje borilo, stvarana je mogućnost, otvarana vrata.

Tucović je dobro znao kuda ovakva metoda rada vodi. Još za vreme borbe sa Skerlićem i Jovanovićem, on je mislio o tome kakvi su organizacioni forumi pokretu potrebni, da bi se od unutrašnjih trzavica mogao što više poštediti. Među neprijateljima radničkog pokreta, on je u prvom redu smatrao narodne poslanike i intelektualce. Zato je prve, kao što već znamo, podvrgao strogoj kontroli, a za druge, partiskim statutom, sproveo teške uslove za prijem u članstvo. Red je dakle bio došao na podvrgavanje sindikata partiji. A da sindikate stavi pod partisku kontrolu, njega nije terala samo direktaška opozicija, nego i žalosne pojave koje su se odigravale u celokupnom predratnom radničkom pokretu. Zato će on na partiskom kongresu, 1910, predložiti zavođenje „Jedne centralne instance za sve klasne pokrete.“ Na taj način imala je srpska socijalistička partija da zavede takav centralizam kakav nije postojao ni u jednom radničkom pokretu na svetu. Tako na kongresu izabrana partiska uprava, do sledećeg kongresa, postajala je apsolutni gospodar za vođenje svih akcija i poslova. Međutim, na kongresu stvar je imala sasvim da se okrene, članstvu se pružala svestrana mogućnost kritike. Tucović kaže: „Postajući član partije, stiču se prava i dužnosti. Ta prava treba umeti upotrebiti. Upotreba se postiže na taj način što se utiče na rad partije. A da bi se uticalo, potrebno je svaki dan sticati sve više znanja, imati što šire poglede i što temeljnija shvatanja. Bez toga se nije socijalista, makar se i bilo član jedne socijalističke partije. Socijalistička partija od uskog agitacionog kružoka mora stalno težiti da postane što potpuniji, brojniji predstavnik proleterske klase. A da bi to postala, ona mora stalno izlagati sebe i protivnika kritici.

Socijalizam postaje za proletarijat od borbenog sredstva protiv buržoazije jednovremeno i sredstvo samokritike – kao što otprilike kljun ptici služi za primanje hrane, za borbu, za

---

⁵⁷ „Radničke Novine“ od 15 januara 1909.

⁵⁸ isto

hranjenje ptica, ali kad ustreba i za trebljenje vašiju iza krila“.⁵⁹

Dakle, Tucović hoće jedan pokret koji će biti sposoban da donosi odluke i da izvodi potrebne akcije. Ali čije će voćstvo na kraju svake godine imati da pretrpi kritiku i snosi konsekvence za svoj rad. Posle ovakvog njegovog izlaganja doneta je sledeća rezolucija:

1. Glavni organi socijalne demokratije, „Radničke Novine“ i „Borba“, jesu zajednički organi celokupnog pokreta, partiskog i sindikalnog pravca;

2. Uprava Glavnog Radničkog Saveza biraće iz svoje sredine za Glavnu Partisku upravu, a Glavna Partiska Uprava za upravu Glavnog Radničkog Saveza po dva člana koji će biti punopravni članovi dotičnih uprava

3. Na kongresu Srpske Socijal-demokratske Partije biće zastupljene sve savezne sindikalne organizacije Glavnog Radničkog Saveza sa po jednim delegatom koji se bira na glavnim godišnjim skupštinama;

4. Na partiskim i sindikalnim kongresima imaju prava obostranog učešća članovi uprava Partije i Glavnog Radničkog Saveza i finansiskih kontrola;

5. Pored ovih stalnih veza Glavna Partiska Uprava, koja izrađuje i sprovodi taktiku socijalne demokratije, održavaće zajedničke sednice sa upravom Glavnog Radničkog Saveza kad god su u pitanju opšte borbe, koje angažuju i sindikate, a koje se moraju voditi udruženim sredstvima. To se isto nalaže partiskim organizacijama i sindikalnim većima u unutrašnjosti“.

Kao što se vidi iz gornje rezolucije, na svom VIII kongresu srpska socijal-demokratska partija je donela jednu takvu odluku kakvu ni jedna druga sekcija ni I ni II Internacionale.

Tucović je, dakle, dao odgovor i onima koji su hteli da izdignu sindikate iznad partije i onima koji su hteli da partiju otklone od svih opravdanih kritika sindikalnog članstva. Ovim potezom on je stavio sindikate u podređen položaj, ali i stvorio jedinstvo i celinu radničkog pokreta. Donošenjem ovakve odluke direktaška opozicija je bila teško pogođena, upravo osuđena na definitivnu likvidaciju. Jer, za stanje u partiji kao i za štrajkove imali su podjednako da snose odgovornost i partija i sindikati. Otuda je još jedini spas za direktašku opoziciju bio IX partiski kongres. Zato je ona skupila svu svoju snagu, učinila i poslednji napor, da nekako sebi obezbedi opstanak u pokretu. Istina, preostajao je još i sindikalni kongres, ali šta se na njemu moglo uraditi kada su se sindikalni delegati imali izjasniti na partiskom kongresu i time obavezati svoje sindikalne organizacije. No, ne čekajući ni ishod IX partiskog kongresa, neko će postaviti pitanje: zašto Tucović nije likvidirao i s direktaškom opozicijom kao što je to učinio s reformističkom? Odgovor se može svesti na sledeće tačke: 1) Zato što je Tucović pripadao krajnjoj levici u II Internacionali; 2) Zato što nije hteo da izbacuje iz svoje sredine „velike levičare“ dok u Internacionali sede mali i veliki Bernštajni, bliži i dalji kandidati za ministre, dakle bagaža koja će Internacionalu dovesti do definitivnog i potpunog sloma. Naposletku, i zato što je on znao da će se ta tako heterogena šačica „levičara“ brzo sama od sebe raspasti. Jer, zar nije Divac otišao sam u socijalne patriote? Zar se nisu „deca“ Krste Cicvarića, pri prvome punju topa 1912, definitivno i za svagda razišla?

Na IX kongresu (održanom 29, 30 i 31 maja 1911) direktaške optužbe protivu Tucovića bile

---

⁵⁹ „Borba“ knj. II, str. 726.

su uglavnom sledeće: 1) Zašto se uvodi seljački elemenat u partiju; 2) Zašto se drže partiski kongresi pre sindikalnih; 3) Zašto se zavodi diktatura u partiji; 4) Zašto se proglašuje za anarhista svako ko „svojom glavom“ hoće da misli; 5) Zašto se tvrdi da su direktaši pod uticajem žute štampe i K. Cicvarića, i da spremaju odlazak iz partije.

Istina, partija je bila pristupila organizovanju seljačkog elementa. Ali to nije bila, kao što ćemo videti, posledica jedne brze i nepromišljene odluke, već naprotiv dugogodišnjeg praćenja socijalističkog rada od strane osiromašenih seljačkih masa, a da se seljački stalež u predratnoj Srbiji sve više pauperizovao, to smo već videli iz navedenih statističkih podataka. Dakle, taj seoski proletarijat imao je pravo da se nasloni na svoju proletersku partiju.

Što se tiče primedbe da je teško uticati na psihologiju i ideologiju seljačkih masa, tu ima istine. Ali, zar se to isto ne bi moglo reći i za zanatski proletarijat, kakav se onda u ogromnoj većini u Srbiji i nalazio? Zar zanatski radnik, još dok je šegrt, ne kroji planove kako će i kad postati mali sopstvenik? Zašto da se beži od jednog a grčevito drži drugog elementa, kad su oni istih psiholoških i ideoloških nastrojenja? I, naposletku, zar buržoazija, a da ne govorimo o anarhistima i sindikalistima, ne preporučuje radnicima da čuvaju svoju čistoću?

Što se tiče žalbe zašto se drže partiski pre sindikalnih kongresa, mora se priznati da je to pitanje vrlo važno. Jer, onaj kongres koji se prvi održi, on prvi i donese izvesne odluke. Naredni kongres ima samo da ih primi k znanju i da im se pokorava, ili da protivu njih ustane, što bi neminovno dovelo do međusobne borbe. Održavati prvo partiske kongrese, u praksi, znači sve sindikalne organizacije, preko njihovih delegata, staviti pred odlukama o kojima se na sindikalnom kongresu ne može diskutovati. Ali zar Tucović nije na VIII partiskom kongresu doslovno izjavio: „Za mene nije ideal proleter, već socijal-demokratski proletarijat koji se pod zastavom socijalne demokratije bori?...“ Zar ova izjava ne znači: iznad dobrog sindikalnog radnika stoji i više vredi marksistički svesni radnik! Zar ona ne znači: sindikate ima da vodi partija.

Što se tiče optužbe da je u partiji postojala diktatura, ako se primi gledište Nedeljka Divca, da se putem plebiscita zatraži po svakom važnijem pitanju odobrenje od članstva, a što Tucović nije hteo da primi ni po koju cenu, onda je sigurno da je diktatura postojala. Stane li se na Tucovićevo gledište da pokret, od kongresa do kongresa, vode izabrane uprave koje i snose odgovornost za svoj rad i koje moraju pred kongresima da polože račune, i kada svaki član partije ima da upotrebi svoje pravo kritike, onda od diktature nad članstvom nema ni traga. Primena plebiscita, samo kad bi to stvarnost dozvoljavala, bila bi zaista idealna stvar. Ali, ne i uvek. Na primer: da je članstvo srpske socijalističke partije 1908 upitano za mišljenje po pitanju aneksije Bosne i Hercegovine, ono sigurno ne bi zauzelo Tucovićevo stanovište. A Tucovićevo udaranje čisto marksističkim putem, po aneksionom pitanju, ne samo da partiji nije škodilo nego ju je i u Srbiji i u Internacionali izdiglo na zavidan položaj. Je li onda ovakva „diktatura“ nesnošljiva i opasna ili naprotiv poželjna? Za one direktaše koji su hteli da odu u protivnički tabor, očigledno, ona je bila i štetna i nesnošljiva. No u tom slučaju mi se nalazimo pred pitanjem političke orijentacije, a ne diktature. Uostalom, Divčeva izjava od 12 decembra 1910 to najbolje potvrđuje, a ona glasi: 1) Da u borbi za opšte pravo glasa ne treba izvesti nijednu demonstraciju. 2) Da se ne vredi boriti protiv posrednih poreza, jer su oni u prirodi buržoaske države i 3) Da ne

treba suviše nadraživati radničke mase.

Dakle, nalazimo se pred stanovištem koje više nije samo protivu učešća socijalističkih poslanika u parlamentu, nego i protivu demonstracija. Ali, šta znači onda direktna akcija? A tvrdnja, „da se ne vredi boriti protiv posrednih poreza, jer su oni u prirodi buržoaske države“ jeste vrhunac nelogičnosti, nedoslednosti i očigledne kapitulacije. Jer, ako su posredni porezi „u prirodi buržoaske države“, isto je toliko i višak vrednosti u prirodi jednog industrijalca. No ako direktaši nisu bili u stanju da s Tucovićem vode borbu na ideološkom polju, oni su se pokazali vrlo spretni na terenu lične i demagoške borbe. Njina optužba na kongresu 1911, da je Tucović preuzeo sve funkcije u pokretu, imala je za posledicu tu žalosnu činjenicu da je on 1914 poginuo samo kao jedan od tri urednika „Borbe“. A što je on zaista 1911 bio istovremeno i sekretar partije, i sekretar Radničke komore, i saradnik „Radničkih Novina“, i urednik „Borbe“, i organizator pokreta i njegov najglavniji propagandista, to nije dolazilo otuda što je Tucović hteo sve te funkcije u svoje ruke da ima, već što pokret nije imao snaga. Jer, sem Dušana Popovića za novinarstvo i Dragiša Lapčevića za parlament i agitaciju, u stvari, sem Tucovića pokret nije imao za te funkcije nikoga.

Ali, da su zaista direktaši imali nameru da podižu i razvijaju svoj pokret, zar se oni ne bi, kao levičari, okupili oko Dimitrija Tucovića? Jer, ako je iko i u srpskoj socijalističkoj partiji i u II Internacionali bio levičar, onda je to bio Dimitrije Tucović. Nije li on s kongresne tribine izjavio: „Marks je kazao: „Proletarijat se mora konstituisati u samostalnu političku partiju, ako želi da ostvari svoje ideale“ i ja ostajem veran tome načelu“? Nije li on dodao: „Ko od mene u tom pogledu traži koncesije neka zna da to živ neću dozvoliti, jer nema napretka u sindikalnom pokretu, to je moje tvrdo uverenje, ako on nije, ako ne po organizacijama, a ono po ideji sastavni deo socijalne demokratije. Ja u ovome pogledu, ne samo da ne mogu činiti nikakve koncesije, nego smatram da je sindikalna akcija jedan deo social-demokratske akcije. Međutim, moji protivnici hoće da stave sindikate iznad partije. A kad je stvar takva zašto onda tvrditi da je po sredi moja diktatura?“

No da zaista direktaši, bar svojim glavnim i najvećim delom, nisu bili ni socijalisti ni sindikalisti neka potvrdi ova činjenica: Aleksa Mitrović i Borivoje Vujić, uvučeni od direktaša u partiju da bi se protiv nje borili, i dovedeni na IX partiski kongres, a u cilju da bi se Tucović srušio, — i jedan i drugi s kongresne govornice otvoreno su izjavili „da nisu socijalisti“.

IX kongres srpske socijalističke partije bio je i jedan od najburnijih i jedan od najsudbonosnijih. Ma da je frazeologija bila raznolika, ideje su, u osnovi, bile iste i kod opozicije Skerlić-Jovanović i kod ove oko Nedeljka Divca. Zadnja namera bila je da se partija skrene s pravog puta i povede u sitnoburžoaske vode.

S IX partiskog kongresa Tucović je izišao pobednik. Njegova nepomirljiva i savršeno ispravna gledišta primio je ceo kongres. Za njegove rezolucije glasala je čak i opozicija. A takvom nelogičnošću, sebi i smrtni udarac nanela, ali ne i likvidaciju. Kao i onoj prvoj, i ovoj direktaškoj opoziciji Dragiša Lapčević će pritrčati u pomoć. Kao i onu prvu, on će i ovu, i opet godinu dana kasnije, uzeti u zaštitu.

U izveštaju za IX kongres Tucović je pisao: „Poznato je da u borbi u koju je radnička klasa

ušla ne može biti ni prekida ni uzmicanja kao što ni kapitalizam ne prestaje neprekidno prodirati i ovladavati društvom. U toj borbi postoji za proletarijat samo jedna parola: napred!“

Pre kongresa i za vreme kongresa Lapčević je dovikivao „tako je!“ Ali, pošto su odluke donete, pošto su kongresisti kućama otišli, Lapčević uzvikuje: „Ne, nije tako!“ Odmah dodajmo, da bi kasnije stvar bila jasnija, da je Lapčević 25 marta 1911, u Loznici, održao partiski zbor, i da je na tome zboru, po njegovim sopstvenim rečima, bilo prisutno preko 1200 seljaka. Što ih nije bilo više, što na zbor nije došlo nekoliko hiljada, krivi su, opet po Lapčeviću, državni organi. Na lozničkom zboru, Lapčević je u ime svoje i u ime partije, a posle izlaganja šta je socijalizam i šta on hoće, prisutne pozvao da stupe u partiju i da stvaraju partiske organizacije. Od ovoga zbora pa do IX partiskog kongresa proteklo je ravno dva meseca. Dakle, Lapčević je imao vremena da o pristupu seljaka u socijalističku partiju dovoljno razmisli. On je i razmišljao. Jer on je na kongresu bio referent po pitanju: „Naš pokret i rad na selu.“

Ali, on je razmišljao i posle kongresa. I, ono što mu se činilo pre i za vreme kongresa da je dobro, posle kongresa je našao da ne valja. Šta ne valja? Primanje seljaka u partiju. Zašto? Zato što su oni po svojoj psihologiji i ideologiji „sopstvenari“. Ali, zar ti „sopstvenari“ nisu imali takvu ideologiju i pre kongresa? I zašto to nije rečeno pre ili za vreme kongresa? Zašto su ti „sopstvenari“ dovedeni u partiju, pušteni na kongres, pa da im se tek posle kaže „napolje iz partije“ kad imate takvu ideologiju? No pitati je uzaludno. Ranije je bilo onako, a sad je ovako.

Na Lapčevićevo nekonsekventno držanje, krajnje dosledni Tucović odmah odgovara: „Partija je morala ići na selo. Tamo ju je vuklo više razloga. Prvo, što su proletarizovane mase već bile primile socijalistička načela i kao takve tražile organizovani spoj s partijom. Drugo, što su se mnogi radnici, posle nekoliko godina provedenih i u varošima i u partiji, vratili na selo, ali neće da dopuste da taj povratak znači i prekid svake veze s partijom. Treće, što je ta proletarizovana masa, prilično dugo vremena, služila buržoaskim partijama za materijal protiv „nemirnog“ i „neuveidavnog“ varoškog radništva. Privesti taj elemenat partiji, znači otkloniti jednu opasnu protivničku vojsku u kritičnim momentima“.

Na ovo jasno i precizno stanovište Lapčević je „dao odgovoriti“, ali ne i otvoreno i javno odgovorio, da će partija izgubiti svoju proleterku fizionomiju, i da će se pustiti u jurnjavu za poslaničkim mandatima. Dakle, primljeno je gledište opozicije. „Ko očekuje, odgovara Tucović, da zadobijanjem većine mandata zadobije i političku vlast, taj zaboravlja da se društveno pitanje neće rešiti glasačkim kuglicama, kao što su isto tako u velikoj zabludi i oni koji misle da će proletarijat moći pobediti bez zadobijanja i osposobljavanja naroda za socijalizam.“

Po Tucovićevu mišljenju, dakle, radništvo mora biti u savezu sa seljaštvom. Taj razlog ga je i naterao da pride seoskoj sirotinji. Taj razlog ga je naterao tu sirotinju i na kongres da primi. I pošto ju je primio, njemu ne dopušta ni njegov karakter, ni njegovo dostojanstvo, ni njegovo socijalističko ubeđenje, da se vraća natrag, da opoziva ono što je javno prihvatio i preko kongresa sproveo. Lapčević, međutim, neće da radi kako je kongres rešio. Šta onda biva? Normalno bi bilo da se produži s diskusijom, da se iznose pred članstvom razna gledišta, da se čine potrebni naponi, da u toku godine, do narednog kongresa, diskusija izbaci sama od sebe na površinu čije je gledište ispravnije, pa da na kongresu to gledište i pobedi. Tucović je za to. On je

uvek gotov da traži ispravnu političku liniju i da brani svoje gledište i ideje. I to ukoliko je veće interesovanje masa tim radije i utoliko energičnije. Kako je bio siguran u svoje marksističko bogato znanje, njega nikakva ideološka borba nije zabrinjavala. Lapčević, međutim, nije istog kova. Ovom prilikom ponajmanje. On je „isuviše polagao na svoje mišljenje, koje kad ne bi dobilo većinu u Glavnoj Partiskoj Upravi, on bi podnosio ostavke na predsedništvo u partiju. I on ju je podneo i ovoga puta.

Ali, Tucović nije bio za takvo rešenje. Dati ostavku i ukloniti se, to nije ni zgodno ni korisno po pokret. A Tucoviću je bio pokret iznad svega. Zato će on, pošto Lapčević neće da iznosi javno svoja gledišta, a da bi spor izveo na čistinu, takođe dati ostavku. Tucovićevom ostavkom i Lapčević i cela partija bivaju primorani da pristupe rešavanju spora. Nalazeći se u nezavidnoj situaciji, a da mu se ne bi reklo, što se, međutim, i reklo i mislilo, da je pod uticajem direktaša, Lapčević pokreće pitanje treba li ili ne isticati kandidatske liste po selima. Po njegovom mišljenju ne treba. Doveden u položaj da od parlamentaraca brani parlamentarnu taktiku svoje partije, Tucović na Lapčevićevo „levičarstvo“ odgovara: „Svaka borba, kazao je Marks, jeste politička borba. Dakle, ako se za političku borbu, onda se mora biti i za borbu na selu. Ali, da bi ga svako potpuno razumeo, da ne bi neko bio u zabuni ili dvoumljenju, bez ikakvog okolišenja, on će, pored onoga što je već u diskusiji s direktašima kazao, još jače naglasiti: „Veliki politički značaj izbora... nije toliko u *presudi* koliko u *suđenju*: u *obaveštenju* masa o *političkim partijama* koje njihovo poverenje traže i u *upućivanju* tih masa da se *partiski grupišu* prema svojim težnjama i... *interesima*“.⁶⁰

Kao što se vidi, po Tucovićevoj zamisli ne radi se oko lovljenja poslaničkih mandata. Za njega je savršeno sporedno koliko će se dobiti poslanika. Ali, on hoće da se vodi politička borba da se mase obaveštavaju, da se vrši svoja politička uloga. Jer, kakva je, na kraju krajeva, to politička partija koja neće da se bavi politikom? I jer „Bez izbornih boraba, kad pred „sud naroda“ stoje partija kraj partije, program kraj programa, ispovesti kraj ispovesti i delo kraj dela, socijalna demokratija ne bi mogla ovako brzo i potpuno okupljati oko sebe široke mase proletarijata i proletarizovanog sveta. Dakle, Tucović hoće izbornu borbu da koristi za merenje programa, za procenjivanje dela; tj. da njegova partija neograničeno svuda politički dela. Jer on je znao da je Marks kazao: „Vladavina kapitala, stvorila je za ovu masu (eksproprisane) zajedničku situaciju, zajedničke interese. *Ova masa je već jedna klasa prema kapitalu, ali još ne za samu sebe.*“⁶¹ I pošto se to što je Marks kazao potpuno poklapalo s ondašnjim stvarnim stanjem u Srbiji, to Tucović nije hteo od njega odstupati ni za jednu dlaku i ni po koju cenu.

Iz celokupnih Tucovićevih misli i faktičnog stanja jasno se vidi da su po selima postojale proletarizovane mase. Partija se, dakle, nalazila pred dilemom ili da produži započeti rad ili da rasturi već postojeće seoske organizacije koje su u to vreme brojile preko 2300 članova. Tucović nije bio za ovo poslednje i nije hteo da dopusti da se te organizacije rasturaju.

Ali, iz svega ovoga ne treba nikako zaključiti da je Tucović bio spreman da tim masama

---

⁶⁰ „Borba“ knj. V, str. 169.

⁶¹ „Borba“ knj. V, str. 169-170.

povlađuje ili čini koncesije ma u kome smislu. Stvoren za principe, za ničim nezamagljeni marksistički pravac, za potpuni politički moral, on je jasno rekao i partiji i seljacima koji hoće u njene redove da stupe, na kojoj je bazi ta zajednica moguća. „*Nikad ne smemo radi njihovih (seljačkih) glasova žrtvovati neki proleterski interes ili im obećati (seljacima) nešto što nije saglasno sa tokom ekonomskog razvitka*“.⁶² Dakle, na bazi čiste marksističke neotstupnosti ima se raditi sa seljacima. Na toj bazi oni mogu doći u partiju potpuno znajući šta od nje mogu tražiti i očekivati. Ima li tu onda ma kakvog povlađivanja „sopstvenarskoj“ ideologiji i mentalitetu? Ni najmanje.

Bliže i opširnije Lapčevićevo gledište, po ovom sporu s Tucovićem, sem navedenog, nemoguće je izneti, jer on uopšte nije ni jedne reči kazao niti ma šta napisao.

Međutim, pošto je jasno izložio svoje gledište, a ne želeći da se zakloni iza ostavke, Tucović je hteo da čuje i presudu najvećeg i najkompetentnijeg suda – partije. Zato on javno poziva sve partiske organizacije da po spornom pitanju povedu diskusiju. A kad je ovo sprovedeno, on je zatražio vanredni kongres. Ovaj njegov zahtev je primljen s najvećim strahom i zebnjom od svih članova partiske uprave i ostalih funkcionera. Svi su se oni pitali šta će s partijom biti. Na ta strahovanja Tucović odmah javno odgovara: „Pojedinci mogu grešiti, ali klasa ne“. Šta to znači? Znači, da se partija ne sme povoditi, da preko jedinki ima da prelazi, a iznad svega partiski interes da stavi: „Naša partija, dodao je Tucović, bila je u stanju da u vremenu opšte *beznačelnosti* i grubog i divljeg uzajamnog šakovanja protivnika sačuva *čist principijelni i načelni karakter a da ništa ne izgubi od aktivnosti u praktičnom radu i političkoj borbi*“.⁶³ Partija, dakle, ne sme ništa da izgubi. Ona mora da sačuva čistu principijelnost i načelnost i prilikom rešavanja unutrašnjeg spora. Istina, on taj spor nije hteo niti tražio. Naročito ne posle održanog kongresa, a pred same parlamentarne izbore. Ali, kad je spor već izbio, kad su se „vrhovi povili“, kako je to Košanin, pri otvaranju vanrednog kongresa, i kazao, onda je on hteo i da se taj spor likvidira i da oproba zrelost svoje partije. Jer za Tucovića unutrašnje čišćenje ne samo da nije bilo „elementarno zlo“ nego ga je on čak smatrao i za vrlo korisno. U članku „Radikalni pokret i ostale partije“⁶⁴ on čini upoređenje između starijih i mlađih radikala i ukazuje na nedoslednost mlađih radikala, na njinu „cik-cak“ politiku, dok stariji radikali, očišćeni od labavih elemenata, pokazuju se i jesu partija koja zna šta hoće. „S retkom osionošću ona je odbacila svoje nesigurne i labave elemente i uklanjala protivnike koji su hteli da je zadrže u njenom hodu“. Eto takva po Tucoviću u socijalističkom smislu treba da bude i socijalistička partija. Ona mora biti osiona, odlučna, svesna. Njena politička linija mora biti bez ijednog preloma, a sve što hoće „da je zadrži u njenom hodu“, ima da se smrv i bezobzirno odbaci. S takvim shvatanjem i odlučnošću on se i obraća partiji, pred vanredni kongres, i poziva je da svojim stavom i radom „podigne sebi ugled u očima narodnih masa i privuče socijalnoj demokratiji simpatije ne samo čistog proleterskog elementa, već i široke mase proletarizovanog i

---

⁶² „Borba“ knj. V, str. 172.

⁶³ „Borba“ knj. V, str. 89.

⁶⁴ „Radničke Novine“ od 22 marta 1911.

poluproletarizovanog sveta po varošima i selima“.⁶⁵ Eto s takvim Tucovićevim stavom imao je da računa vanredni socijalistički kongres. Ali, taj se kongres sastao (29 januara 1912) i pod opštom potištenošću što se razilaze i dve njegove najumnije glave, što se ne slažu čak ni ona dvojica za koje je celo članstvo verovalo da čine dva bića, ali jednu te istu političku liniju. On se takođe sastao i pod utiskom, na osnovu svega onoga što je on rekao i učinio, da je Tucović u Srbiji najveći, najdosledniji i najspremniji Marksov učenik, i da, prema tome, ceo pokret živi od njega, visi o njemu. Ali, intimno, kongres se sastao i s potajnim osećajem, baš zato što je Tucović takav, što je obdaren, principielan, sposoban, što ne trpi politiku „na parče“ – da je članstvu stran, dalek.

Izjasniti se za Lapčevića, za onoga koji je stvarno bio mnogo bliži, koji je više odgovarao i mentalitetu, i volji i snazi celog pokreta, značilo bi izgubiti Tucovića, a gubeći Tucovića, gubila se svaka sigurnost, napuštao put kojim se, istina nesvesno, ali ipak išlo i koji je, kroz dugu praksu, postao mio, blizak, drag. Glasati za Tucovića, značilo je nastaviti započeti socijalistički rad, ostati veran prošlosti, visiti i dalje o sigurnom marksističkom stožeru, juriti za gigantom čiji su koraci strašno veliki, nedostižni, pa zato i za pojedince i za celu partiju neizdržljivo zamorni.

Vanredni kongres srpske socijalističke partije nalazio se, dakle, na očajnoj raskrsnici. Stvarno, i kongresisti i ceo pokret bili su za Lapčevića. Ali, ni kongresisti ni pokret nisu smeli ostaviti Tucovića. On je, dakle, i prelidium za Vukovarski kongres, ali u obratnom smislu. U Vukovaru se otišlo u levo pod pritiskom oduševljenja, a u odsustvu tačnog saznanja kuda se odlazi; vanredni kongres je otišao s Tucovićem, ali s intimnim uverenjem da to nije trebalo učiniti. I jedan i drugi kongres imali su, dakle, to zajedničko da delima ponište ono za šta su se teoriski rešili.

Na vanrednom kongresu Tucović je bio pobednik. Drukčije nije moglo ni da bude. Jer, kad se Lapčević sa svojim gledištem Tucoviću nije mogao protivstaviti, kongresisti su za taj posao bili još nemoćniji.

Tačno dva meseca posle vanrednog kongresa obavljani su parlamentarni izbori. Partija je na njima dobila nešto ispod 30.000 glasova. Sela su dala 24.787, a varoši 4.250 glasova. Partija je, dakle, bila na celoj liniji u porastu. (1908 ona je po varošima dobila 3.043 glasa). Za celu Srbiju, ovaj socijalistički uspeh bio je veliki politički događaj. Sve protivničke partije, sa štampom na čelu, udarile su na uzbunu. Razlog za uzbunu nije bio toliko u broju socijalističkih glasova koliko u tome što se naziralo da socijalistička partija polazi istim putem kojim su išli pre nje radikali. Istina, sličnosti je bilo. Kao i radikalnoj, i socijalističkoj partiji je Kragujevac dao prvog poslanika. Kao i radikalna, i socijalistička partija je isticala principielnost. Ali, dodavale su sve buržoaske partije, doći će dan, upravo on evo već dolazi, kad će se početi s trkom za mandatima. Ova povika delimično je bila neosnovana, jer je socijalistička partija, kao i 1908, dobila svega dva mandata; ali, delimično i opravdana, jer je bio skupljen veliki broj glasova.

Kako se Lapčević držao prilikom izbora 1912? Pobeden na kongresu, on se postarao da u praksi bude pobednik. Pred perspektivom da će biti izabran za narodnog poslanika, on se, od opozicionara, pretvorio u nosioca liste. Gde? U podrinskom okrugu, u kraju gde je samo seljački

---

⁶⁵ „Borba“ knj. V, str. 91.

elemenat, dakle, u sredini čija je „psihologija i ideologija sopstvenarska“. Nedoslednost, velika nedoslednost nad kojom se nadvija teška šiba kritike, od čijih se udaraca politički ne ostaje živ. Ali zar je samo Lapčević bio takav? Zar nije bila takva cela politička Srbija? Zar nije bila takva, izuzimajući Tucovića i još nekolicinu njegovih drugova, i cela II Internacionala? Zar ona nije bila jedna po prevashodstvu samo i jedino neskrupulozna izborna kujna?

Govoreći o izborima od 1912, možda bi se trebalo malo zadržati i na slučaju požarevačke socijalističke organizacije. Možda bi trebalo potražiti razloge zašto je otklonjen njen zahtev da Tucović bude njen nosilac liste. Ali, govoriti o tome bilo je još pre 20 godina uzaludno i iluzorno. Po tvrđenju Triše Kaclerovića, Tucović nije hteo uopšte da se kandiduje u požarevačkom okrugu. Po rečima Luke Pavićevića, on nije hteo zato što je Kaclerović u tome okrugu radio. Međutim, po dubokom uverenju nekolicine još živih članova ondašnje uprave socijalističke partije, Tucoviću je na zgodan način onemogućeno da se primi ponuđenog mu mandata.

Izborni uspeh od 1912 naterao je Tucovića da još jedanput ponovi svoje gledište. U članku „Partija – njen cilj“ on navodi masu fakata o propadanju ranijih socijalističkih pokreta, jer ti pokreti nisu spajali „njine neposredne zahteve s krajnjim težnjama u budućnosti“.⁶⁶

Međutim svetski događaji nisu hteli ovom retkom ljudskom umu da dopuste da i dalje razvija svoje misli, da vodi svoj dragi pokret, da koristi svome narodu. Ne, njima se učinilo da je Tucović dosta živeo, mnogo pokazao, premnogo koristio. Otuda njegove sledeće reči zvuče kao testamenat. „Ono što čini bitnu karakteristiku socijalne demokratije jeste ta nerazdvojna veza između cilja u budućnosti i praktičnih zahteva u sadašnjosti. Za nju ne postoji pitanje: politički ili socijalni zahtevi, opšte pravo glasa ili kraće radno vreme? Takvo pitanje ne odgovara socijalističkom shvatanju: jer politički i socijalni zahtevi nisu cilj već sredstva koja, svako na svoj način i u svome pravcu služe za pojačanje... moći proletarijata za izvršenje njegove istorijske uloge“.⁶⁷

Vanredni partiski kongres sastao se koncem januara, a već u avgustu 1912 moglo se sa sigurnošću reći, da je balkanski rat neizbežan. Socijalistička partija nalazila se, dakle, pred novim iskušenjima. Biti za rat, značilo je udariti patriotsko-nacionalističkim putem. Ne biti za rat, značilo je, u očima porobljenih masa, biti protiv njihovog oslobođenja od turskih vekovnih upropastitelja. Ne biti za rat, značilo je biti za stalno održavanje Turske na Balkanu, za neprekidno podhranjivanje masa nacionalno-patriotskim težnjama. A to, indirektno, znači, biti protiv socijalizma i njegovog razvijanja u Srbiji. Jer, gde nije rešeno nacionalno pitanje, šovinističke partije imaju uvek materijala za zavođenje širokih masa.

Kojim putem da se pođe?

Na ovo pitanje, pod Tucovićevim vođstvom, srpska socijalistička partija je odgovorila na čisto marksistički način: Protiv rata, a za Balkansku federaciju.

Na sam dan mobilizacije partiska uprava je potvrdila ovo stanovište. Ali ovu odluku, još prvih ratnih dana, upravo čim je top opalio, krše Dušan Popović i Triša Kaclerović. Kao glavni

---

⁶⁶ „Radničke Novine“ od 13 avgusta 1912.

⁶⁷ Op. cit.

urednik „Radničkih Novina“, Popović piše jedan članak u kome dokazuje da balkanski rat nije rat nego revolucija. Pavle Pavlović, Miloš Timotić i Dragiša Lapčević, kao članovi partiske uprave, s ovim se gledištem ne slažu i kao većina odbijaju da članak objave. Dušan Popović, nešto zbog ovog članka a nešto i iz drugih razloga, ponovo napušta redakciju „Radničkih Novina“. Triša Kaclerović takođe napušta redakciju partiskog organa, a prilikom izglasavanja vanrednih ratnih kredita uzdržava se od glasanja. A to znači, u ime partije i za rat i protiv rata.

Nalazimo se, dakle, i još jedanput pred prodorom u srpskoj socijalističkoj partiji, pošto se Tucović ne nalazi na njenom čelu. Ali će on zato s njemu svojstvenom hrabrošću i na njemu svojstven način, iako se nalazi u prvim borbenim redovima, javno ustati u odbranu nezavisne Albanije. I da Tucović ništa nije učinio kao socijalista, ovaj njegov stav obezbedio bi mu, u dovoljnoj meri, mesto među prvim i najvećim socijalističkim borcima. No on se, prilikom bratoubilačkog klanja na Bregalnici, našao još u goroj situaciji. Ići napred, značilo je pucati u svoje političke drugove, bugarske socijaliste. Odreći poslušnost, značilo je staviti se pred jedan puščani plotun. Ali, između socijalističkog uverenja i svoga života, Tucović nije nikad birao, pa on neće birati ni ovom prilikom. Pred komandantom divizije, on otvoreno izjavljuje da mu je smrt milija nego ići protivu Bugara. A zbog svog ispravnog stava, za vreme balkanskih ratova, Tucović je u očima internacionalne levice neobično veliki ugled i priznanje zadobio.⁶⁸

Poslednji kongres na kome je Tucović učestvovao, a koji će biti poslednji i za srpsku socijaldemokratsku stranku, održan je 29-30 januara 1914. U ratu desetkovana, ratnim posledicama osakaćena, to nije bila više ona ranija partija. Mesto borbenih prestavnika, na ovom kongresu pojavili su se umno i fizički premoreni delegati. Od direktaške opozicije, na ovom kongresu, nije se čuo nijedan glas. Od onog dela radništva što je bilo izdržalo ratne grozote nije bolje stajao ni onaj deo što je bio ostao u pozadini. Najpoverljiviji, a možda i najsigurniji drug, Dušan Popović, čim se „stožer“ malo udaljio, opet je pokleknuo. Ali ovom prilikom on ne samo da je napustio povereno mu mesto, nego se još pustio i u nacionalističke vode. Drugi saradnik, na koga se takođe prilično polagalo, Triša Kaclerović, takođe je u ovim teškim momentima, dvostruko pokazao, napuštanjem redakcije i uzdržavanjem od glasanja, protivno poslednjoj partiskoj odluci, da nije stvoren za partiske dužnosti i da će uvek žrtvovati partiju kad su u pitanju njegovi lični interesi.

Na X partiskom kongresu, jače nego ikad, ispoljilo se šta je Tucović, a šta svi ostali socijalistički prvaci. Dok su se Dušan Popović i Triša Kaclerović povijali pod kišom optužaba, dok je Lapčević branio pisanje i uređivanje partiskog lista, dok je Luka Pavićević uzimao u zaštitu i dokazivao da je njegov drug Kaclerović dobro uradio, jer, „mada nismo priznavali rat, mi smo u duši priznavali potrebu da se ukine turska vladavina“, dok je sve lutalo, svoje greške prikrivalo, a tuđe tražilo, jedan ljudski džin stajao je gordo na tribini. Njemu niko rđavo ništa nije imao da kaže. Jer on ne samo da se u toku jednogodišnje klanice nije ni jedanput spotakao nego je na sebi dostojanstven način visoko držao svoju socijalističku zastavu. A u svome dugom izlaganju, on će još jedanput proročanski pretskazati šta će se u svetu dogoditi. Za njega je balkanski rat samo predznak za buduće velike katastrofe. Zašto? 1) „Zato što niko nije

---

⁶⁸ Vid. Trocki: Ma Vie t.II, p.58

zadovoljan sa dobivenim delom. 2) Zato što je svaka stranka jučerašnjem svome savezniku počinje spremati krvavu zamku. 3) Što ni Rusija ni Austrija nisu zadovoljne sa novostvorenim stanjem, jer im to stanje ruši vekovne planove za osvajanje Soluna i Carigrada“.

Eto zašto je Tucović bio i posle kao i pre balkanskih ratova protiv ratnih poduhvata. Eto zašto je on i s tribine X partiskog kongresa najvatrenije tražio da se pristupi stvaranju Balkanske federacije. Jer „ujedinjeni balkanski narodi biće u stanju da velikim silama energično kažu da na Balkanu nemaju šta da traže. – Jer je Balkan balkanskih naroda“.

Ali, posle tolikih iskušenja, posle preživelih ratnih grozota, mesto da socijalistička partija odlučnim korakom pođe za svojim vođom ona opet zapada u krizu. Tu krizu, ovom prilikom, započinje Živko Topalović. Mesto da bude srećan što mu je partija zaboravila staru grešku, i preko toga prešla, mesto da delima pokaže da je partija dobro učinila što ga je izabrala za člana redakcije „Radničkih Novina“, on čini takve stvari da mora redakciju napuštiti. Na svoj način, za njim polaze stari partiski članovi Života Đurković i Milan Marinković. Željni da budu narodni poslanici, Đurković i Marinković krše partiske odluke i samovlasno se kandiduju za narodne poslanike. Rešen da sve žrtvuje za partiju, posle jedne javne opomene, Tucović se ne predomišlja: Života Đurković i Milan Marinković, sa svoja četiri pomagača, bivaju iz partije izbačeni. Uprava dunavske sekcije pruža im ipak utočište. Ali, još pre nego što je pomislila na rušenje partiske discipline, i ona izleće iz partije glavačke napolje. Dakle, dok je Tucović živ, partije neće ići u lov na poslaničke mandate.

Jedanaest punih godina veliki Tucović gradio je i branio svoju partiju. Jedanaest punih godina, ne obzirući se na objektivne i subjektivne teškoće, on sve savlađuje i svoju partiju vodi toliko dostojanstveno da je ona bila postala jedan od uzora i retkih primera u II Internacionali.

Ali, avaj! i tome kraj mora doći. Nad svetom se nadvio strašno crni oblak. Da bi kapital sebi profit obezbedio, Evropu moraju munje da buše i u klanicu da je pretvore. Potoci ljudske krvi, terani čeličnom vatrom, moraju na sve strane pune četiri godine da teku i u svojim valima i najbolje među najboljima nepovratno da odnesu.

11 je juli 1914. Tucović je na Čukarici. U zanosu svojih idealnih misli, oratorski plamenim žarom, on poziva svoje radnike da misle na budućnost, da se brinu za svoj pokret, da glasaju za svoju partiju. Kao nikad ranije, mase su osvojene. Frenetički, zanosno, ludo, na svaku vođinu reč, mase odgovaraju gromkim odobravanjem. Ali, dok se sala prolama od života i od oduševljenja, zlikovačka banda austriskih militarista kida i poslednju vezu između Srbije i Austrije. Jedan radnik iz Beograda stiže i odmah javlja da je rat između Srbije i Austro-Ugarske objavljen. Presečen ovom vešću, pribrano, ali i energično, Tucović se za navek oprostio sa svojim drugovima gromkim uzvikom: „Pazimo na našu socijalističku dužnost!“

Na dan mobilizacije, 12 jula, žurno je sazvana zajednička sednica celog radničkog pokreta. To će biti Tucovićeve i poslednja sednica i poslednji socijalistički govor. O toj sednici Luka Pavićević piše sledeće:

„A rat s Austro-Ugarskom bio je opšte popularan u čitavom srpskom narodu, pa i u radničkoj klasi. Ovo za to jer je bio odbranbeni. Kad je uoči mobilizacije u Beogradu održana sednica Partije i G. R. Saveza (koja je, kao sednica „Jedne Centralne Instance Pokreta“ bila i poslednja),

na navaljivanje svih drugova: da Dimitrije Tucović bude odkomandovan u neku neboračku jedinicu, gde bi za buduće potreba pokreta mogao sačuvati život – Tucović je, od prilike rekao ovo: *Ovaj rat je nametnut Srbiji sa strane imperijalističkih sila Austro-Ugarske i Nemačke. Braneći Srbiju, mi branimo našu narodnu samostalnost i sve naše političke slobode i demokratske tekovine u njoj.* Od ishoda ovoga rata zavisi i budućnost socijalizma u Srbiji. I zato ja kao i svi ugledni članovi pokreta, sposobni za borbu, moramo biti u boračkim jedinicama. Zbog toga niti želim niti bih primio ma kakvo sklonjeno mesto.⁶⁹

Nalazimo se, dakle, ili pred najdrskijim podmetanjem mrtvom Tucoviću, ili pak pred najžalosnijim gaženjem petnaestogodišnjeg života, rada, i najintimnijih ubeđenja. Treće ne može da bude.

No ako ove „otprilike“ navode pažljivo pročitamo, odmah se mora primetiti da su oni i suviše „otprilike“, i da odmah izazivaju sumnju. Dalje, iz njih proizilazi, da je Centralna instanca pokreta imala i tu vlast da se bavi rasporedom rezervnih oficira, poslom koji, čim se mobilizacija objavi, pripada jedino Vrhovnoj komandi. Je li Centralna instanca srpskog radničkog pokreta imala takvu funkciju? Razume se da nije.

Pišući o Tucoviću, Dragiša Lapčević, međutim, tvrdi: pao je u ratu kojega se kao čovek gnušao i kojega je kao socijalista s tim umom svojim odbacivao.⁷⁰ To znači da je Tucović u svakom obliku, pa i u „odbrambenom“ bio protiv rata.

Kome da se veruje?

Radi istoriske istine mi smo se obratili i Lapčeviću i još nekolicini danas još živih učesnika na poslednjoj sednici od 12 jula. Svima njima smo pokazali Pavićevićeva tvrđenja. Jednodušno, svi su oni ustvrdili da Pavićević navodi ne odgovaraju istini, i da na toj sednici nije nijedne reči izgovoreno o Tucoviću. Naprotiv, sednica je bila ispunjena s dva govora, – Tucovićevim i Lapčevićevim. Prvi je kategorički tražio da se ostane, i pored katastrofe koja zadešava srpski narod, po svaku cenu verno socijalizmu, i da se ne obnove stare greške. Lapčević je na taj zahtev odgovorio sa svečanom izjavom da će parlamentarna grupa neotstupno glasati protiv rata, a partiski list, koliko mu to bude bilo moguće, pisati protiv ratne ludosti. S ovim je sednica bila završena. Više se nije ni reči govorilo.

Od ove istoriske sednice, dakle od 12 jula 1914, Tucovića je, stvarno, zauvek nestalo i za njegov pokret i za njemu još draži socijalizam. Od ovoga momenta, pa do 7 (20) novembra 1914, niko ne može znati šta je on mislio i šta se sve zbivalo u njegovoj velikoj savesti. Međutim, jedno je pozitivno sigurno – on je mnogo mislio i strašno patio. Te svoje misli i patnje, izgleda, on je redovno i doslovno beležio. Ali rat, „kojega se kao čovek gnušao,“ hteo je u svim oblicima prema njemu da bude nemilosrdan. Sem života, on mu je uništio i prvu svesku njegovog ratnog dnevnika – tog jedinog svedoka, koji bi nam mogao mnogo štošta reći o Tucoviću u katastrofalnim ratnim danima 1914. Iz druge sveske ratnog dnevnika, a pod 4 novembrom, dakle na tri dana pred smrt, između ostaloga, nalazimo i ovo: „Držanje Socijalističke Internacionale je jedna od tih (ratnih) posledica. Ono je u najoštrijoj suprotnosti sa radom poslednjih

---

⁶⁹ Izveštaj beogradske radničke komore, str. 110-111.

⁷⁰ Istorija socijalizma u Srbiji, str. 176-177.

međunarodnih kongresa...“ Ali rat nije hteo tome retkom umu više da dopusti da misli i o Internacionali i o svome radničkom pokretu i o svojim milim vojnicima. Poslednji put uzeo je Tucović pisaljku 6 novembra. Tada je zabeležio kako je njegov vojnik, ranjeni Milan Pešić, zatražio da se pri rastanku vide. A 7 novembra, u zoru, ko zna iz čije puške, možda nekog radnika, možda nekog socijaliste, možda nekog druga koji se još pre nekoliko meseci oduševljavao njegovim koliko umnim toliko i vatrenim govorima ustrelilo ga je tane; možda ga je ustrelio onaj ko bi i danas, 20 godina posle te tragedije, bez imalo premišljanja, svoj život za njega dao.

Bilo kako bilo, Tucović je 7 novembra 1914, u samom rasvitu, na Vrapčem Brdu, jednim jedinim metkom pogođen. I to gde? Prvo u njegove, na hartiji stavljene misli, u ratni dnevnik (II svesku), pa onda u sred srca. Bez ijedne reči, bez pokreta, na zemlju se srušio ne samo stožer i um srpskog radničkog pokreta, nego i jedan od najvećih najdoslednijih, najispravnijih i najkarakternijih socijalističkih vođa međunarodnog proletarijata. Vrapče Brdo je popilo krv radničke krvi, sok najlepšega cveta među ljudskim umovima.

Vest o Tucovićevoj smrti, ma da su se vodile najogorčenije jurišne borbe, munjevitom brzinom se raznela u celoj diviziji. Njome su bili potreseni čak i politički protivnici. Koliko je ona potresno dejstvovala neka posluži, između tolikih drugih, ovaj primer: Aleksa Jovanović, kapetan II klase, i komandir čete u IV puku (Tucović je bio u I puku) čim je za pogibiju saznao, odmah je sebi prizvao Vlajka Martinovića⁷¹, pružio mu dozvolu i naredio, da ide da sahrani svoga vođa. „Tek što sam se malo povukao iz borbenog stroja, priča Martinović, spazio sam tri vojnika, od kojih je jedan vodio jednoga konja, a dvojica sa strane pridržavali jedan ogromni ljudski leš.⁷² Po veličini leša, ukoliko su mi kuršumi dozvoljavali da dobro gledam, izgledalo je da će to biti Dimitrije Tucović. Ali ja nisam hteo i nisam mogao tako što da poverujem. Zato sam požurio još brže i najedanput čujem kako jedan od tri vojnika, iz svega glasa kuka. Reči: roditelju, dragi roditelju, brate i družo, stalno su izgovarane jedna za drugom. Kako sam, kad sam ovo čuo, išao ni sam ne znam. Znam samo toliko da sam se brzo kod ovih vojnika našao. I, avaj! imao sam šta da vidim. Licem okrenut nebu, otvorenih očiju, preko samara prebačen, visio je na jednu i drugu stranu mrtav Tucović.

Pratnja Dimitrija Tucovića brojala je, dakle četiri vojnika. Ali ona nije mnogo putovala. Po naređenju, koje je važilo za sve bez izuzetka, Tucović je imao da bude sahranjen u groblju sela Šopića. Ali, kao što se on stalno borio, kao što je u borbi i poginuo, s borbom je i sahranjen. Videći oko sebe Čitanovića i Ljujića, koji su takođe dobili dozvole da sahrane Tucovića, Martinović nije hteo da dopusti da se Dimitrije Tucović sahrani u groblju. Pukovski sveštenik, međutim, drugi način sahrane nije hteo da dozvoli. Nastalo je objašnjavanje, zatim prepirka, i naposletku svađa.

— Zna li ko je ovo? uzvikivao je Martinović.

— Znam i baš zato što znam, po božjem zakonu i on da se sahrani, odgovarao je sveštenik.

---

⁷¹ Martinović je u svojoj četi bio poznat kao socijalista.

⁷² Komordžiju s konjem poslao je dr. Živko Topalović da iznese mrtvog Tucovića iz vatrene zone radi sahrane. Dr. Topalović je bio tada ađutant u I puku. On je od socijalista prvi i naišao na mrtvog Tucovića.

— Po njegovom shvatanju, po njegovom dubokom ubedenju, a ne po vašem formalizmu, odvrćao je Martinović.

Pop je morao, naposletku, popustiti.

Pored puta koji vodi iz Lazarevca za Rudnik, pod jednim ogromnim hrastom, iskopana je jedna velika raka. Dok su je Martinović, Čitanović i Ljujić otvarali, Tucovićeve posilni je iz svega glasa, neprekidno kukao. Kad je raka bila gotova, pristupilo se pretresu odela. Nađene su tri pisaljke, jedna pljosnata bočica s palidrvcima, prostreljeni ratni dnevnik, jedna novčanica od 10 dinara i više ništa.

Kad je zemlja primila sve što je od Dimitrija Tucovića mogla primiti, Martinović je, pošto je skinuo koru, u hrastu urezao:

„Ovde počiva Dimitrije Tucović socijalistički borac za narodna dela.“

To je bio jedini znak nad grobom Dimitrija Tucovića.

Upitan gde je Tucovićeve oficirska uniforma, kroz jecanje, posilni je odgovorio: „On nije bio oficir, već naš najbolji drug. Zato on niti je nosio niti je imao oficirsku uniformu“.

A da je Tucović zaista bio samo drug svojih vojnika, neka nam je dopušteno da navedemo ova dva primera. U toku balkanskih ratova, odlazeći na odsustvo, vojnici su o svom dobrom oficiru – roditelju, pričali najrazličitije stvari. To pričanje, kao i čitanje s fronta dobivenih pisama, išlo je od usta do usta, po celom vranjskom okrugu. Malo i veliko za Tucovića je saznalo. A prilikom demobilizacije njegovog puka u Vranji, avgusta meseca 1913, on je bio dočekan kao niko drugi u Srbiji. Mnogobrojni muški i ženski svet, starci i mladići, starice i devojke, žene i sitna deca, formalno su ga zasuli cvećem. Grupa za grupom, predavala mu je bukete s natpisima: Starci i babe – „ocu naše dece“; devojke – „bratu naše braće“; deca – „roditelju naših otaca“. Ta narodna manifestacija bila je dirljiva do suza. Tucović je njome bio ganut možda više nego ikad u svome burnom i plodnom životu, i, kako je kasnije svojim intimnim drugovima pričao, jedva se uzdržavao od suza. Ali, kad mu se u ruke našao jedan buket crvenih ruža, obavijen u „Radničke Novine“, znajući šta to znači, znajući da se on poklanja, iznad svega, Tucoviću socijalisti, on se više nije mogao uzdržati – suze su pošle same od sebe.

Drugi primer. — Na pola sata pred smrt, po rečima Tucovićeve posilnog, jedan vojnik došao je kod svoga komandira i kroz cvokot zuba, od zime, rekao mu ovo: „Ne mogu više od gladi da izdržim“. Pošto je nesrećnog čoveka malo utešio, Tucović je naredio svome posilnom da mu da ono poslednje parče hleba što je posilni čuvao za svoga „roditelja-komandira“. „Hteo sam zubima da ga zakoljem, kleo se nesrećni posilni, prilikom sahrane, što mu uze i ovo poslednje parče. Ali, nisam smeo ništa da kažem da se roditelj ne bi naljutio. Kao i ja, i ostali vojnici bili su ljuti na ovu nevidavnu izelicu“.

Vest o Tucovićevoj pogibiji nije se brzo širila samo u diviziji na frontu, nego i u pozadini. On je poginuo 7 novembra, a 9 je već Dušan Popović, u Nišu, bio obavešten. „Radničke Novine“ od 10 novembra su pisale:

„Sinoć smo sa užasom čuli i na žalost proverili strašnu, najstrašnju vest iz ovoga rata: Dimitrije Tucović, vođ srpske socijalne demokratije, pao je na krvavoj ljudskoj klanici!.. Jedna granata raznela je Dimitrija Tucovića, preseklala jedan neumorni život koji se nalazio u

najpunijem naponu borbe i stvaranja. Iskidala jedno plemenito srce koje je svojom neiscrpnom toplinom zagrevalo celu socijalističku Srbiju dajući joj energije i poleta za rad, uništila je jedan genijalan um koji je kao kula svetilja stajao visoko iznad sviju nas pokazujući nam put, um čiji se sjaj već bio probio kroz uski okvir našeg partiskog života – i kroz debeo zastor kleveta mnogobrojnih neprijatelja i zavidljivaca – pa počeo skretati na sebe pažnju i divljenje cele mislene Srbije... Čoveku se zbilja utroba čupa od bola kad vidi na kakav je zverski način presečen takav jedan život, pun plemenitosti i stvaranja, i koji je nosio u sebi klice za velika, istorijska dela!“

U narednom broju Popović više ne piše, već očajnički i bespomoćno kuka, i u tom trganju od bolova, između ostalog, kaže: „Naša Partija... imala je velikih gubitaka; većega od ovoga nije imala niti će imati... I meni je, posmatrajući Tucovića, toliko puta bilo žao što on nije, slučajem rođenja, bačen u neku mnogo veću socijalističku partiju nego što je srpska, partiju koja bi više odgovarala njegovim kolosalnim sposobnostima, i u neku razvijeniju, kulturniju društvenu sredinu, u kojoj se prava vrednost i istinska veličina odmah oseti i dostojno oceni, čak i od strane protivnika.

Pa ipak, genije ne gubi pravo da bude genije zato što je mali postamenat na kome je stajao; a veličina jednoga čoveka ne smanjuje se zato što za njega još nije doznala gomila filistara i kafanskih političara“.

O Tucoviću ne piše tako samo njegov najbolji i najmiliji drug. Na svoj način, za njim plače sva radnička Srbija.

„O, ne verujem da te više nema,
Učitelju dragi, zvezdo milijuna,
Što ginu sada uz prasak plotuna;
O, ne verujem da te više nema,
U letargiji dokle roblje drema.“

Tako prima vest o Tucovićevoj pogibiji Drag. Todorović. A dok on ne može da veruje, Dragiša Lapčević proriče ono što se u stvari i dogodilo. „...A da i ne govorim šta ta smrt znači za naš pokret: ona je preko svake mere užasna i na naš će se pokret najstrašnije odazvati. Još od sad treba da se počnete sabirati i pripremati da se ne raspadne ono, na šta je Tucović mislio i u trenutku kad ga je granata raskidala“.

Međutim, kao što to lepo kaže Sergije Mihailović, nije samo obezglavljena socijalistička partija, nije samo ona izgubila vođa, nego je s njom pogođena i sva srpska sirotinja.

„Ljubimcu bednih! – Čuj plaču oni...
Jer tebe žale, svaki gra;,
Mržnja se rađa da krivca goni...
Osveta buja iz naših srca.“

Nemoguće je ovde navesti sve one koje je, smrću Dimitrija Tucovića, tuga za srce ujela. „Radničke Novine“ nedeljama i nedeljama objavljivale su najrazličitije bolove i očajanja.

Kao što se neverovatno brzo o Tucovićevoj smrti pronela vest kroz njegovu diviziju, kroz celu Srbiju, isto je ona tako brzo prostrujala širom Balkana. Bugarska socijalistička partija (tesni) za tu groznu nesreću kaže: „Smrt miloga i slavnoga Dimitrija baci nas u duboku tugu... bol zbog

teškog gubitka koji je srpski i bugarski proletarijat, i međunarodni socijalizam, pretrpeo u licu dragoga nam Tucovića...“ Bugarski sindikati (tesni) i u izjavi saučešća i u nekrologu kažu: „Naš nezaboravljeni vođ i borac“. H. Rakovski, u ime rumunske partije, izjavljuje saučešće: „Ja gubim u njemu prijatelja, čijoj sam se visokoj inteligenciji i plemenitom srcu uvek divio.“

Strašna vest strujala je i dalje. Još prvih dana decembra meseca ona je stigla, prolazeći kroz bodljikave žice, preko potoka nevine krvi, preko brda ljudskih leševa i do Berlina. Kaucki u svom časopisu „Die Neue Zeit“ pišući o Tucovićevoj pogibiji kaže: „Među mnogobrojnim krvavim žrtvama koje je Internacionala podnela na bojnopolju Tucović je najpoznatija i najuglednija žrtva.“ No, ostavimo svetski socijalistički pokret i osvrnimo se na drugu stranu da vidimo šta ona kaže za smrt velikoga Tucovića. A kad se obraćamo toj drugoj strani, onda vidimo šta kažu njeni najsposobniji i najkompetentniji predstavnici kakav je sigurno bio dr. Jovan Cvijić. Koliko je čuveni i priznati naučnik Tucovićevom smrću bio potresen, neka posluži za dokaz njegovo pismo upućeno Dušanu Popoviću.

„Dragi g. Popoviću,

Sad pročitah da je poginuo Dimitrije Tucović, raskinut granatom. Nemam reči da vama kao njegovom drugu izjavim duboku žalost, koja me je ukočila kada sam vest pročitao; tako mi je kao da sam izgubio nekoga svoga najbližega.

Jer, i ako sam ga malo poznavao, ja sam se, poznavši ga prvi put 1908 g. u Berlinu, zadivio onoj vedrini duha, velikoj duhovnoj snazi i dubokom osećanju. Prateći ga i njegov rad docnije, osetio sam da je Tucović i retke moralne vrednosti. Njegova smrt je jedan od najvećih gubitaka ovoga strašnoga rata. Jako me boli, jer su ljudi Tucovićeve vrednosti retki i jako potrebni ne samo Srbiji, ne samo vašoj partiji, nego svakom od nas“.

Nalazimo se dakle pred jednom izuzetno retkom jednodušnošću. Ceo svet je osetio i uvideo koliki je gubitak, ne samo za Srbiju, nego i za celo čovečanstvo smrt ovoga mladog ali u svakom pogledu retkog čoveka. Pod pritiskom strašnoga i nepovratnog gubitka jednodušno su istaknuti i priznati njegov plodan rad i njegove velike zasluge.

Jovan Dučić kaže: „...najviša su dela napravili ljudi kad već nisu bili mladi; mladi geniji su bili uvek izvanredno retki da bi ih na prste izbrojali“⁷³. Dimitrije Tucović pak, sve što je učinio, učinio je kao mlad čovek, jer on je ustreljen u trideset trećoj godini. Pa ipak, i pored svoje mladosti, i pored tako kratkog života Tucović je učinio toliko dela da, ne samo srpski nego i jugoslovenski narod još nije imao, a ko zna kad će imati, i da li će imati, bar jednoga njemu ravnog svoga sina. Tolika i tako zamašna dela mogao je izvesti, za tako kratko vreme, samo čovek izuzetne umne i moralne snage, jedna od onih istoriskih ličnosti koje se javljaju u praskozorju preokreta ne samo pojedinih grupa nego i naroda i celoga društva.

Za predratnu Srbiju g. Slobodan Jovanović kaže: „Srbija je u isto vreme zemlja nova. Nikakve tradicije nisu stvorene ni utvrđene... Stranačkih tradicija takođe nema; sve su stranke nove... one prepisuju programe zapadno-evropskih stranaka... Jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena, jer negovana vekovima, to je nacionalizam. On je taj koji daje nadahnuća za velike podvige i vladaocima i strankama i narodnoj masi... Kao što nema izrađenih tradicija, tako nema

---

⁷³ Blago cara Radovana, str. 246.

izrađenih ni političkih naravi... Ako je seljak zadržat, zadržat je i inteligencija, i to ne toliko iz faktičnog oduševljenja za ideje koliko zbog neobuzdanosti lične ambicije.⁷⁴

Ko hoće da zna ko je bio Dimitrije Tucović, u kakvoj se sredini rodio, razvijao i radio, taj mora ove tačne ocene, g. Jovanovića dobro pročitati i još bolje o njima i njenom opsegu, o bacanju svetlosti na sredinu o kojoj se govori, razmisliti.

Iz ovog izlaganja o političkim partijama svako može doći do nepobitnog zaključka da je Srbija bila „u isto vreme zemlja nova“, i bez ikakve „tradicije stvorene i utvrđene“. Najmanje je pak bilo „stranačkih tradicija“. Što se tiče „prepisivanja programa“ i to je tačno. U tome pogledu socijalistička partija stoji takođe u prvim redovima. Jer, zar Radovan Dragović na osnivajućem kongresu 1903 nije izlagao program nemačke socijalne demokratije? Tvrdnja da je u predratnoj Srbiji postojala samo nacionalistička tradicija naročito je tačna. Ona je postojala ne samo u buržoaskim partijama nego je nalazimo i u srpskoj socijalističkoj partiji, dakle onoj koja je težila svim svojim snagama da tu tradiciju zameni internacionalnom solidarnošću. Slučajevi s Dušanom Popovićem i Trišom Kaclerovićem za vreme balkanskih ratova i izjava Luke Pavićevića na X kongresu zar to dovoljno ne potvrđuju?

Govoriti o izrađenosti političkih naravi u srpskoj socijalističkoj stranci, to bi značilo otkriti ceo njen unutrašnji život, upreti prstom u njeno najbolnije mesto, i pored toga što je ona bila uspela da se izdigne na najveći stupanj političke izgrađenosti u Srbiji.

Posmatra li se s te strane socijalistička partija, posmatrač mora odmah da uoči i da se zadivi izuzetnim karakternim osobinama Dimitrija Tucovića. Jer zar na II partiskom kongresu predsednik nije oduzeo reč jednom govorniku zato što je pred kongresistima spomenuo imena onih svojih drugova koji su dali ostavke na svoje partiske položaje? I zar to nije bio lično Tucović koji je zatražio da se kongres, ako je drukče nemoguće, pretvori u tajnu konferenciju, pa da se onda o stvarima podrobno i detaljno govori, a to znači da se udari drugim putem i da se počne primenjivati metoda javne samokritike. Kako je trebalo, prema do tada „izrađenim političkim naravima“ u praksi na kongresima postupati? Javno, govoriti samo lepe stvari. Tajno, u „diskusiji“ u četiri oka, olakšavati duši do mile volje. Tucovićev karakter se protiv takve metode bunio svom svojom snagom. Njegov politički nagon takve metode nije mogao da trpi. On je tražio, on je bio zato, da se muški, otvoreno, iznese na videlo i diskutuje sve što je javne diskusije dostojno. I, skupa uzevši, on je i u tom pogledu imao vanrednih uspeha i svoju partiju izneo na najveći vrh samokritike. Ali, avaj! on ipak nije potpuno uspeo, vreme je bilo kratko da iz njenih redova iskoreni „diskusiju“ u četiri oka. Jer, ona je više odgovarala malim stvorenjima velike ambicije; jer ona je bila prilježnija, zgodnija sitnozandatlim dućandžijama. Tucović, dakle, nije bio Mikelandelova mišljenja „da je dobro, spavati, a još bolje biti od kamena dok svetom vladaju zlo i sramota“. I on je imao potpuno pravo. Jer, ako čovek njegova kova čeka da nestanu svi ludaci, svi glupaci, sva bezbojna i bezlična stada, što se zovu ljudi, on bi onda izgubio svaku volju na život, i ne bi bilo, istina retkih, ali zato većito svetlih primera u koje spada i Dimitrije Tucović.

Napred smo rekli da je i srpska socijalistička partija „prepisala“ program nemačke socijalne

---

⁷⁴ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 319.

demokratije. To je tačno. Ali, time je samo pola fakta izneto. Jer, pre svega, zar to nisu činile i sve ostale svetske socijalističke partije? Zar Trocki ne kaže: „Za nas Ruse nemačka socijalna demokratija je bila mati, vaspitačica, živi model. Mi smo je idealisali. Imena Bebel i Kaucki izgovarana su s najdubljim poštovanjem“.⁷⁵ Kakvo čudo onda što su osnivači srpske socijalističke partije, želeći najbolje, kopirali program „živog modela“ marksističkog? Nikakvo. Ali, to „kopiranje“ ipak nije bilo doslovno, stalno, doživotno. Jer, nalazeći se u Berlinu 1908, Tucović piše: „Dobro... socijalistički prosvećen proletarijat... uhvatio se u koštac s najjačom policijskom silom u svetu... A kad ona minu (jedna grupa manifestanata) u drugom pravcu, ja pomislih u sebe: zašto se ne spojimo, bilo bi nas više? Ali tek što smo izašli iz te ulice, na jedan most, ukazaše se pred nama dve nove grupe.“⁷⁶

Šta ova primedba znači? Ona kazuje, da je Tucović, baveći se u Berlinu, dobro gledao i razmišljao o stvarima. Znači da je njegov oštri um odmah uočio velike nedostatke i toga „socijalistički prosvećenog proletarijata“. I zato će on, u svojim člancima, čim se vratio iz Berlina, zatražiti takvu disciplinu i centralizam kakav nije imao ni „živi model“. Ali, meru svoje organizatorske sposobnosti Tucović je pokazao tek na VIII kongresu 1910 kad je spojio oba pokreta, politički i sindikalni, u jedno telo. Ovu ideju, za radnički pokret sigurno od sudbonosne važnosti, Tucović nije mogao pozajmiti ni od koga. Ona je bila isključivo njegova. A da je pitanje međusobnih odnosa između partija i sindikata bilo životno pitanje, to su potvrdili posleratni događaji. Slučaj totalnog neinteresovanja nemačkih sindikata za sudbinom nemačke socijalne demokratije, prilikom Hitlerova dolaska na vlast, i njin žalosni pokutaj da pomoću kukavičke „blagonaklonosti“ sebi kupe pravo na bedno životarenje, dovoljno je poznat i drastičan.

Tucović je bio za sve vreme svoga političkog delanja marksista koji ne vodi politiku, već koji hoće cilju. Zato on i kaže: „Ako se cilj izgubi iz vida, lako se udara stranputicom i uzaludu troše dragocena energija i kolosalne snage... pokreta. To nam je najbolje pokazao čartistički pokret u Engleskoj. Njegova slabost i uzrok njegove propasti leži u oskudici jasno izrađenog cilja.“⁷⁷ A da bi postigao svoj cilj, Tucović sprovodi ujedinjenje oba dela svoga pokreta; tj. sindikatima natura da se bave politikom, a socijalističkoj partiji ekonomskim problemima i svakodnevnim radničkim potrebama. I tek tim ujedinjenjem Tucović je stvarno stvorio pravi socijalistički pokret.

Nameće se pitanje, zašto je Tucović sproveo ovo ujedinjenje sindikata i partije kad to nije činio više nijedan radnički pokret u svetu? Razloge smo već naveli. Njemu, kao što smo videli, nije imponovao toliko broj koliko kvalitet socijalistički izrađenih boraca.

Tucović, dakle, nije bio Srbiji samo sejač, nosilac pretstavnik čistog marksizma, već i najoriginalniji stvaralac najpodesnijih formi za postizanje cilja. On nije bio samo marksista koji u svojoj sredini živi i radi, nego i koji tu sredinu mesí, doteruje i sposobnom pravi. U tome i leži objašnjenje kako je mogao maleni srpski socijalistički, skoro potpuno zanatski, proletarijat ići

---

⁷⁵ Ma Vie, II, p.59

⁷⁶ „Radničke Novine“ od 5 januara 1908. Pismo iz Berlina.

⁷⁷ „Borba“ knj. II, str. 731.

sve više u levo da se poslednjih godina nađe na krajnjem levom krilu II Internacionale. U tome i leži objašnjenje zašto su Tucović i Trocki bili onako intimni drugovi i zašto Trocki nalazi za potrebno da to prijateljstvo, i u svojoj autobiografiji proglasi za „naročito.“

Ali to „pravljenje“ svoje sredine Tucovića je koštalo neopisivih napora i muka. On se u njoj, u srpskoj socijalističkoj partiji, osećao kao dobri plivač u dečijoj kadi. Što je on više tu sredinu produbljivao, proširivao, podizao, razvijao, to je ona postajala sve manja, zgrčeniya, beskrvnija. A što nije ipak jednog dana tu svoju sredinu ostavio, iako ga je stalno mučila i svaki njegov zamah kočila, to dolazi otuda što je imao verovanje koje je bilo jače od svega ostalog. On je bio od onih ljudi koji svom snagom svoga verovanja hoće da sagore za svoju ideju.

Ovde se nameće i sledeće pitanje: zašto se pokret koji je stalno živeo i svu svoju životnu snagu od Tucovića crpao, zašto se on ne postara da sačuva taj svoj životni stožer? Čime se da objasniti i dokazati zašto Tucović nije bio ni narodni poslanik ni opštinski odbornik? Pomoću „objašnjenja“ to se ovako obrazložuje: „On je bio šef pokreta. Dakle, nije se htelo da on bude predstavnik neke sporedne organizacije, nego se, naprotiv, čekalo da ga Beograd u parlamenat pošalje“. Međutim, Luka Pavićević, između ostalog, i ovo piše: „Dragiša Lapčević je bio najugledniji član socijalističkog radničkog pokreta u Srbiji... on je bio njen (partijin) vođa sve do 1923 godine“.⁷⁸ Kako to da vođa bude biran za narodnog poslanika čak i po selima, kako to da on bude stalno biran za opštinskog odbornika u Beogradu, a Tucović ne? Protiv toga što je Lapčević bio biran ne može imati niko ništa. Ali, kako to da pored njega ne bude i Tucović? Zar on nije bio i od Lapčevića malo veći vođ pokreta? Zar vođa, od koga zavisi opstanak celog pokreta, nije trebalo, baš u interesu toga pokreta, malo više čuvati? Ali, zašto pitanja postavljati? G. Slobodan Jovanović lepo kaže; „Ako je seljak zadrž, zadržta je i inteligencija, i to ne toliko iz faktičnog oduševljenja za ideje koliko zbog neobuzdanosti i lične ambicije“. I, naposletku, zar se Dušan Popović, u svome pismu, koje smo već citirali, ne žali na „lične planove i ciljeve?“

Kad čovek pogleda širu okolinu koju g. Jovanović onako lepo opisuje i užu sredinu na koju se Dušan Popović Tucoviću, onako žali pa kad sve to stavi na jednu stranu, a Tucovića na drugu, koji je iznad svega isticao zajedničku volju celine, koju je smatrao za najveći izraz društvenoga duha i njegove aktivnosti, onda mu se svom silinom nameće Sokratov zaključak: Hteti nešto van svoje sredine, to je najveća tragedija čovekova; ali odreći se toga hotenja, znači odreći se svoga čovečanskog poziva. Zato je bolje biti žrtva te sredine nego dželat svoje obdarenosti. A da je Tucović bio žrtva to je van svake sumnje. Utoliko je njegova smrt tragičnija.

GLAVA IV

TUCOVIĆ I SINDIKATI

EKONOMSKO STANJE U XIX VEKU. — PRVI ŠTRAJKOVI. — PRVI SINDIKATI. — RADNIČKI SAVEZ. — INDUSTRIJALIZACIJA I PROLETARIZACIJA. — SINDIKALNA POCEPANOST U

---

⁷⁸ Izveštaj beogradske Radničke komore, II str. 78.

Pre nego što bismo počeli govoriti o predratnim radničkim sindikatima u Srbiji, potrebno je ustanoviti iz kakve su se oni ekonomske sredine pojavili. O feudalnom stanju ovde ne treba govoriti. O njemu će biti reči kad se bude govorilo o Evropskoj Turskoj. Iz toga će se moći izvući jasan zaključak, pored onoga što je već izneto kad je govoreno o partijama, u kakvoj se ekonomskoj situaciji nalazio srpski narod pod Turcima. O zavođenju privatne svojine u vazalnoj Srbiji, takođe je bilo reči. Ostaje, dakle, da ovde govorimo kako se narodno blagostanje, ekonomsko razvijanje, kretalo od toga vremena pa do 1914.

Stajući, pak, na tako ograničenom i tačno određenom terenu, odmah nailazimo na činjenicu da je knez Miloš još 1836 bio primoran da izda ukaz da bi se „predupredila bednost i propast mnogih familija“. Taj ukaz glasi:

„Da bi se predupredila bednost i propast mnogih familija, koje otud proishode što mnogi zadužuju se na sva svoja dvižima i nedvižima dobra, pa kad ne mogu ovoga duga svog isplatiti, prodaju im se sva dobra na koja su dug učinili, i tako im žena i deca lišena svog imenija, sasvim propadaju, uređujemo i zaključujemo, da u varošima na kuću u kojoj ko s familijom živi, a u selima na kuću, baštinu, dva vola i kravu, niko se zadužiti ne može niti će se intabulacija na rečena dobra učinjena i pred kakvim sudom za pravilnu priznati, da bi takvim načinom bespomoćne žene i deca po upropašćenju svega imenija krov barem nad glavom imala“.

Ali, i pored svih gornjih namera ukaz nije išao do kraja, već je ostavio sva vrata i prilaze započetom zelenaštvu otvorena. „Ovde se ne razumevaju dućani, hanovi, kuće, ako ih ko više ima osim one, u kojoj živi, kao i proče imenije seljanina, kromje gore navedenog, t.j. kuće, baštine, dva vola i krave od kojih živi“.

Ovo „nerazumevanje, dućana, hanova, kuća,“ itd. nateralo je kneza Miloša da naredne godine izda i drugi ukaz, a sve u nameri da bi obezbedio „kuću u kojoj se živi, baštinu, dva vola i kravu“. Taj novi ukaz kaže:

„Povodom tim što mnogi naplaćuju vrlo velike interese na novce, koje daju u zajam, tako da ljudi takvim načinom propadaju uzimajući u nuždi novce u zajam a nemogući ih s prevelikim interesom isplaćivati, nalazimo se pobuđeni, ka predubeđeniju zala otuda proizilazećih, zakonito interes 1 na 100 mesečno ili 12 na 100 godišnje, i ovaj interes da se ima priznati na svakom sudu veći pak da se ne priznaje“.

Jasno proizilazi da su napred navedeni ukazi išli za zelenaštvom da bi ga nekako, ako ne potpuno suzbili, a ono bar ublažili. Ali, to su bila toliko paliativna sredstva, da je g. Slobodan Jovanović došao do sledećeg zaključka „Na materijalnom blagostanju naroda ustavobraniteljska vlada nije uradila mnogo za regulisanje trgovine, za podizanje zemljoradnje i stočarstva, za podizanje zanata...“⁷⁹

No ako se nije ništa uradilo „na materijalnom blagostanju naroda“ poradilo se na tome da i ondašnja država učestvuje u zelenaštvu. Krajem šezdesetih godina već se stvara hipotekarni

⁷⁹ Ustavobranitelji i njihova vlada, str. 88

zavod i krči put za širenje privatnih novčanih zavoda. Pauperizovanje sela biva iz dana u dan sve veće i već 1880 vidimo 16,7% seoskih porodica bez ikakve svojine. Taj procenat 1897 mesto da se smanji, penje se na 21,57%. Posmatra li se kretanje poseda, nailazi se na sledeće cifre: od 1889-1897 broj vlasnika zemlje od 2 hektara opada za 23%. Međutim, broj vlasnika koji poseduju od 20-50 hektara raste za 334% a onih sa , preko 50 hektara, za 485%.

Jedna druga statistika o ekonomskom stanju predratne Srbije, državni budžet, pruža nam još ubedljiviju sliku. Počnimo s 1875, a završimo s 1901, kad je Tucović osnovao prve sindikate. Za 1875 bio je predviđen budžet 14,749.735 dinara. 1901 on je iznosio 74,018.070. Ali između predviđanoga i ostvarivanoga budžeta za ovaj period vremena pojavio se deficit od 130,485.530 dinara. Čime je ovaj, za ono vreme, izuzetno veliki deficit popunjavan? S 21 zajmom čija je nominala iznosila oko 600,000.000, a čiji je stvarni kurs, po tvrđenju g. dr. Milorada Nedeljkovića, bio za 30-40% ispod nominalne.

„Rat za oslobođenje i nezavisnost bio je prvi i najvažniji uzrok koji je gurnuo Srbiju u dugove. Posle rata, Srbija je dobila međunarodno pravnu obavezu da sagradi *železnicu* – i to je bio drugi uzrok zaduženja. Najzad, kao nezavisna država koja je stupila u međunarodnu zajednicu, Srbija se morala brzo i žurno preurediti... Njena celokupna državno-pravna organizacija dobila je za vrlo kratko vreme, kao što je bio slučaj, docnije u sve većoj meri, i sa militarizmom... No uskoro su budžetski deficiti postali rezultat ne neočekivanih teškoća u pribiranjju državnih prihoda ili iznenadnih potreba državnih, no posledica namerno pravljenih *fiktivnih budžeta*. Lažno sastavljanje budžeta karakteriše najveći deo finansiske istorije, i došlo je, krivicom skupštinske demagogije koje je nalazila vrhunac finansiske mudrosti u „kresanju“ budžeta, – i krivicom samih ministara finansija koji nisu hteli izlaziti otvoreno pred skupštinom sa pravim potrebama državnim, no su iznosili na odobrenje jedan budžet, a trošili su sasvim po nekom drugom, svom budžetu; a prekoračeni i naknadni krediti bili su svake sesije skupštinske na dnevnom redu. Lažni budžeti još su većma pogoršali i inače kritično stanje naših finansija i zbog toga je i došlo da punih trideset i tri godine nije prošla ni jedna godina bez deficita... Načisto, Srbija je zadužena sa 152,155.800.69 din. više no što je primila; a do konačne isplate imaće da izda 1.374,457.592.89 dinara, dakle 930,040.558.99 dinara više no što je primila.“

Gornjem treba dodati da su se od 1898 pa do 1904 nenaplaćeni neposredni porezi u procentima kretali od 19-27,95%.

Pa i pored ovakvog teškog ekonomskog stanja parola, zvanično u saobraćaj puštena 1852 „da je Srbija najsrećnija zemlja i da joj sve evropske države moraju zavideti na krasnom zemaljskom blagostanju“, ipak nije prestajala biti upotrebljavana od ondašnjih režima i njegovih pristalica.

Međutim, u Srbiji sa „zavidnim krasnim blagostanjem“ štrajkovi su se dosta rano počeli pojavljivati. A pojava štrajkova jeste, u narodnoj ekonomiji, nepobitan dokaz da se jedan prema drugom nalaze dva ekonomska faktora: sopstvenici sredstava za proizvodnju i radnička klasa koja svoju snagu iznosi i prodaje na pijaci kao i svaki drugi vlasnik svoju robu. Ti štrajkovi su se kretali ovim redom: 1884, kad je puštena u saobraćaj prva železnička pruga, saobraćajno činovništvo je stupilo u štrajk tražeći veću platu. Nekoliko godina kasnije, 1899, radnici Niške železničke radionice, kolektivno su primenili isto sredstvo. Od ovoga vremena pojava radničkih

štrajkova biva sve češća. Tako vidimo da su 1890 štrajkovali kragujevački abadžiski radnici; 1891 šivari vojne odeće; 1894 i 1897 celokupno radništvo Državne štamparije; 1899 svi beogradski stolarski radnici; 1901 opet šivari vojne odeće.

Pa i pored svih ovih štrajkova o modernom radničkom sindikalnom pokretu ne može biti ni reči – jer on uopšte i ne postoji. Te radničke organizacije, ukoliko ih je imalo, nisu bile organizovane na modernoj bazi, već na sistemu međusobne pomoći. Za druge ekonomske ili političke ciljeve one nisu znale. A sve organizacije s takvim ciljevima, danas se nazivaju „žutim sindikatima“. Razlika pak između radničkih društava u Srbiji pre 1901 i žutih sindikata jeste u tome što ovi poslednji međusobno pomaganje i sporazumevanje sa svojim poslodavcima ističu kao cilj i protivtežu „crvenim sindikatima“, koji, naprotiv, odbacuju klasnu saradnju. Dakle, radnička društva u ondašnjoj Srbiji nisu bila ni jednog ni drugog sindikalnog pravca. To znači da se Srbija i ekonomski i politički tek spremala da uđe u moderni kapitalistički sistem proizvodnje.

U takvoj ekonomskoj sredini, a o političkoj smo već govorili, javio se i stupio u javni život Dimitrije Tucović. Ali, kao što je on na političkom polju učinio preokret, organizujući jednu čisto modernu partiju, on će isto tako učiniti preokret i u radničkim društvima, pretvarajući ih u moderne sindikate. Da bi mogao izvršiti ovaj preokret, pored inteligencije i velikog političkog nagona, on je morao imati, a i imao je, bogato poznavanje modernog socijalizma. Ovo poznavanje, kao što već znamo, on je stekao stalnim studiranjem, još kao đak Užičke realke.

Znajući za Marksovu rezoluciju po sindikalnom pitanju, koju je ovaj bio lično izradio i na internacionalnom kongresu, u Ženevi 1866, I Internacionali ili kako se ona onda zvanično nazivala Internacionalnoj radničkoj asocijaciji, predložio a koju je kongres i primio, Tucović, dakle, odlučno pristupa da tu rezoluciju primeni i u začmaloj primitivnoj srpskoj sredini. Zato je on počeo raditi na sindikalnom organizovanju radnika još pre nego što se pojavio u ondašnjem socijalističkom pokretu. Da bi smo odmah mogli oceniti u kom pravcu će Tucović raditi i sprovesti to sindikalno organizovanje, zagledajmo se, za momenat, u Marksovu rezoluciju. Šta ona predlaže? Pre svega ona stavlja u prvi red sindikalno organizovanje radnika. A ovome odmah dodaje da je potrebna akcija. Ali, da ne bi bilo dvoumljenja, ona jasno i izrično naglašava da se pod akcijom ne sme smatrati samo borba za veću nadnicu i kraće radno vreme, već da glavna akcija ima biti posvećena opštim socijalnim i političkim problemima. Po Marksu, dakle, sindikati ne smeju biti ravnodušni prema političkoj borbi.

Eto s takvim ključem u rukama otpočinje mladi maturant, 1901, da udara prve temelje modernim radničkim sindikatima. Eto s takvim ciljem i njemu svojstvenom voljom, ljubavlju, smelošću i odlučnošću, on se rešio da ceo svoj život i svoj um posveti svojim dragim sindikatima. Eto na stvaranju i usavršavanju takvih radničkih sindikata, prilagođavajući ih sve više savremenim potrebama, on neumorno radi i s njima istupa za jedan korak dalje pred celokupnim svetskim predratnim radničkim pokretom.

Po Tucovićevim uputstvima i na njegovo zauzimanje, stvorena su 1901 prvi put u Srbiji tri radnička sindikata: metalski, građevinarski i drvodeljski. Tako je, dakle, i postanak sindikalnog pokreta u Srbiji vezan za Tucovićevo ime. Krajem godine stigao je i Radovan Dragović, i odmah, još na prvom sastanku, započeo se razgovor o pokretanju jednog lista tih već

organizovanih sindikata. 1902, mada zauzet u redakciji „Radničkih Novina“, u Grupi socijalista velikoškolaca i Beogradskom radničkom društvu, tj. ondašnjoj socijalističkoj partiji, Tucović ipak s Radovanom Dragovićem i ostalim pokušava da osnuje još koji sindikat. Ali, njina volja biva smrvljena ondašnjom reakcijom. No zato je on 1903 u dovoljnoj meri nadoknadio izgubljeno vreme. Te godine organizovano je deset novih sindikata, a 1904 još tri, tako da su se 1907 u okviru Glavnog radničkog saveza nalazi 18 sindikata.

Ali, ako je Tucović radio na osnivanju sindikata, političke prilike nisu mu dozvolile da on radi i na formiranju njine centrale Glavnog radničkog saveza. Jer, se Glavni radnički savez pojavio, u danima između 23 marta i 29 maja 1903, dakle za vreme Tucovićeve emigracije.

Po rečima Dragiše Lapčevića, Glavni radnički savez je postao ovako:

„U radničkom pokretu, i ako je sindikalnim pravilima predviđano, ipak nije još postojala namera da se ustanovi kakva institucija, koja bi odgovarala nemačkoj sindikalnoj generalnoj komisiji. Ali se, posle demonstracije od 23 marta 1903, demonstracije u kojoj su, pored studentske omladine, uzeli učešća i radnici, policija umetala u radnički pokret i za politiku ministra unutrašnjih dela, Velje Todorovića, zadobila jedan deo pretstavnika radničkih sindikata, koji su se za tu politiku i otvoreno angažovali javnim izjavama, koje su, s potpisima svojim, preko novina bili dali.

Nas je, koji smo ostali verni radničkoj politici... sila muke stalo da, na nekolikim noćnim konferencijama... neke od tih potpisnika očupamo, a neke da napravimo neutralnim. Ipak je jedan broj ostao uz policiju. I oni su sazvali bili zbor u jednoj kafani u Dušanovoj ulici za 24 april (po st.) radi, kako u plakatima stajaše, osnivanja *Radničkog Saveza*. To je imala biti opšta organizacija radnička, u koju bi ulazili radnici bez razlike na njihove profesije, slično nešto Lasolovim *Opštim Radničkim Društvima* ili našem beogradskom *Opštem Radničkom Društvu*.

Na taj zbor dođe nas dosta veliki broj, te se, zbog našeg prisustva, zbor ne održa... Ali, nastupajuće nedelje, 25 aprila, sazove se ponovo zbor u kafanu *Knez Mihailo*, na koji mi, takođe, dođosmo. Policija odmah isključi iz prava glasanja... ali joj ta samovolja nije ništa pomogla: većina radnika je, na poimeničnom glasanju za predsedništvo zbora bila za našu orijentaciju pa je, posle, i ceo rad zbora tekao po našem napred utvrđenom planu. Primljena pravila Radničkog Saveza mi prihvatimo i izmenimo u tom smislu: *da Radnički Savez učinimo zajedničkim pretstavnikom postojećih sindikata*. Tako mi, po nuždi, otmemo radnicima koji su bili stali na stranu Vladinu, samo ime, ali samoj ustanovi damo sasvim drugi smisao i drugi cilj⁸⁰.

Pravila radničkog saveza nose datum od 19 maja 1903, ali ipak nisu bila potvrđena od nadležnog ministra pre 29 maja. Sindikalni kongres od 20 jula 1903 ta je pravila primio i za svoje proglasio.

No ako Tucović nije bio u mogućnosti da 1903 učestvuje u izradi pravila centralne sindikalne instance, on je to nadoknadio na prvom narednom kongresu, održanom 5 i 6 maja 1905. Jer, „posle dve godine se došlo na misao: da ova pravila nisu dovoljna, te su iz osnova izmenjena“.⁸¹ Ko je radio na toj izmeni „iz osnova?“ Onaj ko je izmenjena pravila kongresu i predložio i pred

⁸⁰ Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, str. 252-253.

⁸¹ Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, str. 257.

njim ih i branio – Dimitrije Tucović. A i da su stara pravila bila jedna od najboljih na svetu, Tucović bi ih ipak izmenio, jer su ona pomalo mirisala na policisku tvorevinu. A on jednu takvu stvar nije bio u stanju da trpi ni jedan dan.

No da bismo tačno saznali u kakvim su ekonomskim prilikama živeli radnici za vreme ličnog režima, potrebno se osvrnuti na stanje koje je nastupilo odmah posle 29 maja.

„U početku organizacija, naročito 1903 i 1904, sindikalni pododbori su nicali jednovremeno sa štrajkom. Vrlo česti su slučajevi bili da centrala sindikalna dobije izveštaj: 1) stupili smo u štrajk, 2) obrazovali smo pododbor, 3) podneli smo tarifu, 4) molimo da nas pomognete. Prvi štrajkovi su bili jedna elementarna pobuna protiv stanja koje se odista više nije moglo podnositi... Gladnoj smrti i istrebljenju svome pod užasnim uslovima eksploatacije proletarijat je pretpostavio borbu; u nju se prvih godina ulazilo golih šaka, bez materijalnih sredstava, *da se gladovanjem u borbi prekine sistem gladovanja u radionici.*⁸²

Među ovim štrajkovima, bez sumnje, najvažniji je bio onaj u Senjskom Rudniku. Materijalno stanje nesrećnih rudara u ovom rudniku bilo je toliko očajno, da su Tucovićeve i Dragovićeve iznošenja fakata preko „Radničkih Novina“ izazvala pravu uzbunu. Pod uticajem uzbuđenja parlamenat je prvi put u svome životu i delanju morao pristupiti anketiranju. Tako se desilo da su radnici likovali od radosti što će se zvanično ustanoviti njino pravo ekonomsko stanje, a svi poslodavci počeli pozivati na uzbunu protiv „novih parlamentarnih ludosti“. Među onima koji u anketnoj komisiji nisu gledali „novo bolje stanje“ našli su se i Jovan Skerlić i Kosta Jovanović. Oni su baš u slučaju s rudarima Senjskog Rudnika otkrili dokaze i „nepobitne razloge“ da se radništvo treba priključiti buržoaskoj levisi, „pošto je samo za sebe nemoćno da vodi korisne akcije“.

Ovi štrajkovi nisu bili u stvari pokret radništva da poboljša svoju situaciju, već posledica sve jačeg i žudnijeg zamaha mlade srpske buržoazije za bogaćenjem. „Mladi kapitalizam je požurio da se naročito koristi besplatnom i bezotpornom radnom snagom, dečijom. Čak u Beogradu i u preduzećima moderne tehnike deca su prosto upropašćivana: u štamparijama su za učenike angažovana deca u porastu od 8-10 godina, i to na tri radnika po 40 učenika; u elektrotehničkim radnjama na tri radnika su dolazili po 10 dečaka učenika, a radnici su imali nagradu po 0.20 dinara na radni sat! Kad je tako stanje bilo u najmodernijim zanimanjima, može se zamisliti kako je bilo tek u zaostalim zanatima!“⁸³

Da je zaista organizovanje radnika odgovaralo njihovim potrebama, neka posluže za dokaz sledeće cifre: 1903 bilo je u Srbiji 1761 organizovani radnik. Među njima nije bilo ni jedne radnice. Međutim, naredne godine taj se broj popeo na 2932, u koji treba uračunati i 55 radnica. Ovaj porast najbolje potvrđuje koliko je organizovanje bilo potrebno i koliko je Tucović imao pravo što je pristupio udruživanju tih gladnih masa. Odmah dodajmo da su sindikati u 1905 narasli na 5074 člana među kojima su se već nalazile i 409 žena. No možda će se nekome učiniti da je porast sindikata bio posledica stalne i vešte agitacije. Međutim pojava žena u profesionalnim organizacijama tu pretpostavku kategorički demantuje. Jer, u celom svetu je

---

⁸² Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, str. 203.

⁸³ Istorija socijalizma u Srbiji, str. 125-6.

poznato da su žene uvek bile vrlo malo, upravo nimalo, raspoložene za organizovanje. A u tome sigurno nisu činile izuzetak ni srpske radnice. Zatim, fakat da te žene nisu stupile i u socijalističku partiju takođe potvrđuje da one nisu otišle u sindikate pod uticajem agitacije, već, prvenstveno, gonjene ekonomskim prilikama.

Da bi ove mase prosvetili i u ekonomska pitanja uputili, mladi organizatori su još 1903 otvorili sindikalnu školu. Za stalnog predavača u ovoj školi Tucović ulazi 1904 da je od toga dana neprekidno nosi na svojim leđima do svetskog rata.

Pitanje radnoga vremena, pored nadnice, jeste jedno od najvažnijih pitanja. Nemački gvozdeni kancelar Bizmark vezao je za svoje ime i ovo pitanje. Revoltiran odsustvom i najelementarnije uviđavnosti i oportunitizma kod pretstavnika nemačke buržoazije, on je u ondašnjem Rajhstagu odlučno uzviknuo: „Ili ćete skratiti radni dan i zvesti osiguranje ili ćete oterati radnike u socijalnu demokratiju.“ Pretstavnici kapitala nisu smeli da se predomišljaju. Bizmarkov predlog je bio primljen.

Kod nas je o radu, a ne o radnom vremenu, prvi put zvanično govoreno 1847. Te godine doneta je *Esnafska uredba*, kojom je proglašena sloboda rada. Od tada pa do 1900 pravljeno je nekoliko projekata zakona o radnjama. Ali nijedan od njih radnike nije ni spomenuo, a kamoli da se bavio o njihovim interesima. Tako je projekat Milića Radovanovića, od 1904, prvi zakonski projekat u Srbiji koji govori o radniku i upotrebljava tu reč. No iz toga ne treba zaključiti da je taj projekat za radnike bio dobar. Naprotiv, oni su njime bili veoma nezadovoljni.

I ne samo da zakonski projekti nisu spominjali radnike, niti njine interese, nego se čak radnici nikad nisu sastali ni na jednom skupu da nešto za skraćivanje radnog vremena potraže. Ta uloga, kao i tolike druge, čekala je na Dimitrija Tucovića. 16 januara 1905 skupili su se beogradski radnici pred kojima je Tucović izneo zahteve koji su trebali da uđu u Radovanovićev projekat. I od ovog vremena on je to pitanje neprekidno držao na dnevnom redu, da ga, naposletku, 1910 naturi i Narodnoj skupštini i celoj zemlji.

Postojanje radničkih profesionalnih organizacija od druge polovine 1903 ipak nije za sobom povuklo i rešenje štrajkačkog pitanja. Naprotiv, štrajk je u Srbiji i dalje bio smatran za nedozvoljenu radnju. Pojava pokreta u Oficirskoj zadrugi 1905 neodložno iznosi ovo pitanje na dnevni red. Ovom prilikom vlada je jednom naredbom zabranila upotrebu vojske i štrajk prećutno odobrila. Ovakom vladinom odlukom sindikalna opozicija, okupljena oko Milorada Popovića, mesto da likvidira Radnički savez bila je ona likvidirana, a Radnički savez se, na kongresu od 6 i 7 jula 1905, pretvorio u Glavni radnički savez.

Na predratni radnički pokret u Srbiji mnogi danas ukazuju kao na jedan tipično idealni pokret u kome nije postojao ni egoizam ni karijerizam. Međutim, predratni sindikati u Srbiji, kao i u celom svetu, pojavili su se iz čisto materijalnih razloga. Stalna ogromna razlika u članstvu između sindikata i partije, u Srbiji, u korist prvih, to najbolje potvrđuje. Pošto su se sindikati borili za sadašnjicu, za dnevno parče hleba, to se u njih i stupalo, a pošto partija nije mogla pružiti nikakvu momentalnu materijalnu korist, to se na nju gledalo dosta preko ramena. Dalje vidimo da, stupajući u sindikate, mnogi radnici su ipak ostali članovi raznih buržoaskih partija.

Ali, na čelu tih i takvih sindikata nalazio se jedan čovek, jedan veliki idealist, jedan

besprekorni socijalist, koji je znao šta hoće i zašto se bori. A on hoće: „da ni jedan čovek, ni jedna klasa i ni jedan narod ne bude gospodar nad životom i slobodom drugoga čoveka, ostalih klasa i naroda; da sve što ljudsko lice nosi podjednako radi i uživa; na mesto društva, u kome oni što ne rade imaju svega u izobilju, a koji rade skapavaju u bedi, treba stvoriti društvo u kome će svi što rade imati sve uslove za svestrani fizički „umni i moralni razvitak“.⁸⁴

Jedna od najkritičnijih godina u životu predratnoga radničkoga pokreta bila je 1907. To je godina kad se Tucović delimično nalazio u vojsci, a delimično u Berlinu – dakle van pokreta. Pogledamo li broj štrajkova, 1907 stoji daleko iza 1909 i 1910. Te godine zabeleženo je svega 27 štrajkova. (1909 i 1910 bilo ih je po 47). Ali ako 1907 ne stoji na prvom mestu po broju štrajkova, ona u pogledu pomoći štrajkačima prednjači. Iz sindikalne blagajne te godine izdata je za ono vreme zamašna suma od 45.714 dinara. Pa i pored toga što sindikalni pokret nije imao najveći broj štrajkova i što je izdata najveća pomoć štrajkačima, on ipak ne samo da nije napredovao, kako je to bio počeo, niti zadržao svoje članstvo, nego je zapao u veliku krizu. Sa 5350 članova pokret je spao na 2881! Čime se da objasniti ovakvo rasulo? Čime se može opravdati gubitak od 2469 članova? Ekonomskim prilikama u zemlji? Ne. Onda ostaje da pogledamo u unutrašnje prilike pokreta. No, o njima je Dušan Popović dovoljno jasno i drastično pisao u svojim pismima Tucoviću.

Dakle, da se Tucović 1908 nije vratio iz Berlina i stavio na čelo pokreta, da je organizovano radništvo ušlo u aneksionu krizu bez njegovog vođstva, neosporno, sindikati i socijalistička partija u Srbiji doživeli bi definitivnu likvidaciju. Tucovićev povratak ne samo da je raspadanje i sindikata i partije sprečio, nego se sindikalno članstvo popelo na 3238 članova, a 1909 na 4462 da 1910 dostigne cifru od 7418.

A sad, kad imamo pred sobom preko 7400 sindikalno organizovanih radnika da vidimo iz kakvog rezervoara ta masa izvire.

Po državnoj statistici od 1905 do 1908 uvezeno je u Srbiju mašina u kilogramima 13,310.133 ili za 176% više nego ranije. Za tu mašineriju plaćeno je 14,250.000 dinara, što za tako kratko vreme znači dosta veliku sumu. Istu sliku pruža nam i koncentracija kapitala. 1909 mala Srbija imala je 165 novčanih zavoda s uplaćenim kapitalom od 33 miliona dinara. Kod tih zavoda, iste godine, bilo je uloga na štednju 44,623.000 dinara. A o razvitku industrije Dragiša Lapčević piše sledeće: „Tako je, na primer, 1908 bilo preduzeća i rudnika 455, a 1911 industrijska proizvodnja je iznosila 126,235.500 dinara, od koje je količine izvezeno i prodano na stranim pijacama u vrednosti 54,344.000 dinara... Kako su kapitalistička i industrijska preduzeća prosperirala, najbolje pokazuje bilans jednog akcionarskog mlina, što je u svoje vreme objavljen u *Srpskim Novinama*. Po njemu je akcionarski kapital iznosio 300.000, a čista dobit za jednu godinu je iznosila ravno 100,786.78 dinara.“⁸⁵

No iz ovoga ne sme se zaključiti de je predratna Srbija bila za svakoga zemaljski raj, jer su se smrtnost, bolovanja i nesposobnosti za vojnu službu takođe širile, a to je najbolji dokaz da široke mase nisu bile u dovoljnoj meri hranjene. Vojne komisije za regrutaciju 1910, u svojim

---

⁸⁴ Majski spis za 1907.

⁸⁵ Istorija socijalizma u Srbiji, str. 233-4.

izveštajima ustanovile su da se broj nesposobnih regruta povećava iz godine u godinu i da je već dostigao 19,30%. Razlog zašto se radnička klasa i siromašni slojevi naroda nisu mogli, kako treba, hraniti, pored ostalog, objašnjava nam i državni budžet za 1910/11, koji je bio ovako raspoređen: posredni porez 84%, a neposredni 16%. A to znači da je na leđima ekonomski nejakih bio natovaren ceo državni budžet. A da je ovo tvrđenje tačno, neka posluži sledeći dokaz. Za istu poresku godinu porez na banke u Srbiji iznosio je maksimum 4,7%. Međutim, u Nemačkoj, on je bio 9,5%. Dakle, porez na banke u Srbiji je bio tačno dva puta manji nego u Nemačkoj. Moglo bi se govoriti i o izvozu, tome ponosu predratne Srbije. A „Razvitak izvoza u ovolikoj meri morao je nastupiti usled toga što je naš *međunarodni bilans plaćanja* stalno pasivan...“⁸⁶ Dakle, izvoz je došao kao normalna posledica opšte prezaduženosti; tj. moralo se prodavati sve što se može prodati, da bi se obavezama odgovorilo.

Pogledamo li brojno stanje radništva za ovaj period tako plodnog izvoza – naći ćemo ovo. U četrdeset mesta u kojima su 1910 postojale radničke organizacije bilo je 70.452 radnika. Na zanat je padalo 36.796, na industriju 17.842, a na poljoprivredu 15.814 radnika. Među industrijskim radnicima nalazilo se i 1156 ženskinja, što najbolje potvrđuje s kolikom se brzinom vršilo proletarizovanje u Srbiji. Jer, to nije potrebno dokazivati, dovoljno je poznato da se ženski svet šalje u fabrike samo onda kad su sva sredstva za opstanak iscrpena, i kad se na fabriku gleda kao na poslednje i jedino utočište. A da je zaista radikalna stranka htela, po svaku cenu, da izvrši industrijalizaciju zemlje, ne obzirući se ni na radništvo ni na materijalne žrtve, to najbolje ilustruje ugovor sklopljen s nemačkim kapitalistima za izgradnju fabrike šećera na Čukarici. Po tome ugovoru fabrika nije imala da plaća nikakve carine na uvezeni i izvezeni materijal. Dalje, država je bila obavezna da joj obezbedi besplatan prevoz od radionica pa do utovarnog vagona. Sem toga, ona je uživala popust od 25% na svima prevoznim sredstvima. No to nije bilo sve. Fabrika je za 20 godina koliko je koncesija važila, bila oslobođena od svih poreza i prireza. Pa ni ova lavovska koncesija nije bila dovoljna za nemačke kapitaliste, nego su još u ugovor uneli klauzulu da vlada u sve trgovinske ugovore unese tačku na osnovu koje je imalo da se na uvezeni šećer naplaćuje carina od ništa manje nego 20 dinara po kilogramu. Ova u političkoj ekonomiji „jedinствена koncesija“, kako su je mnogi stručnjaci nazvali, donela je koncesionarima, pored svih profita, još i jednu posebnu zaradu od 100,000.000 dinara, a srpskim radnicima, krivicom radikalnog prvaka, popa Minića, u poznatom čukaričkom štrajku, 1908, četiri mrtva i nekoliko ranjenih.

Željan da se jedanput nađe u čisto proletarskoj sredini, da u svojim sindikatima vidi radnike koji će se čvrsto držati svojih organizacija (od 1903 pa do konca 1910 kroz sindikate je prošlo 42.149 radnika) a ne da u njih uđu radi školovanja, da bi posle postali odvratne cifte – mali poslodavci, željan pravih proletera na koje će se moći sigurno osloniti kao što oni mogu na njega sigurno računati, Tucović je bio sav srećan što radikali tako radikalno ekonomsku situaciju raščišćavaju. Jer „Najteže je voditi borbu protiv kapitalističke eksploatacije sa politički neobaveštenim i ekonomski neodređenim masama, kao što je najteže socijalistički razvijati

---

⁸⁶ Dr. Nedeljković: Istorija srpskih državnih dugova, str. 293.

najeksploatisanije slojeve proletarijata.“⁸⁷

Ali, ipak, Tucović nije hteo i nije mogao da zatvori oči pred strašnim posledicama koje su neminovno nastupale usled neograničenog radnog vremena i najbednijeg plaćanja radne snage. Pojava ženskog sveta i nejake dece po fabrikama njega je strašno zabrinula. Zato je on, a naročito od 1910, sve više angažovao i sindikate i partiju da se brinu za ovu bednu nejač. Sindikati su morali posvetiti najveću pažnju ženama – radnicama i mladeži, a u partiji je obrazovan posebni sekretarijat za žene.

Iz svega napred navedenog moglo bi se zaključiti da je Tucović svoju ulogu u sindikatima ograničavao na čisto ekonomskim potrebama, organizovanju i poboljšanju dnevnog života. Međutim, njegovo vaspitavanje radničke mase da se solidariše, uzajamno i međusobno upozna i grupiše, a, razume se, i da se zajednički bori, vanredno je dobro i korisno dejstvovalo u moralnom i u kulturnom pogledu. Bićima koja su bila napuštena i od roditelja i od društva, koja su bila predata samima sebe i kojima je bilo suđeno da se doživotno fizički i umno vuku za čemernim parčetom suvog kruha; bićima koja su skoro ličila na neku vrstu posebnih životinja, kakav je bio slučaj s proletarizovanim srpskim seljakom, čije se fizičko stanje i intelektualno razviće skoro svodilo na ništa; kojima je bila beda udarila bedem straha i nesigurnosti do bestijalnosti blizu ispred očiju, tim živim mrtvacima, uliti poverenje, udahnuti život, od njih skroz nepismenih i poludrvenih napraviti zdrave, moderne i misaone ljude, koji će imati poglede, ne samo na svoj sopstveni život već i na celo društvo, kakav je bio slučaj s predratnim srpskim sindikatima – tu i takvu ulogu vršio je Dimitrije Tucović. A blagodeti takvoga dejstva nisu se zadržale samo na teritoriji predratne Srbije, nego su se one proširile i po celoj današnjoj Jugoslaviji. Jer, zar nisu Tucovićevi učenici prvi počeli osnivati radnički pokret u Bosni i Hercegovini? Zar nije bila u svakom pogledu velika korist što se skroz primitivne bosansko - hercegovačke mase nisu predale na milost i nemilost bečko-peštanskim nemilosrdnim eksploatorima, nego su sve više pokazivale svoju mušku pesnicu? Zar nisu u Vojvodini Tucovićevi učenici prvi razbili zlikovačku politiku neprekidnog iseljavanja vojvođanskih pauperizovanih masa u Ameriku? Zar nije, mesto pogruženosti i pocepanosti od Soluna do Maribora počeo duvati jedan novi osvežavajući vetar? Zar svi ostali sindikalni pokreti u svetu nisu bili pocepani, zavađeni i delimično onesposobljeni za rad?

Ali, mesto postavljanja pitanja, najbolje će biti da bacimo jedan letimičan pogled na ostale evropske zemlje. Počnimo od Bugarske. Kao i partije, i sindikati su se tamo delili na „tesne“ i „široke“. Međusobna borba između ovih sindikata bila je koliko bezobzirna toliko i po njen razvitak kobna. U Austriji je bila ista situacija. Mesto da teže što tešnjoj saradnji i zajednici, sindikati su se tamo bili razdvojili prvo na austrijske i ugarske, a zatim na češke, slovenačke, hrvatske itd. Borba austriskih s jedne i čeških sindikata s druge strane išla je toliko daleko da se njome morao baviti i međunarodni kongres 1910. No ako su austriski, ugarski i češki sindikati bili nepopustljivi u međusobnoj, borbi, ako su se jedni prema drugima ponašali istovremeno kao i njine nacionalne buržoazije, oni su bili dosta blagonakloni prema žutim i katoličkim sindikatima. Blagodareći toj bratoubilačkoj i šovinističkoj politici, kler je iz dana u dan, sve više

---

⁸⁷ „Radničke Novine“ od 13 avgusta 1912.

širio svoju crnu mrežu i obuhvatao radničku klasu. Tako je, dakle, austro ugarski proletarijat bio pocepan i nacionalno i politički tj. sveden na ništa.

U Italiji je sindikalna situacija bila još žalosnija. Ako radništvo tamo nije potresala nacionalna borba, njega su raskubale katoličke, anarho-sindikalističke i socijalističke struje. No to nije bilo sve. Kao i partija, i sindikati socijalističke orijentacije delili su se na patriote, oportuniste-reformiste i marksiste. U ostalim latinskim zemljama: Francuskoj, Španiji i Portugaliji, bilo je isto stanje.

O sindikatima u Engleskoj, ili kako se oni zvanično zovu, tred-unionima, trebalo bi mnogo pisati da bi se njino organizaciono i klasno orijentisanje prikazilo. U borbi s prvom i drugom opozicijom Tucović je kategorički tvrdio da engleski sindikati, ma da su se sastojali od radnika, nisu radnički – „jer nemaju marksističku ideologiju, a čim nemaju marksističku ideologiju oni su antiradnički“. Ovome dodajmo da su engleski sindikati, koji su 1913 imali 3,023.000 članova, bili podeljeni na preko 1000 potpuno autonomnih sindikalnih organizacija.

U ostalim evropskim zemljama, pre rata, sem Rusije, sindikalni pokreti su se upravljali prema nemačkom pokretu. Zato ćemo se i osvrnuti samo na ove dve zemlje.

U Nemačkoj su sindikati osnovani 1869, dakle šest godina posle socijal-demokratske partije (10 maja 1903). Te godine priznato im je i pravo koalicije. 1874 bilo je organizovanih radnika u nemačkim sindikatima oko 50.000. 1878, kad je donet zakon protiv socijalista, sindikalne organizacije su bile potpuno uništene. Ali kad je 1890 ukinut antisocijalistički zakon, sindikati su imali 301.000 organizovanih radnika. Prelazeći u legalno stanje, oni su trebali bujno da rastu. Međutim, to sve do 1904 nije bio slučaj. 1899 bilo je začlanjeno 580.000; 1904, – 1,052.000; 1910, – 2,017.000; 1913, – 2,530.000.

Odmah posle ukidanja antisocijalističkog zakona, 16 novembra 1890 sastali su se 77 predsednika i sekretara raznih nemačkih sindikata u Berlinu, održali zajedničku konferenciju i izabrali Opštu komisiju sa sedištem u Hamburgu. 14 marta 1892, u Halperštatu održan je prvi kongres, na koji je došlo 208 delegata, a koji su zastupali 308.519 radnika. Ali, mesto da počne složni zajednički rad rasplamtele su se međusobne svađe i borbe. Tako, dok su jedni tražili jedinstvene strukovne sindikate za celu Nemačku, dotle su drugi zahtevali lokalne ili bar zemaljske autonomne sindikate. Ove svađe su trajale sve do 1904.

No to nije bilo sve. U nemačkom sindikalnom pokretu bilo je i drugih struja. 1900 najistaknutiji pretstavnici sindikata otvoreno su pokrenuli pitanje sindikalne neutralnosti. Da bi se ujedinili s katoličkim sindikatima, oni su hteli da prekinu svaku vezu sa socijal-demokratskom partijom i svakom socijalističkom propagandom. Ovaj zahtev nije usvojen, ali se, na tihi način, sve više primenjivao. Po mišljenju ove struje, sasvim je sporedno za radnike koliko se koja politička partija zauzima za ostvarenje socijalističkih problema, a važno je ujedinjenje svih sindikalnih pravaca, jer bi se tako mnogo brže punile sindikalne kase. Dalje, ova je struja neprekidno zahtevala da se sindikati ne interesuju za državnu socijalnu politiku više nego što ona zadire u njine svakodnevne interese. Dosledni sebi i svome učitelju Bernštajnu, neutralci su tražili i na partiskom kongresu 1908 javno postavili ove zahteve: prvo, da se po svaku cenu štrajkovi izbegavaju. Drugo, da se ukine proslava Prvog maja, jer ona donosi nepotrebne potrebe

i štetu, a bez ikakvih koristi. Jedna druga frakcija, malo stidljivija, odvojila se od svoje matice i drugu tačku ovako formulisala: „Da se proslava obavlja noću, pošto će tako biti više demonstirana nego danju.“

Katolički i protentantski sveštenici takođe nisu mirovali. U prvo vreme, u skupljenim radničkim masama, oni su nalazili zgodno mesto za velike propovedi. Ali, 1890 a naročito 1894 sveštenici su od svojih „vernih“ čuli nemilu stvar. Verni su zatražili što više hleba, a što kraće propovedi. Pretstavnici rudarskih radnika išli su i jedan korak dalje: da se prestane s verskim obredima, a da se radi na praktičnom poboljšanju gladnih radničkih masa i suzbijanju socijal-demokratske partije. Na kongresu, u Ahenu, pretstavnici ovog sindikalnog pravca doneli su sledeću odluku: 1) vernost caru i državi; 2) borba protiv socijalista i 3) gajenje dobrih odnosa s poslodavcima uz traženje što povoljnije nagrade.

Socijal-demokratska centrumaška grupa, koja je bila kako u partiji tako i u sindikatima najbrojnija, protivnicima štrajka i prvomajske proslave stalno je dokazivala da se mora voditi računa i o pristalicama štrajka i majske proslave, i da se mora dozvoliti socijalnoj demokratiji rad u sindikatima, jer, ako se ove pristalice nimalo ne zadovolje, oni će se otepeti i tako mesto ujedinjenja imaće se još veća pocepanost. Levičari, poglavito i najviše preko slavne Roze Luksenburg, sve energičnije su dokazivali da će politika stalnog sindikalnog laviranja dovesti pokret do definitivne propasti. Desničari i centrum na ovo su odvrćali: „Vi hoćete kase da nam ispraznite, i zar ne vodimo dovoljno energičnu proletersku politiku, kad svake godine izdajemo sve veće sume iz sindikalne kase?“⁸⁸

Takva je bila slika predratnog nemačkog sindikalnog pokreta. „Živi model“ je sve više pokazivao da se sprema na model – samoubistvo.

O predratnom sindikalnom pokretu u Rusiji teško je govoriti. Kao i socijalističke partije, on je skoro stalno bio zabranjen. Ipak se sa sigurnošću može reći, da je ogromna većina bila desničarski orijentisana, i da su se vodile stalne međusobne borbe.

Što se tiče američkog pokreta, on je stajao još slabije od engleskih treduniona. Tako, ako američka buržoazija nije bila nacionalistički nastrojena, sindikati su to bili u velikoj meri. Oni su hteli da ostanu isključivo američki. Po njima, evropski proletarijat je prvo morao sebi izvojevati onaj životni standard koji imaju američki radnici, pa tek onda da se pristupi razgovorima o nekoj zajedničkoj saradnji i orijentaciji. Pre nego se to izjednačenje ne izvede „prosjačka evropska radnička klasa, ne može računati na saradnju američkih radnika“.

Ovu nacionalističku prezrivost američki sindikalisti su gajili i javno ispoljavali ne samo prema „prosjacima“ koji žive i rade u Evropi nego i prema onima što su bili u Americu prešli. Tako je svaka evropska nacija u Americi imala i svoje radničke organizacije. Taj nacionalistički duh toliko je provejavao da je jedan Amerikanac s pravom kazao: „Evropski radnici su došli ovamo da nam obaraju nadnice i da se, živeći u istom gradu, što bolje nadmeću s njihovim nacionalizmom“.

Imalo bi još da se govori o australiskim sindikatima. Ali, o njima je Kaucki još 1904 ovo pisao: „Izgleda nam da tamošnja radnička politika više nije politika radnika organizovanih u

---

⁸⁸ 1913 Nemački sindikati su izdali na ime pomoći 166,565.000 maraka.

sindikate, već politika činovnika u čistim sindikatima, tj. politika ljudi, kojima je sindikat cilj, a ne sredstvo cilju; kojima je glavno porast sindikalne kase, a ne upotreba te kase za uspešno vođenje sindikalne borbe.“

Da zaključimo. Celokupni svetski sindikalni pokret bio je, dakle, pre rata pocepan na više frakcija, a često i neprijateljskih organizacija. Sem Srbije, može se reći, nije bilo nijedne zemlje koja nije imala bar dve razne organizacije. Treba li iz ovoga zaključiti da su srpski sindikalno organizovani radnici bili imuni protiv svih drugih pravaca sem onoga koji su zvanično zastupali? Ili, možda se u Srbiji niko nije hteo baviti organizovanjem sindikata sem socijalista? Odgovor je kratak i negativan. Znamo za direktašku politiku; videli smo takođe da ogromna većina sindikalno organizovanih radnika nije bila član socijalističke partije i da su srpski sindikati, koliko su to mogli, uvek bili raspoloženi za „praktičnu“ sindikalnu politiku. A sem pokušaja ministra Velimira Todorovića 1903 da stvori neutralne sindikate, bilo je od strane srpske buržoazije i drugih pokušaja. Zanatlije su se nekoliko puta zauzimale za stvaranje radničkih sindikata. 1911 samostalno-radikalska partija pokušala je u Kragujevcu da stvori svoje sindikate. No pred Tucovićevim naletom nijedan od ovih pokušaja nije mogao da se održi.

Dakle, što je sindikalni pokret, u predratnoj Srbiji, za sve vreme ostao uz svoju socijalističku partiju, to je bilo zato što ga je čvrsto u svoje ruke bio uhvatio jedan od onih retkih Marksovih učenika. Jer, kao što Tucović nije dozvoljavao da se učestovanje u parlamentu proglasi za „kretizam“, on isto tako nije dozvoljavao ni da se stupi u besmisleni trku za poslaničkim mandatima. On je stavljao na isti nivo izborne političke borbe i štrajkove. U srpskom sindikalnom pokretu pored Tucovića ili se moralo smatrati svaka borba za političku ili se imalo ići napolje iz sindikata. Dakle, ili se moralo biti „za zajedničku organizaciju zato što ona uvećava i realizuje latentnu snagu, jedne klase... pošto celo društvo pati od anarhije u proizvodnji, pošto privredne krize postaju sve pustošnije, besposlica sve veća, a život sve teži...“⁸⁹, ili se iz pokreta moralo ići. Jer, pored Tucovića niti se smelo biti za iluzije pošto se „snaga koja potiče od iluzija može srazniti sa snagom koju alkohol prividno stvara“ niti za potcenjivanje, pošto ... „strah i zebnja za uspeh i nepouzdanje u svoju snagu može da dovede slamanju i ubijanju aktivnosti, koja je život svake borbene partije i uslov za njeno razvijanje i snaženje“.⁹⁰

Iz ovoga jasno proizilazi da je partija morala biti za sindikate, a sindikati za partiju. Pa ipak, niko ne treba da smetne s uma da je Tucović sindikate imao na drugom, a partiju na prvom mestu. Na partiskom kongresu 1911 on je direktaškoj opoziciji, koja je u stvari bila sindikalna opozicija, otvoreno, glasno i jasno kazao, da za njega radnik kao takav nije ideal, već svesni socijalista-borac.

Od prirodno obdarenog i sjajno marksistički izrađenog Tucovića drugo se gledište nije moglo ni očekivati. Jer, zar sindikalna borba za sitno poboljšanje nije u osnovi isto što i parlamentarno iznuđavanje koncesija? Odnosno, zar štrajkom izvojevane i u parlamentu dobivene koncesije nisu sitne mrvice sa bogatog stola-reforme?

Pored toga što su sindikati u celom svetu, pa i u Srbiji, stalno pokazivali naklonost da cilj

---

⁸⁹ „Radničke Novine“ od 28 novembra 1911

⁹⁰ „Radničke Novine“ od 28 januara 1912

žrtvuju sredstvu, a to je Tucoviću bilo dovoljno poznato, on je takođe dobro uočavao i još jedan njen veliki nedostatak: potajni nacionalizam. Jer, zar za formiranje sindikalne Internacionale nije bila glavna smetnja nacionalističko nastrojenje raznih sindikata? Jer, od postanka I Internacionale (28. septembra 1864) pa sve do 1901. nijedna zemaljska sindikalna organizacija nije se našla pobuđena da pođe stopama svoje političke prethodnice. Istina, na svom nacionalnom kongresu u Kopenhagenu, 1901, danski sindikati su zatražili da se obrazuje sindikalna Internacionala, a kao posledica njihovog traženja naredne godine formiran je u Štutgartu međunarodni sindikalni sekretarijat, ali, sve do 1913. sindikalna Internacionala nije postojala. Tako vidimo da je ova došla tačno pola veka kasnije od I Internacionale. A razlog za ovo zakašnjenje bio je esnafski egoizam i nacionalizam. Za Tucovića, za koga je marksizam bio: „Sinteza života, izraz stvarnosti i ključ za objašnjenje stvarnosti, sistem posmatranja i zakona“,⁹¹ gornja fakta nisu bila malenkost, on preko njih nije mogao prelaziti.

Iz svih gornjih činjenica, i na sindikalnom kao i na političkom polju, jasno se vidi da Tucović nije bio „prepisivač“ tuđih programa, već vođ koji svojom sopstvenom glavom misli i daje pravac svome pokretu. Takav odnos između srpskih sindikata s jedne i Tucovića s druge strane nije odgovarao stvarnim snagama. Sindikalni radnički pokreti u Srbiji, ni po objektivnim ni po subjektivnim uslovima nije bio stvoren ni za krajnje levičarstvo u internacionalnom sindikalizmu ni za davanje primera kakve treba da budu njegove nove forme organizacije i odnosi prema socijalističkim partijama. A što slične odnose između sindikata i partije u drugim zemljama pre rata ne možemo naći, to nije posledica toga što Tucovićevo jednomišljenici, levičari iz II Internacionale, nisu bili za ovakve odnose, već usled toga što svoje pokrete nisu držali tako snažno u svojim rukama kao što je to bio slučaj s Tucovićem.

GLAVA V

TUCOVIĆ I SOCIJALNO ZAKONODAVSTVO

SOCIJALNO ZAKONODAVSTVO JE DRUŠTVENA POTREBA. — BORBA PROTIV PROJEKTA ZAKONA O RADNjAMA. — TUCOVIĆEVA ULOGA. — RADNIČKA KOMORA. — PROTIV BIROKRATIJE.

Govoriti o socijalnom zakonodavstvu u predratnoj Srbiji, to znači govoriti, i na ovom polju, o Tucovićevoj aktivnosti. Jer, kao što nije bilo modernih radničkih organizacija pre njegove pojave, isto tako nije bilo ni socijalnog zakonodavstva. A to znači, da sve što se tiče radničke klase u predratnoj Srbiji, ma u kom pogledu to bilo, treba početi od Tucovića. Jer, za Esnafsku uredbu donetu 1847., a na čiju su se dovoljnost, sve do 1910., stalno pozivali i svi poslodavci i sve buržoaske partije, ma da je ona i pravno i stvarno još ukazom od 1859., koji je proklamovao

---

⁹¹ „Borba“, knj. VII, str. 308.

punu slobodu rada, bila ukinuta, i sam ministar narodne privrede, u svom propratnom pismu od 1. oktobra 1907., Narodnoj skupštini, dostavljajući joj novi, projekt zakona o radnjama kaže sledeće:

„Esnafska organizacija bila je mogućna i korisna zanatlijama i trgovcima samo dotle dok su oni imali monopol na pijaci; čim su taj monopol, usled razvića saobraćajnih sredstava i međunarodnih odnosa, izgubili, esnafske privilegije postaju za njih štetne, jer sprečavaju njihovo usavršavanje u međunarodnoj utakmici...

Ali nije samo strana industrija i trgovina koja je unela nove elemente u naš privredni i socijalni život. Razvijanje potreba s jedne, nagomilavanje kapitala i množenje populacije s druge strane, izazvalo je u nas savršenije forme prerađivačke radinosti, krupnu industriju, koja se pojavljuje kao nov i sve važniji činilac u našem privrednom životu.”⁹²

No da bi se što tačnije ilustrovalo socijalno zakonodavstvo od postanka Srbije, kao samostalne države, pa sve do 1910., nužno je i ovde napomenuti da je reč „radnik” zvanično prvi put upotrebljena 1904. u projektu zakona o radnjama ondašnjeg ministra narodne privrede. Ali, umesto da su radnici bili zadovoljni i oduševljeni, oni su, naprotiv, tim projektom bili izazvani da se 16. januara 1905. prvi put skupe na protesni zbor kakav ranije ni Beograd ni cela Srbija nisu videli.

Obazremo li se na prvo socijalno zakonodavstvo zapadnoevropskih država, odmah dolazimo do konstatacije da je ono bilo delimično delo tadašnje buržoazije. Borba između industrijalaca i agraraca u Engleskoj; borba između krupnog kapitala i sitnoburžoaskog radikalizma u Francuskoj, borba koja još i danas traje; zatim utrkivanje buržoaskih partija za radničke glasove u Nemačkoj, sve je to mnogo olakšalo zapadnoevropskom proletarijatu da dođe do zakonskih reformama na socijalnom terenu. Zar nije Bizmark bio taj koji je sam na osnovu sopstvenog posmatranja i iskustva, posle antisocijalističkog gonjenja radničkog pokreta, došao do zaključka da je mnogo bolje činiti radnicima ustupke putem ekonomskih reformama, nego ih terati na borbu? Zar on nije, u momentu kad je ceo parlamenat s krajnjim nestrpljenjem očekivao njegov novi zakonski predlog, koji će po svojim drakonskim merama sve ranije antisocijalističke zakone prevazići, sa tribine Rajhstaga uzviknuo, na opšte zaprepašćenje: „Ja smatram da će mnogo bolje biti da su ti radnici s nama, nego protivu nas. A da bi oni bili s nama jedini je način da ih zakonskim reformama sebi privučemo.“

Međutim, srpska buržoazija, umesto da se koristi iskustvom svojih starijih sestara, mnogo je radije pribegavala upotrebi šematizma od 1852., a u kome se zvanično reklo, kao što znamo, „da sve evropske države imaju zavideti srpskom krasnom zemaljskom blagostanju“. A da bi što ubedljivije „dokazala“ da u Srbiji nema radnika, srpska buržoazija je, preko svih mogućih foruma, neprekidno ponavljala: „Kod nas nema radnika, već kod nas postoje samo sitni sopstvenici i kandidati za otvaranje radnja“. Ovu istu tvrdnju upotrebljavali su 1910. i članovi parlamentarnog odbora za izradu projekta zakona o radnjama. Ali kad im je Tucović doviknuo da se jedanput mora prestati s bajkama i ničim nepotkrepljenim tvrđenjima, iznoseći im i pokazujući godišnji izveštaj industrijske komore za 1909., prema kome je tada u Srbiji bilo čisto

---

⁹² Opširnije vid. Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji, str. 344-361.

fabričkih radnika 16.091 i 833 učenika, parlamentarci su se osetili vrlo neugodno. Pošto ovaj argumenat više nije važio u odboru se počelo operisati s time da socijalisti imaju svega jednog predstavnika u parlamentu i koju hiljadu glasača u zemlji, pa da ne treba dozvoliti da se cela zemlja od šake socijalista teroriše. No, ko ovako gleda na socijalno zakonodavstvo taj apsolutno nema pojma šta je ono i šta ono znači. Jer, pre svega, pored onoga što je Bizmark rekao, postoje nacionalni životni interesi, koji u epohi stalnih ratova nikako ne dopuštaju da se kroz prizmu brojnog stanja jedne partije gleda na socijalno zakonodavstvo. Istina, svaki vlasnik jedne mašine ima neodoljivu želju, da što pre amortizuje kupljenu mašinu; istina, do te toliko željene amortizacije dolazi se samo neprekidnim danonoćnim radom i što manjim plaćanjem zaposlene radne snage; istina, kako je to Marks lepo kazao, svaki vlasnik mašinerije pred napred navedenom željom, kad drukče ne ide, ne ustručava se kazati „après moi le déluge“ (posle mene može doći i potop). A to znači, pred ličnim interesima otpadaju i nacionalni i državni i društveni interesi. Ali je isto tako tačno da ni država, ni nacija, ni društvo ne smeju dopustiti da se interesi zajednice žrtvuju individualnim interesima. Jer, u krajnjoj liniji, i u ekonomskom, i u kulturnom, i uopšte u svakom pogledu, iznad svega stoji veličina brojnog stanja. A kad tako stvarnost govori, onda je socijalno zakonodavstvo, bez obzira na partiju koja se za njega zauzima, životno pitanje opstanka i razvijanja društvene zajednice.

Ovome se odmah mora dodati da je period kapitalističkog uvođenja u privredi najopasniji i za radništvo i za dotičnu zajednicu. Optužbe strašne i teške optužbe, socijalista utopista Furiija Ovena i Sent Simona, protiv mašina i fabrika i njihovih kobnih posledica po društvo, dovoljno su im besmrtnost obezbedile. Ali, iako su te optužbe podignute u XVIII i početkom XIX veka, one se i danas i još kako, čuju.

Pa ipak, optužbe socijalista utopista i njihovih današnjih sledbenika protiv maštine, kao takve ni u koliko se ne smeju uzeti za tačne. Jer, borba protiv mašine i tehničkog usavršavanja nije ništa drugo nego nazadnjačko nemoćno reakcionarstvo. A ono će ostati nemoćno sve dokle god kod čoveka bude postojala težnja, da što manje radi, a da što više uradi, i da to što je urađeno bude obavljeno sa što manje napora. Posledica ove večite i nepresušive čovekove težnje jeste moderni motor, od koga se stalno i neumorno traži da čoveka oslobodi od ropstva rada. Zabraniti čovečanstvu da više ne upotrebljava automobil i aeroplan, zabraniti mu da ne upotrebljava u privredi motor, značilo bi osuditi ga na neumitnu definitivnu propast. A što mašine donose koristi jedinkama, kapitalistima, a na štetu ogromnih masa, za to nisu krive mašine, već društvo što te mašine nije stavilo u službu zajednici.

Da je zaista početni period uvođenja mašine u primitivnu, patrijahalnu privredu najopasniji i po zaposleno radništvo i po društvenu celinu, to je van svake sumnje. Jer kapitalista XX veka ne dovlači u svoju fabriku mašine koje su upotrebljavala njina braća iz XVIII i XIX veka, već on instalise najmodernija postrojenja. A te nove mašine nisu proizvod primitivne tehnike niti su namenjene primitivnim radnicima. Kad se ovome doda, kao što smo već rekli, da kapitalista, po svaku cenu, teži da mašinu što pre amortizuje, a da bi je što pre amortizovao, ona treba što više da se okreće i onaj ko se stalno pored nje nalazi da bude što manje nagrađen, onda je država pozvana da čuva interese celine, pa dakle i da ograničava radno vreme u celokupnoj privredi.

Gledajući kako se Srbija sve više industrijalizuje, Tucović je brzo uvideo kolika opasnost srpskom, još primitivnom, narodu preti otuda. Zato se on založio svom snagom da putem ograničenja radnog vremena otkloni mnogobrojne neminovne posledice. Jer, u moderne fabrike koje su se u Srbiji podizale, pored malog broja kvalifikovanih stranih radnika, u rad je uvlačen dojučerašnji seljak sa svojom porodicom. A šta to znači za jednog seljaka, koji nikad nije ni video mašinu a kamoli da je naviknut da njom rukuje 16-18 sati bez prekida, to je lako pojmiti. O živome groblju, koje pretstavljaju dugim radom iscrpljene žene i deca i šta su sve fabrike od njih napravile, u kolikoj su meri te kategorije radne snage izvori mnogobrojnih bolesti, o tome su napisane nebrojne knjige. A te bolesti javljaju se kao posledica preterano dugog rada i bedne nagrade. To je dolazilo i još uvek dolazi otuda što seljak, koji je sinoć napustio svoje selo, a danas hoće da postane fabrički radnik, što bedom naterane žene i deca, ne znaju za pojam pogađanja, već, kao da traže milostinju, nude svoju radnu snagu pod svim mogućim uslovima i rade ne pitajući za radno vreme, dok pod teretom ne padnu kao stoka. Prepustiti fabrikantovoj uviđavnosti ovaj posebni narod, znači stalno se brinuti da groblja budu uvek dovoljno prostrana; znači narodne mase neprekidno pretvarati u ljudske mumije, žive leševe, fabričke ljudske otpatke. No ovim nije sve rečeno. Propali seljak, njegova žena, napušteno ili siromaštvom naterano dete, dakle radna snaga koja fabrikantu zna i ume samo to da kaže „daj što daš“, pored toga što sebe upropašćuje, postaje za gradsko radništvo opasan konkurent. Izbačen iz fabrike, predat besposlici na milost i nemilost, varoški radnik privodi svoju ženu i decu fabrikantu, prima najteže uslove, samo da bi se spasao od gladi. Tako smrt usled preteranog rada i bedne nagrade, proširuje svoj krug i postaje opasnost po društvenu celinu. A slovenske zemlje naročito su poznate i stoje na prvom mestu u statistici mortaliteta. Ova smrtnost dolazi poglavito usled bednog ekonomskog stanja širokih narodnih masa.

Iz svega napred navedenog jasno proizilazi da socijalno zakonodavstvo nema ničeg zajedničkog s običnom politikom. Jer čim se odnos tražnje i ponude između radnika i poslodavca ne bazira na ravnoj meri, čim se poslodavac nalazi u položaju da može slobodno da bira da li će dotičnu radnu snagu uposliti ili ne, a radnik se skoro stalno nalazi u takvom položaju da svoju radnu snagu nudi pošto-zašto, samo da bi izbegao glad i njene posledice, onda o nekoj slobodi između potražnje i ponude ne može biti ni reči; onda od jednakih prava i slobode nema ni traga. Otuda se državi koja iznad svega mora čuvati opšte interese, nameće samo od sebe socijalno zakonodavstvo kao opšti, državni problem.

Istina, pravi marksisti na socijalno zakonodavstvo gledaju kao na jednu reformu u buržoaskom društvu, reformu koja ima radničkoj klasi da služi kao sredstvo. Ali je isto toliko tačno, da buržoasko društvo, kao celina, nema nikakve razloga niti računa da socijalno zakonodavstvo skine s terena opšte potrebe cele zajednice i da ga baci na partisko politički teren. Jer, ako se zagledamo u prve radničke štrajkove, baš u predratnoj Srbiji, odmah uviđamo da su oni nastupili zato što je veliki broj seljaka bio pauperizovan, i kad su ti ovejani proleterci došli do saznanja da ih ništa međusobno ne deli, već naprotiv zajednički interesi nateraju da se organizuju. A to saznanje bilo je glavni pokretač za stvaranje sindikata. A sindikata koji ne samo da ne odbacuju štrajk, nego ga smatraju za svoje sredstvo borbe, ima iz dana u dan sve više.

Njega su se, u pojedinim zemljama, laćali i laćaju čak i državni činovnici. Jedanput započeti štrajkovi, prirodno svoje upotrebe, uzimaju razne forme: odbranbene, napadne, ekonomske, političke, lokalne, generalne itd; što znači da se sa terena za odbranu života, prelazi i na druge terene. Međutim, bez svake sumnje, ni današnja buržoazija ni država nemaju ama baš nikakvoga računa da se šire raznovrsne bolesti kao posledica gladi i predugog radnog dana, ni da je veliki mortalitet, niti pak da štrajkovi uzimaju sve više razne forme. „Demokratija je, kaže Tucović, objavila rat privilegijama u državi, socijalna politika suzbija, iako ne uništava, zloupotrebe privilegija u privrednim odnosima, u društvu. Upravo druga počinje tamo gde staje prva, a u današnjem stanju razvitka kapitalizma i pri današnjoj zavisnosti ogromnih masa od šake „ritera kapitala” *radikalna socijalna reforma jeste uslov i za ličnu i za građansku slobodu ekonomski zavisnog radnog naroda*”.⁹³

Za sve ove činjenice neosporno su znale i bile im poznate obe predratne vladajuće radikalne stranke, a naročito njihovi vodeći ljudi, jer su se skoro svi u mladim godinama bavili socijalizmom u zanatsko radničkom pokretu. Šta je onda sprečavalo te partije i njine prvake da ne izglasaju zakonski projekt od 1 oktobra 1907, koji je zamenio onaj od 1904, a koji je bio „...protivu sebe podigao odista pravu buru radničke klase i protiv kojega su se digli bili čak i neorganizovani radnici pa i oni koji su politički pripadali buržoaskim partijama...”⁹⁴ Odgovor je u ovome: Ako su protivu prvog projekta složno ustali svi radnici, protiv onoga od 1907 ustali su još složnije svi poslodavci. A protiv njih se nije smelo ići.

Putem štampe i ostalih sredstava, pune tri godine vodila se ogorčena borba protiv socijalističkog pokreta i svih onih koji su hteli da projekt jedanput pretvore u zakon. U toj borbi toliko se malo imalo obzira o dozvoljenom, da su svi oni koji su bili za projekt, na zgodan način, „niko da ne čuje, a svako da zna,“ nazivani agentima Austro-Ugarske. Tako je, dakle, na jedno državno pitanje udaran žig izdajstva, a ljudi koji su ga, iz opštih interesa, hteli u delo privesti bezobzirno obasipani najnedopuštenijim pogrđama. No da bi bila što bolje svakome jasna ta bezobzirnost, zaslepljenost i duhovno siromaštvo, navedimo izjavu ondašnjeg ministra, g. Jaše Prodanovića, koji je 1910 projekt izneo pred parlamenat.

„Meni je od ljudi spremnih, sposobnih, kazano da posle govora koji sam održao ni u jednoj zemlji ne bih mogao ostati ministar privrede. Može biti da je tako. Ja sam zbilja učinio jednu jeres sedeći na ovome mestu, govoreći protivu povlašćenih klasa a u korist potištenih klasa. Ako Skupština smatra da je moj govor jeres neka me baci sa ovoga mesta a tako isto neka me baci i moja stranka. Ja to moram da govorim, jer čitavih 15 dana čine mi se prekori da sam izneverio buržoasko gledište moje stranke, a ja to ne verujem i da hoću da škodim državi. Ja sam prestavnik države, član vlade, volim državu i mislim da je ovaj zakon veoma koristan“.⁹⁵

Još je interesantniji onaj deo skupštinske debate koji je bio posvećen pravu na štrajk. Kad su poslodavci videli da se i pravo na štrajk može ozakoniti, oni su, u svojoj egoističkoj zaslepljenosti, otišli toliko daleko da su optuživali i vladu i Narodnu skupštinu. Dok su jedni u

---

⁹³ „Radničke Novine” od 9 novembra 1909.

⁹⁴ Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji str. 344.

⁹⁵ Rad Narodne Skupštine za 1910. str. 2347

toj radnji videli „prst“ Austro-Ugarske, dotle su drugi tvrdili da je po sredi abnormalnost i satanska strast da se u zemlji zavede anarhija. Situacija se stalno pogoršavala. Poslanici, poslodavci, umesto da izučavaju projekt, pripremali su nekolicini svojih kolega i ministru robiju. Videći šta se hoće, g. Prodanović „čistim savestima“ sa skupštinske tribine dovikuje: „U Srbiji ima fabrika i rudnika, čiji vlasnici nisu hteli svojim radnicima, po nekoliko nedelja, nadnice da isplate. Izgladneli, iscrpeni, premućani, nesrećni radnici su morali pribeći štrajku, da bi došli do onoga što im pripada... Ko misli da su se ovi radnici ogrešili o ma koji pisani ili nepisani zakon neka se javno izjasni“.⁹⁶

I tako tek pošto je ministar pripremio da će javno izneti podatke o poslodavcima, koji tako postupaju sa svojim radnicima, naposljetku, borba protiv zakona o radnom vremeku dobila je pravi smisao. No ovde se nameće i još jedna konstatacija, a naime da neplaćanje radničke zarade po rudnicima nije posledica velike svetske privredne krize, već zverske halapljivosti da se preko nebrojnih žrtava dođe do velikog bogastva, pa makar posle došao i potop. Ta borba protiv zakona od strane poslodavaca svela se na to da se prihvatilo u načelu ograničenje radnog vremena, ali se još jače nadala dreka protiv ozakonjenja prava na štrajk. Jer, „žandarmerija će ići sa štrajkačima protiv vlasnika“.⁹⁷ I tako, ma koliko ovaj navod ličio na vic, ipak se oko njega utrošilo i dosta diskusije i mnogo ljudske energije i puno vremena. Ministar je, s parlamentarne govornice, javno morao da traži da mu se „bar jedan jedini primer u istoriji navede da su žandarmi išli sa štrajkačima protiv poslodavaca“. I pošto niko nije mogao ni jedan primer navesti, naposljetku, parlamenat je projekt izglasao. Srbija je 1910 dobila jedan moderni socijalni zakon.

U toku ove, po radnike tako delikatne situacije, razume se, Tucović se nalazio u centru borbe. Pred zakonodavnim odborom, on je reč po reč, tačku po tačku, branio sve ono što je bilo dobro u projektu, a ono što je bilo loše zahtevao da se zameni boljim. Za ovako teški posao srpska socijalistička partija imala je svega dva sposobna čoveka: Tucovića i Dragišu Lapčevića. Šaljući Tucovića, partija je učinila najbolje što je mogla. Jer Tucović je tom prilikom dao maksimum svoga znanja i umne snage. Pod navodima njegovih nebrojnih argumenata odbor se nalazio pod jednom vrstom pritiska ispod koga se nije mogao iščupati. Mesto da odbor sasluša Tucovića, on je odborom gospodario. To je bilo i razumljivo, jer je Tucović i tačno znao šta hoće i s kakvom sredinom ima posla.

Besomućna kampanja širom zemlje, protiv zakona o radnjama, Tucovića nije nimalo ožalošćivala. Naprotiv, zajednički otpor svih partija i poslodavaca Tucovića je mnogo radovao. U njemu je on video prvi put u Srbiji kuražno i otvoreno zastupanje i branjenje interesa. On sada više nije imao potrebu da objašnjava i dokazuje da poslodavce i zaposlenike dele razni interesi. Za njega „*sama pojava zajedničkog otpora jeste jedan znak da se ipak ide napred*“.⁹⁸ On je gledao u „*kapitalističkoj opoziciji neopravdan, nekulturan, nesocijalan, ali prirodan pokušaj... da zaštiti pravo eksploatacije od ma kakvih ograničenja, da interes svoga kapitala održi u punoj*

---

⁹⁶ Op. cit. str. 2349

⁹⁷ Op. cit. str. 2351

⁹⁸ „Radničke Novine“ od 15 maja 1910.

meri iznad interesa društva i prava ljudi na život".⁹⁹

No zakon o radnjama je imao i još jednu dobro sračunatu političku pozadinu. Da bi se oslobodili od partije samostalnih radikala, Pašićeva stranka je ovoj poturila projekt zakona o radnjama. Zašto? Zato što su samostalni radikali iz dana u dan postajali sve opasniji konkurenti za svoju maticu. Trebalo je, dakle, naći jedno zgodno i efikasno sredstvo da se protivnik tuče. A zakon o radnjama baš je i bio to zgodno sredstvo, jer protiv njega su sa istom žestinom ustajali svi poslodavci, bez obzira na partije. Zato su Pašićevi radikali, po izglasavanju zakona, odmah raskinuli zajedničku koaliciju i, obrazujući svoju homogenu vladu, udarili u sva zvona optužujući samostalne radikale da su oni krivi za donošenje zakona o radnjama. Tako je ovaj zakon od 1 jula 1910 pa nadalje postao odlučno sredstvo za propagandu. U takvoj atmosferi stigao je i 1 juli 1911 kad je zakon imao da stupi na snagu. Ali ako se s njim agitovalo, ako su se optužbe cele godine neprekidno i neumorno na protivnika bacale, na njegovoj primeni nije ništa urađeno.

Pod pritiskom ogromne kampanje koju je Tucović sa svojim pokretom širom Srbije vodio 4 jula 1911 nadležni ministar, naposletku, propisao je i objavio uredbu za primenu zakona. Ali, sad se tek desio jedan paradoks. Zakon je stupio na snagu, uredba o njegovoj primeni bila je propisana, ali nije bilo nijednog organa za njinu primenu. Usled nepostojanja specijalnih organa a i usled otvorenog neprijateljstva, širom zemlje mogla se videti sledeća anomalija: od dve susedne radnje, iste struke, jedna je zakon poštovala, a druga izigravala. Svaki vlasnik radnje koji nije bio član stranke Pašićevih radikala morao se „zakonu pokoravati“, naprotiv, za članove Pašićeve stranke važila je „lična uvidavnost.“

Sa svoje strane, i samostalni radikali su se u poslednjem momentu dali u borbu protiv zakona. Umesto da traže njegovu primenu, oni su nalazili „dokaze“, da je zakon delo starih radikala.

Za socijalistički pokret i Tucovića lično, jer se on od početka 1905. za taj zakon zauzimao i uneo ga u minimalne zahteve svoga pokreta i na njegovoj izgradnji lično učestvovao, pitanje se sasvim drukče postavljalo. Pred neorganizovanim radnicima i politički i sindikalni pokret imao je da pruži javnu potvrdu o vrednosti i opravdanosti svoga postojanja. Mirovati se, dakle, nije smelo. Preduzeti pak nešto, sopstvene snage su bile nedovoljne. Pokrenuti neorganizovano radništvo značilo je probati da se ostvari nemoguće.

Pa ipak, Tucović je morao ići napred. Njegov karakter nije mu dopuštao da čini ustupke, još manje da kapitulira. Jer, pored ostalih angažovanja, on je već bio udario temelj Radničkoj komori, toj instituciji za koju se u Srbiji ranije nije nikad ništa znalo. Zato će on ići iz mesta u mesto, iz varoši u varoš, širom zemlje i neumorno pred radnicima ponavljati: „Obmanjivanje radnika „reformama“ na koje se niko ne bi obazirao nije moguće u zemljama jakih radničkih organizacija, razvijene svesti i probuđenog interesovanja...“¹⁰⁰ Dakle, što postoji obmanjivanje odgovornost pada na organizovane radnike što nisu radili da im se priključe neorganizovani, a na neorganizovane što nemaju dovoljno svesti. Drugim rečima, i organizovani i neorganizovani, vi ste krivi što vas obmanjuju s „reformama“. Ali ovo nije bio prekor koji vređa, već opomena koja

---

⁹⁹ isto

¹⁰⁰ „Borba“, knj. IV, str. 166.

je terala na razmišljanje. Tako se desilo da kad se Tucović u već jednom posećeno mesto ponovo vraćao on je, na svoje veliko zadovoljstvo, imao da ustanovi da se sad pored organizovanih nalaze i neorganizovani radnici. A to je on i hteo. Magnet njegove neodoljive moći svoje je učinio.

Stvorivši sebi sigurnu bazu za akciju, on se sad obraćao svima partijama, a naročito vladajućoj: „hajkom na zaštitne odredbe zakona o radnjama vlada je iskopala dubok jaz”.¹⁰¹ Stiže 1 oktobar 1911 godine. Toga dana skuplja se u Beogradu, ranije neviđeni, veliki manifestacioni zbor, sa koga je Tucović uputio narodnoj skupštini memorandum, a u kome je najenergičnije protestovao što se zakon gazi i još energičnije tražio da se on jedanput počne primenjivati.

Zaslepljeni i poneti željom za osvajanjem glasova, radikali nisu hteli ništa da čuju. Njima je bila potrebna sitna buržoazija koja se nalazila u opozicionim partijama. Ali, jednog dana je morala da čuje, jer izbija štrajk brodarar. Njima su se priključili obalski radnici, a s njima se solidarisali i železničari. Dakle, sve to nije dozvoljavalo da se ide započetim putem. Tako je radikalska vlada na kraju krajeva pristupila sprovođenju zakona o radnjama u život.

Ovime ipak nije iscrpna lista protivnika toga zakona. Pored buržoazije, javila se i radnička opozicija. Ta opozicija bila je sastavljena iz dva dela. Jedan se nalazio van sindikata, a drugi u samim sindikatima. Dok su prvi s nevericom gledali šta Tucović radi, dotle su drugi otvoreno dokazivali da bi se više postiglo direktnim pritiskom na poslodavce. Dakle, treba odbaciti cenkanja s Narodnom skupštinom i radikalskom vladom.

Tucović je direktatima odgovorio: „ni u kom slučaju ne sme se izgubiti iz vida da se uspesi postignuti putem radničkog zakonodavstva rasprostiru na celokupnu radničku klasu, a uspeh sindikata, više ili manje uživa samo ograničeni broj organizovanih radnika. Ovaj fakat zaslužuje utoliko veću pažnju *što bez uzdizanja sve radničke klase ne može biti... ni trajne ni sigurne popravke njegovoga sadašnjega položaja*”.¹⁰² Međutim ni jednoj ni drugoj od ovih opozicionih grupa nije išlo u glavu, zašto da se žrtvuju lični interesi za „uzdizanje sve radničke klase“.

Kroz sve ove peripetije morao je, dakle, proći prvi socijalni zakon u Srbiji, pa da tek onda stupi na snagu. Ali pred opasnošću koja je pretela siromašnim masama Tucović nije hteo nikako da uzmakne. A što je u tome zakonu (čl. 71) bilo uneto da se deca ispod 14, izuzetno ispod 12, godina ne smeju na rad primiti, što je radnicima ispod 16 godina bio zabranjen rad preko 8 sati dnevno, što se žene i muškarci (čl. 61) nisu smeli upotrebljavati ni na kakav noćni rad, dakle, što se o sirotinji i naposletku i celokupnom narodu počelo voditi računa, za to se ima, na prvom mestu, kao i za tolike druge stvari, blagodariti Dimitriju Tucoviću. A što su posle rata Radničke komore birokratizovane, što su one prestale da budu „direktna kontrola proletarijata nad sprovođenje zakona o radnjama koji tako duboko zaseca u sve njegove bitne interese”¹⁰³, što one nisu „u isti mah i jedan silan impuls za napredno razvijanje socijalnog zakonodavstva,“ za to sigurno nije kriv Tucović, ali zato, u svoj svojoj strahoti, izbija na videlo velika pustoš za

---

¹⁰¹ „Borba“, knj. IV, str. 170.

¹⁰² „Borba“, knj. IV, str. 4.

¹⁰³ „Radničke Novine” od 3 jula 1910.

jugoslovensku radničku klasu što je ovog njenog nenaknadivog vođe za navek nestalo. Jer, kad je on još 1903. počeo energično da traži osmosatni radni dan, a 1910. uspeo da ozakoni desetosatno vreme, onda nema sumnje da bi njegov moćni glas 1934. celu Jugoslaviju potresao sa zahtevom da se svuda, bez razlike svuda, u svima preduzećima, ma kakve vrste ona bila, u svima administracijama bez obzira da li su privatne ili državne, zavede desetosatni radni dan. I on bi se kao što se znao 1910. boriti protivu težnja da se ne zavede „tutorska birokratija“ nad radničkim institucijama, koje još nisu postojale, još daleko moćnije i uspešnije borio protivu današnje zacarene birokratije po komorama i uredima. Jer, „Birokratija i poslodavci koji treba da rukuju kasama neće razumeti položaj nevoljnog proletera, oni će ga ponižavati i maltretirati. Oni će mu pomoć deliti kao milostinju, i u njihovim rukama kasa će se pretvarati u ustanove koje će služiti za borbu protivu interesa proletarijata. Kroz njih će se vršiti korupcija.“¹⁰⁴

Na završetku izlaganja Tucovićeve rada na socijalnom zakonodavstvu treba spomenuti da se on nije zadovoljavao ograničenjem radnog vremena, nego je još 1907 u brošuri „Zakonsko osiguranje radnika u bolesti, invalidstvu i starosti, nesrećnim slučajevima i besposlici“, istakao na jedan retko jasan i precizan način nužnu potrebu osiguranja u svim tim slučajevima. Ideje izložene u toj brošuri toliko su savremene i odgovaraju potrebama današnjice da je čitaocu teško poverovati da su one izložene skoro pre 30 godina. Tucoviću, dakle, vreme ni na socijalnom polju nije neprijatelj.

GLAVA VI

TUCOVIĆ I ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE

TRGOVINA S BOSNOM I HERCEGOVINOM. — VEST O ANEKSIJI. —
TUCOVIĆEV STAV. — DRŽANJE INTERNACIONALNE SOCIJALNE DEMOKRATIJE.
— POTVRDA TUCOVIĆEVA GLEDIŠTA.

Pored gubitka nacionalne nezavisnosti 1389 i okupacije (1915-1918) a koja se umalo nije pretvorila u ponovni gubitak nezavisnosti, aneksija Bosne i Hercegovine od 1908 zauzima u istoriji srpskoga naroda najbolnije mesto.

Pa ipak u izvođenju aneksije Bosne i Hercegovine ima nečega posebnog, iako je suština i kod jednog, i kod drugog i kod trećeg slučaja ista: imerijalističko osvajanje. Naime, i 1389 i 1915 srpski narod je podlegao tek pošto je učinio i poslednji otpor znatno jačem protivniku. Naprotiv, 1908 nezavisnost bosansko hercegovačkih gorštaka bačena je pod noge daleko od njenog i prisustva i učešća. 1389 i 1915 halapljivost je gazila preko nevinih leševa. 1908, ona je na „moderan“ način iz bosansko-hercegovačkih masa čupala nadu, zverski rastrzala njino pravo, izvodila ne ratnu, nego kolonijalnu pljačku.

---

¹⁰⁴ „Radničke Novine“ od 8 maja 1901.

Kao da je predosećao šta se po crnim evropskim veliko-imperijalističkim kabinetima definitivno u delo privodi, kao da je čuo kako premučeni gorštački vrat pod razbojnikovom rukom puca, kao da je njegov oštri um načuo kako je, posle izvršenog zločina, krvavi nož, vraćajući se u kaniju, tupo, odvratno, škljocnuo, Tucović se žurno vratio iz Berlina u Beograd. I tek što je hteo da svu svoju umnu obdarenost posveti svome dosta obolelom socijalističkom pokretu, a ono su ga pozvali i događaji porobljenih naroda da i njima jedan deo od te svoje genijalne inteligencije posveti, da ne bude zaštitnik samo srbijanske sirotinje, nego i tribun, borac i branilac svih porobljenih balkanskih naroda. Zadatak strašno veliki, uloga preterano teška; snage, sem lične, očajno male. Pred grozno mutnom perspektivom svako bi na Tucovićevo mestu od straha i neizvesnosti uzmakao. Tucović, naprotiv, svom snagom svoga moćnog glasa doviknuo je: „Sa svima onima što pate, pa bili oni u Srbiji, u Bosni i Hercegovini, u Makedoniji, u Austro-Ugarskoj, u Africi ili Aziji, u Evropi ili Americi, sa svima ljudima što pate, ja sam nerazdvojno zajedno do poslednjeg časa svoga života. Vaša tuga moj je bol, vaša nepravda, moja je nesreća. Dok vi ne pobedite ja sam rob.“ S takvim stavom, osećajem, odlučnošću i uverenjem stupio je Tucović u aneksaonu krizu, krizu u čiju se pripremu potrebno još iz ranije zagledati.

Aneksija Bosne i Hercegovine nije samo delo Austro-Ugarske, nego i svih veliko-imperijalističkih sila. Dok su jedne rastrzale primitivne narode u Africi, dotle su druge to radile u Aziji, treće u Africi i Aziji, a četvrte u Evropi. Krstiti tu pljačku „civilizatorskom politikom“?! U stvari tu se radilo na tome da mali narodi, po ugledu na ribe, budu progutani od velikih. Ko je prvi tvorac toga osvajanja nije predmet ove knjige. Fakat je, međutim, nepobitan da je Austro-Ugarska, posle Krimskog rata 1856 počela sve više gledati na Balkansko Poluostrvo, a to je bila posledica definitivnog ruskog poraza. Germanski imperijalisti bili su oslobođeni od romanovske svemoći. Nešto porazi na bojnom polju, nešto pustoš od gladi, korupcije i optšeg rasula, sve je to prouzrokovalo strašne pukotine na do tada u svetu najmasivnijoj i za oko najčvršćoj državnoj zgradi. Osećajući, s jedne strane, svoju nemoć za dalje osvajanje sveta, a s druge, susedsku halapljivost, Rusija je iz dana u dan postajala ona mati koja, da bi sebi obezbedila razne potrebe, bezobzirno žrtvuje svoju decu. Ta deca, u ovom slučaju, bila su južnoslovenski narodi. Nalazeći da nije dovoljno što Srbija daje čak i živote svojih građana na njen zahtev, Rusija 1876 zaključuje ugovor s Austro-Ugarskom na osnovu koga ova poslednja ima da posedne Bosnu i Hercegovinu ako Srbija izađe pobednik nad Turskom. No iako je Srbija 1875 zaratila s Turskom po nalogu Rusije, iako je ova poslednja 1876 izvršila trgovački posao s jednim delom srpskoga naroda, to joj ipak nije bilo dovoljno, nego je 1877 zaključila novi ugovor s Austro-Ugarskom na osnovu koga je ova poslednja imala puno ovlašćenje da „brani“ Bosnu i Hercegovinu od Srbije i Crne Gore. Na Berlinskom kongresu, 1878, Rusija je primila i nove obaveze, a naime da neće činiti nikakve primedbe, ako Austrija jednoga dana bude „primorana“ da okupira Novopazarski Sandžak. 1881 Rusija, Austrija i Nemačka zaključile su nov sporazum na osnovu koga je dvojna monarhija imala okupaciju Bosne i Hercegovine da pretvori u aneksiju, a da ne sprečava prisajedinjenje Istočne Rumelije s Bugarskom. Shodno ovim sporazumima, carska Rusija je 1908 bila blagovremeno obaveštena o izvođenju aneksije. I ne samo da je bila obaveštena, nego je ostala potpuno mirna i ni direktno ni indirektno nije htela učiniti nikakvu dostavu ni

srbijskoj ni crnogorskoj vladi o tome groznom činu. No nije Rusija tako postupala samo na terenu spoljne politike. „Porta je istina, imala mnogo više vlasti nad Srbijom, ali se stvarno, u srpske poslove Rusija mnogo više mešala.“¹⁰⁵ Šta ima tek da se kaže za Crnu Goru, koja je prvo bila ruska gubernija, pa tek onda nezavisna država?

Slučaj s Bugarskom bio je drukčiji. S njenom egzistencijom nije se trgovalo. Očekujući da se vrati „zlatno staro doba“, doba apsolutne i neograničene nadmoćnosti nad silama u svetu, očekujući momenat kad će svom grubošću svoje moći staviti ruku na celu Bugarsku, tj. izbaciti Tursku iz Evrope i osvojiti Balkansko Poluostrvo; dakle očekujući taj dan, Rusija se „najmaterinskije“ brinula da Bugarska postane što veća. A kad se jedanput osvoji Balkansko Poluostrvo, na red je imala da dođe Rumunija i onaj deo Austro-Ugarske što danas pripada Jugoslaviji.

Za ove ruske namere znale su sve evropske države, pa čak i malena Srbija pod Ilijom Garašaninom.¹⁰⁶ Pa i pored ovih slučajeva i ruskih namera pevanija o sveslovenstvu nije prestajala. Poklič „nas i Rusa ima 150,000.000“ dovoljno je poznat. A on nije nikao iz glave jednog crnogorskog gorštaka, već iz crnog petrogradskog ministarskog kabineta. I on je imao da znači: Tražite nas dok dođemo, a kad vas osvojimo mi ćemo vam odvratiti: „Vi ste nas tražili!“

Protivu utopije o sveslovenstvu Tucović se još 1904. počeo boriti. Na kongresu bugarsko-srpskih studenata on je, u ime grupe srpskih i bugarskih socijalista velikoškolaca, na jedan retko dokumentovan način dokazivao da pokret za sveslovenstvo nije pokret, već utopija. I to opasna utopija, jer ona odvrća „pažnju narodnih masa da osećajući se pojedinačno nemoćne ne počnu raditi na međusobnom upoznavanju, pribiranjju i stvaranju planova za zajedničko oslobođenje“. Tucović je dalje dokazivao da Rusija nema nameru da oslobodi male balkanske narode, već da ih podjarmi. A kad su mu nacionalisti svih pravaca doviknuli: „a germanska opasnost“?, on je energično odvratio: „Nema germanske opasnosti, već postoji imperijalistička opasnost, na čelu koje se nalazi carska Rusija“. Ove reči su bile sipanje ulja na vatru. Ali je uvek pribrani Tucović preko podignutih štapova i stolica još jače doviknuo: „Mi smo za oslobođenje Poljske. A Poljsku je Rusija rastrgnula“. Ove reči su pale kao hladan tuš, jer su izražavale stvarnost.

Tucović je počeo misliti o sudbini Bosne i Hercegovine još od prvih dana kad je postao socijalista. Posledica toga njegova stalnog interesovanja, pored ostalih, bio je i članak koji je napisao početkom juna 1908, dakle, onda kad se u Srbiji nije apsolutno ništa znalo o pripremanju aneksije.

„Do skora je gotovo u celoj evropskoj javnosti tretirana Bosana sa Hercegovinom kao primer koji najbolje pokazuje kako jedna moderna kapitalistička država ume da usreći jedan primitivan narod. Austriska uprava u Bosni okivana je u zvezde, da bi se tako posredno advociralo za osvajačku politiku ostalih kapitalističkih država, koje su ma gde zabile svoje zube u meso tuđeg slabijeg naroda.

„Samo je Bosancima i nama koji živimo u najbližem susedstvu Bosne bilo poznato da su cifre o razvitku uvoza i izvoza izraz ne podizanja materijalnog stanja naroda i razvitka privrede

---

¹⁰⁵ Ustavobranitelji i njihova vlada, str. 193.

¹⁰⁶ Ustavobranitelji i njihova vlada, str. 194.

već najbezdušnijeg kapitalističkog pustošenja i satiranja privrednog bogatstva. Samo je nama bilo poznato da mir i red, kojim se zvanična Austrija razmetala pred svetom, nije izraz narodnog zadovoljstva, već uspeh policiskih stega i vojničkih garnizona i poseda po celoj Bosni i Hercegovini... Austriski režim u Bosni može da posluži kao primer zavojevačke kolonijalne politike, ali samo u *rdavom* smislu. I Bosna je svedok da kapitalističke države ne vode osvajačku kolonijalnu politiku u ime *kulture* kao što to njeni branioci tvrde, već jedino i isključivo u ime *interesa* kapitalističke klase, u ime *profita*... Ulažući svoj protest mi ukazujemo proleterku solidarnost i simpatije svesnom bosanskom radništvu, koje pati pod pritiskom u okovima kapitalističke Austrije u Bosni; ulažući taj protest mi, sem toga, u ime najvišeg socijalističkog principa, *principa slobode, iskazujemo svoje simpatije i balkanskim kao i svima drugim narodima koji se bore za svoju nacionalnu slobodu*. Ali u ovoj prilici nisu dovoljne simpatije! Naša je partija odlučila da austrijsku upravu u Bosni izvede pred sud međunarodne socijalne demokratije.¹⁰⁷

Kao što ćemo videti, Tucović je tu svoju optužbu i podneo. Ali ona nije imala samo jedan cilj, naime optužiti austrijsku buržoaziju, već i da opomene onaj deo II Internacionale, oko Žana Žoresa u Francuskoj, Bernštajna u Nemačkoj, i, na žalost, skoro celu austrijsku socijaldemokratsku partiju, deo koji je svetski kapitalizam svesno u svojim imperijalističkim pothvatima pomagao. Ta optužba glasi:

„Memorandum o političkom položaju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Berlinskim ugovorom dovedene su Bosna i Hercegovina u položaj kolonija prema Austro-Ugarskoj. Njihov položaj kao kolonija bio je još odmah u početku izuzetno težak. Pokušaj za kulturu sposobnog naroda ovih provincija da se oslobodi turske vladavine i feudalnog privrednog sistema doveo ga je u jaram jedne kapitalističke države, koja raspolaže svima modernim sredstvima sile. Ropstvo jednoj feudalnoj državi, koja je od marazma umirala, zamenjeno je sada okovima jedne moderne industrijske države.

U tako razočaranom raspoloženju zatekli su novi osvajači narod u ovim oblastima, u kojima su prema Berlinskom ugovoru imali da zavedu mir i red. Da bi i ustanak ugušili i novog roba izolovali od njegovih slobodnih sunarodnika u Crnoj Gori i Srbiji kao i poluslobodnih u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, novi su osvajači preplavili okupirane oblasti regimentama iz ostalih svojih provincija. Na mesto turskog režima zavedena je najbezobzirnija vojnička diktatura, jedan sistem uprave koji je po međunarodnom pravu dopušten samo u neprijateljevoj zemlji za vreme rata. Narod, koji je nemogući više snositi zagušljivu atmosferu pod sultanovom skiptrom i težeći da sebi stvori čovečnije pogodbe za život, ustao na oružje, predstavljao je i za nove osvajače veliku opasnost. Zbog toga su se oni poslužili protiv njega svim brutalnostima kojima je kolonija uopšte izložena od strane kapitalističke žudnje za profitom. Tako su Bosna i Hercegovina, odmah po okupaciji, pretvorene u dve Austro-Ugarske kasarne u kojima se mogla čuti samo komanda gospodara.

Pored Srba pravoslavne veroispovesti, koji su pokušali osloboditi se turskog jarma, zavojevači su naišli na neprijateljsko držanje i kod muhamedanaca, koje se u toliko više

---

¹⁰⁷ „Radničke Novine” od 5 juna 1908.

potenciralo što su vlasnici bivali sve bezobzirniji prema religioznim osećanjima naroda. Da bi se kolonije u administrativnom smislu modernizirale, uprava je potpuno pala u ruke narodu tuđeg, katoličkog činovništva. Na taj način katolicizam je zauzeo povlašćen, vladajući položaj. Sa svojom moćnom, po formi militarističkom organizacijom i žudnjom da narod zaglupi, da bi ga lakše eksploatisati mogao, klerikalizam je postao moćnim saveznikom vladajućih, jer je izazvao religiozni antagonizam i time ideju nacionalnog oslobođenja potiskao u pozadinu. U tome leži uzrok što se klerikalizam sa vojničko-birokratskom upravom u Bosni i Hercegovini u toku vremena potpuno identifikovao. Činovnici su u ovim oblastima, kako u religioznom tako i u nacionalnom i jezičkom pogledu, potpuno strani narodu.

Religiozni je antagonizam imao dakle da odigra svoju ulogu u početku okupacije i on je to učinio. Međutim uskoro je otpočelo kapitalističko previranje i ukoliko je ovaj proces dublje zahvatao primitivni život naroda, u toliko je religiozni antagonizam slabio, potiskivan sve više i više težnjom za političkom slobodom. Danas je proletarijat u Bosni i Hercegovini tako narastao da pokušava voditi organizovanu borbu protiv kapitalističke eksploatacije, koji u ostalom sama bosanska uprava, u svojim režiskim preduzećima, sa drastičnim primerom predvodi. Politička prava kao pravo koalicije, pravo zbora, sloboda štampe, jesu arterije kroz koje pulsira zdrav politički život jednog naroda. Priznati ove slobode za kulturu slobodnog naroda u Bosni i Hercegovini, znači ne samo prekratiti vojničko birokratski režim već i ograničiti bezobzornu eksploataciju radne snage. Zbog toga je klerikalna militarističko birokratska uprava ovih kolonija izmislila jedan univerzalni razlog za ugušenje svakog pokreta za slobodom. Taj razlog glasi: „*Veleizdaja*” i on opravdava pred celim kulturnim svetom upotrebu najbrutalnijih sredstava. Svaki pokret za politička prava, ma on poticao i od proleterijata takozvana bosanska vlada ugušivala je na najbezobzirniji način i to pod izgovorom da on gaji „*velikosrpske težnje*“. A pod vladajućim pravnim odnosima u tim oblastima i uz pripomoć ogromnog broja špijuna koje vlada plaća lako je pomoću paragrafa od onog što je nemoguće načiniti moguće. Sa radničkim pokretom u Bosni i Hercegovini postupa se danas kao sa veleizdajničkim, ne zbog toga što bi on takav u istini mogao biti, *već jedino i samo zbog toga da se kod bosansko-hercegovačkog stanovništva po svaku cenu uguši buđenje nacionalne svesti, koja je posledica promenjenih prilika*. Za militarističko-birokratski režim u Bosni i Hercegovini, koji kapital održava i kapitalu služi, cilj opravdava sva sredstva. Svaki pokret koji ima za cilj osvajanje političkih prava, goni svima sredstvima, da bi održao u zavisnosti jedan narod koji ima u najgorem slučaju isto toliko dispozicija za kulturni život kao i ostali slobodni narodi Balkanskog Poluostrva.

Blagodareći tendencioznom držanju bečke buržoaske štampe, koja uvek piše po inspiracijama onih koji su za prilike u Bosni i Hercegovini odgovorni, nema zemlje na svetu o kojoj bi Evropa bila rđavije i nepotpunije obaveštena. Mi smo, na žalost, često puta morali konstatovati da se tendenciozne i lažne informacije buržoaske štampe provlače delimično i u socijalističke partiske organe. Na svaki način uzrok tome treba tražiti u tome što su Bosna i Hercegovina i po jeziku i geografskom položaju udaljene od austriskih drugova. Austriskim je drugovima bosansko-hercegovački problem, nama se tako čini, poznat poglavito iz izveštaja bosanske vlade i buržoaske štampe. Mi držimo čak da je, usled toga što naši austriski drugovi

nisu u mogućnosti da kontrolišu informacije iz Bosne i Hercegovine, poneko netačno obveštenje prešlo posredstvom partiskog organa u druge socijalističke listove i da se na taj način u socijalističkim krugovima moglo stvoriti uverenje koje je drug Berštajn u člancima o kolonijalnom pitanju u pogledu Bosne izneo, a koje ni u koliko ne odgovara stvarnosti.

Ovi su razlozi primorali Srpsku Socijalno-Demokratsku Stranku da preko Međunarodnog Socijalističkog Biroa uputi ovo obaveštenje ostalim socijalističkim partijama. Naš je cilj da skrenemo pažnju međunarodnog proletarijata na faktične prilike u okupiranim oblastima. Jednovremeno se obraćamo austrijskim drugovima s molbom da odrede, ako je moguće, stalnog korespodenta za Bosnu i Hercegovinu, koji bi se sa prilikama u okupiranim oblastima izbliže upoznao, jer u Bosni i Hercegovini ima svih pogodaba za razvitak modernog radničkog pokreta.

Za Upravu Srpske Socijalno-Demokratske Stranke sekretar: D. Tucović.“

No pre nego što bismo počeli govoriti o samoj aneksiji, a da ne bi neko zaključio da je ona bila delo isključivo Austro-Ugarske i Rusije, potrebno je još neke napomene učiniti.

Pogledajmo prvo stav Nemačke. A kad smo je spomenuli, pre nego što bismo govorili o njenom raspoloženju prema tuđim i specijalno balkanskim narodima potsetimo čitaoca na bitku kod Sadove. Zar se 3 jula 1866 Austrijanci i Nemci nisu međusobno klali isto onako zverski kao Srbi i Bugari? A kad se nemačka buržoazija, gazeći sve obzire, takva pokazala prema „svojoj braći“ iz Austrije, lako se može zaključiti kako je ona bila raspoložena prema „balkanskim divljacima“. Gurati Austriju, u ime „civilizacije i čovečanstva“, da što pre podvrgne „urođene balkanske divljake“ pod svoj jaram bila je ne samo politička već i „moralna nužda.“

A kako se ponašala Francuska? „Što je najgore, Francuska na koju je (Garašanin) svu svoju nadu polagao, nalazila je, bar u prvo vreme, da je u njenom interesu da pomaže utvrđivanje austrijskog uticaja u Srbiji, jer je držala da se ruski uticaj može samo austrijskim suzbiti.“¹⁰⁸

Koliko je zgodno služilo ovo srećno nađeno sredstvo, po razvitak male Srbije? No, kad je trebalo izvoditi kolonijalnu politiku, ko je još vodio brigu o toj maloj Srbiji? Valjda će to biti Engleska, ona koja je još uvek nezadovoljna što je stavila u svoj jaram samo 400,000.000 ljudi druge narodnosti.

Široke narodne mase uopšte, pa prema tome i one u Srbiji, za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine dvojnoj monarhiji saznale su prvi put 22 septembra 1908 posle podne. Toga dana agencije su na sve strane sveta raznosile ove dve vesti: „Bugarska je proglašena za nezavisnu kraljevinu. Bosna i Hercegovina prisajedinjene su Austro-Ugarskoj monarhiji.“

Za Beograd i sve Jugoslovene to je bio grom iz vedra neba, podmukli udarac u leđa. Cela beogradska buržoaska štampa i celo građanstvo zakukali su kao nikad ranije. U zanosu od ogorčenja, instinktivno, na trgu pred Narodnim pozorištem, navrvele su mase sveta. One su došle, ne da bi se izvikale i tako malo odlile od svoga ogorčenja, nego da čuju od vlade šta će dalje biti. Međutim, umesto obaveštenja otpočeli su govori, govori koji su se završili jednom demonstracijom. Sutradan, 23 septembra, na istom mestu mase su se opet skupile. Mali trg, hteo ne hteo, morao je primiti preko 20.000 demonstranata. Govoreno je o opasnostima koje srpskom narodu prete. Vikalo se: Dole Austrija! Dole Bugarska! Živela Bosna i Hercegovina! Neki

---

¹⁰⁸ Ustavobranitelji i njihova vlada, str. 194.

demonstranti ovo „živela“ proširili su i na Tursku. Ogromni zbor, skoro ceo Beograd, otišao je pred Ministarstvo spoljnih poslova i svoju rezoluciju lično predao ministru dr. Milovanu Milovanoviću. Energično je traženo, da vlada čini svoje. Pretstavnici zbora ne samo da su žvote prisutnih nego i celog srpstva stavljali vladi na raspoloženje. Dr. Milovanović, primajući rezoluciju, umesto da pretstavicima zbora otvoreno kaže da je sve kasno, jer je on još od pre dva meseca znao, da je pravo Bosne i Hercegovine bačeno pod noge, dao je prazna obećanja, dakle obmanuo i pretstavnike zbora i sve one koji su s nestrpljenjem očekivali da saznaju istinu.

Kod nekoliko jugoslovenskih generacija, na gornju vest, krv je uzavrela. Živeti bez nade, bez prava, ili pak umreti s nadom na usnama, s ponosnim stavom i pogledom, ta i takva pitanja postavljala su se pred tim generacijama. Ovome dodajmo da one, sem iz istorije, za rat nisu znale. Nacionalistički zanos potresao je, dakle, i najudaljenijeg jugoslovenskog čobanina u njegovoj kolibi.

I sad šta? Poći s talasima koji zapljuskuju sa svih strana, ili se pak svemu tome protivstaviti? Ali šta da se kaže? Šta uopšte može da se kaže za jedan zločin, sem da je zločin? I, na posletku, zar jedan socijalista može biti zato da neko porobljava jedan narod? Zar socijalizam ne znači oslobođenje, a ko je za oslobođenje taj mora biti protiv porobljavanja, pa ma otkud ono dolazilo. A ne biti, u ovom strašnom momentu, sa srpskim nacionalistima protiv aneksije, zar ne znači biti za porobljavanje Bosne i Hercegovine? Ostati neutralan, to, na kraju krajeva, znači odobravati ono što se zbiva i s jedne i s druge strane Save. A ići s beogradsko-cetinjskim patriotima znači postati nacionalista. Ne ići s njima, znači odobravati aneksiju, znači izdati porobljene bosansko-hercegovačke gorštace. Dakle, s nekim se mora biti. Ali s kim?

Pred ovako očajnim i komplikovanim problemima nalazila se mala srpska socijalistička partija 1908 prilikom aneksione krize. Njena leđa, sem jednog izuzetka, bila su i suviše nejaka za nošenje ovakvog bremena. Njen um bio je i suviše mali za rešavanje ovakvih problema. Istina, ona je imala u svojoj sredini ljudi koji su stajali na ravnoj nozi s prvacima ostalih srpskih partija. Ali prvaci ostalih partija nisu imali šta da misle. Oni su imali samo da se puste vekovima utrtim nacionalističkim putem. Dakle, oni su imali, kao i svi ostali nacionalisti, da viču na neprijatelja koji ih je potpuno ignorisao. Socijalistički prvaci nisu bili u tom položaju. Pred njima nije stajala nikakva utrta putanja. Za pet godina socijalizam u Srbiji nije bio u stanju da stvori i tradiciju za rešavanje ovakvih problema. Ali, srpska socijalistička partija je u toku tih pet godina neprekidno tvrdila da je ona nešto drugo, nešto novo, da nema ničeg zajedničkog s ostalim buržoaskim partijama. A situacija je baš i bila takva da se otvoreno i jasno pokaže da li ima neke razlike između srpske i socijalističke partije i ostalih partija, da li se donosi nešto novo.

Marks je kazao da su proleterii porobljenog naroda dvostruki robovi. Dakle, u toj su se situaciji nalazili bosansko-hercegovački proleterii. Nacionalistički i patriotski povici, posle izvesnog vremena, imali su da umuknu, a gruba realnost da čini svoje. Ona je imala brutalnom rukom da ništi sve one utehe koje su bile stigle s one strane granice. A čim to počne, razočarenje i sustalost zamenjuju svako pouzdanje, brišu sve nade. Dakle, imala je nemoć da nadkrili sve ostalo. A čim se takvo stanje kod sirotih radnih masa zacari, onda se abdicira i postaje dupli rob; onda se mase lome između kuraži i očajanja. Dakle, trebalo je dati nešto što je sigurnije i

otpornije od patriotskih simpatija, nešto što će te mase terati da snagu crpe, ubeđenje stiču, pouzdanja nalaze u samima sebe, u tome večitom i nepresušivom izvoru. To je trebalo učiniti. A onaj koji je bosansko-hercegovačkim masama, u onoj opštoj obezglavljenosti i pometnji istinski put i savet dao, stavljajući se javno i otvoreno sam protiv svih, ne obzirući se na nebrojne teškoće, bio je onaj ko je za to bio stvoren bio je Dimitrije Tucović.

„Mi stojimo pred aneksijom, pred konačnim prisajedinjenjem Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj... To će biti završni čin dugogodišnje tragedije jednoga naroda koji je trideset godina i rečju i delom dokazivao svoje neosporno pravo na kulturni i slobodan život, a kome su, umesto toga, odgovarali zavojevačkom pljačkom i tiranijom! Na sve razloge i istorije i civilizacije, i prava i logike da se učini kraj birokratsko-militarističkom tutorisanju jednog naroda dovoljno zrelog za samostalno razvijanje i slobodno opredeljivanje, odgovara se – njegovim definitivnim porobljavanjem! Mi stojimo pred jednim jezovitim varvarskim prizorom svetske istorije; sve težnje za slobodom, sve nacionalne pretenzije, jednog civilizovanog naroda od nekoliko miliona članova brutalno se negiraju jednim oholim zavojevačkim gestom! Jedan najveći, najčistiji, za život najsposobniji deo srpskoga naroda, Bosna i Hercegovina, definitivno se cepa od nas ostalih, za koje je nerazdvojno spojen intimnim vezama nacionalne zajednice, kulturnoga jedinstva, istovetnih tradicija, *jednostavne* istorije! Ovo je čerečenje srpske nacije! Kapitalistički divljak kida sa živoga tela jednoga naroda njegov najbolji i najveći deo i ždere ga! Austro-Ugarska aždaja povlači nepovratno u svoju utrobu nekoliko miliona ljudi! U XX veku gutaju se narodi baš kao u primitivnoj i surovoj istorijskoj prošlosti... Aneksija Bosne i Hercegovine zacelo je samo isplata kakvog računa koji su međusobom popili veliki evropski razbojnici. Prodavane su i tramljavane kože sitnijih nacija: Austro-Ugarska je dobila srpsku. Odgovornost za ovo bacanje srpskoga naroda pod kopita zavojevačkih konja snose podjednako: i „pravoslavna“ i „bratska nam“ Rusija, i „uzvišena zemlja“ *čovečanskih prava*: Francuska, i „miroljubiva i civilizovana“ Gledstonova Engleska, i „herold“ nacionalnoga jedinstva i nezavisnosti: Garibaldijeva Italija!...

Momenat je kritičan. Dirnulo se u životni nerv celoga jednog naroda. On je, protiv svoje volje, stavljen u položaj nužne odbrane. Izgleda, međutim, da veličini momenta nije dorasla generacija... Krivica je do naših buržoaskih partija, i samo do njih... One su narod i na dalje ostavile u potpunom ekonomskom i političkom ropstvu, a za ceo istorijski period od pet godina svoje neograničene vladavine sve svoje političke akte inspirisali samo najužim materijalnim egoizmom, najsitnijom koterijaškom mržnjom, najnemoralnijim protežiranjem klika, najkratkovidnijim lokalnim interesom... Naša celokupna buržoazija za ovo petogodišnje vreme svoje vladavine dokumentovala je svoju apsolutnu nesposobnost da vodi *politiku*... Ukoliko nije bila žalosna tragedija, celokupna dosadašnja politika naše buržoazije bila je jedna komedija...

Srpska socijalna demokratija, ma da se nalazi u beskrajno teškom položaju, umeće, na suprot srpskim buržoaskim partijama, da se pokaže dorasla istoriskog momenta pred kojim se danas nalazi. *Ona će, u ovim teškim danima naći za sebe takvo rešenje pitanja, koje će pravilno odgovarati i njenoj dužnosti prema srpskoj naciji, kao god i njenoj dužnosti prema internacionalnom socijalizmu i njegovim uzvišenim načelima.*

Za sad, potrebno je pre svega jedno: čvrsto pribijanje svijuju proleterskih redova pod zastavom

socijalne demokratije. Prvi uslov da naš brod izvedemo kroz ovu buru jeste stisnutost naših redova i čvrsta, ničim neporemećena disciplina u njima... Treba i u ovoj oluji držati visoko socijalističku zastavu. Treba očuvati neokaljane socijalističke principe, socijalističko osećanje... socijalističku čast!“¹⁰⁹

Ovu optužbu, ispod čijih udaraca teško uspeavaju da dignu glavu svi oni koji su u stvari i jedini vinovnici za bosansko-hercegovačku tragediju piše, to ovde treba podvući, čovek koji je tek napunio 27 godinu. Ali, to ništa ne smeta. On je dovoljno zreo i dorastao i za najteže događaje. No on ne optužuje radi optužbe ili zato da bi se čuo, već zato što je nateran, što je za svoje veliko srce krvnički uštinut, što mu je sa sred srca jedno veliko parče otrgnuto, rupčaga napravljena. On optužuje i zato što oni koji su bili pozvani da vrše svoju dužnost, da paze na integralnost svoga naroda, to nisu činili. A nisu činili zato što su išli sitnim stopama, težili istim idealima kojima i sva njina braća – evropski kapitalisti.

Videći da je momenat takav da treba ići do kraja, očekujući i spremajući se za jedno javno obračunavanje, Tucović gornjoj optužbi odmah dodaje i drugu, za kojom je usledila i treća, a zatim ide na jedan veličanstveni zbor, zbor na kome je izazvao takvu zapanjenost i takvo oduševljenje, da je od ovog momenta, pa za sve vreme aneksione krize, više o Tucoviću govoreno nego o svima ostalim srpskim političarima.

U opštoj oluji 26 septembra 1908, organ srpske socijalističke partije, „Radničke Novine“, a pod naslovom „Naša reč“, doneo je jednu opširnu deklaraciju. Prve njene reči „Još jedared je razbojnički nož grabljivog kapitalističkog osvajača zaboden u srce jednog naroda“ dovoljno govore da će deklaracija biti krajnje oštra. Tu se odmah prelazi na krvavu vladavinu Franje Josifa. A pošto se račun kvitirao sa zavojevačem odmah se prelazi na samo pitanje i zauzima zaista potpuno zasebno stanovište, stanovište koje neće imati ničega zajedničkog s gledištem ostalih srpskih partija. Mesto da se preti i paradira s patriotskom sentimentalnošću, deklaracija kategorički traži: „...da sam narod u Bosni i Hercegovini, putem slobodnog plebiscita, reši o daljoj sudbini svojoj i svoje otadžbine...“ I zaista, i danas i onda kad je ovaj zahtev formulisan, mora se priznati da je traženje plebiscita bilo jedina pametna i moguća solucija. Jer prihvatili se plebiscit, ishod je bio siguran. U obratnom slučaju, Austro-Ugarska je imala da se pred celim svetom pokaže u pravoj ulozi, u ulozi brutalnog zavojevača, i da ispusti ispred sebe štit „civilizovanog“ mandatora. Usled ovako formulisanog zahteva „Radničke Novine“, od beogradske inteligencije i celog onog elementa koji je mislio i koji je tražio način, da se časno i pošteno iz aneksione krize iziđe, bivaju formalno razgrabljene. One više nisu bile list „nekolicine zanešenjaka“, nego glasilo najsposobnije srpske intelektualne elite. Mladi Tucović više nije bio šef jedne partije nego vođ ozbiljnog i misaonog dela srpskog naroda i u Srbiji i van njenih granica.

Ali, ako je misaona elita prihvatila Tucovićev umesni predlog bez ikakve rezerve, on ga ipak nije ostavio bez potrebnog objašnjenja, znajući vrlo dobro da, i u svojoj sredini i u internacionalnom socijalističkom pokretu, ima i takvih bednih stvorova, koji, da bi sakrili svoj sopstveni šovinizam, traže i istražuju u postupcima drugih nedozvoljeni „nacionalizam“. Zato

---

¹⁰⁹ „Radničke Novine” od 25 septembra 1908.

Tucović, da bi im uskratio svaku duševnu hranu i da bi ih zadržao daleko od sebe, dakle, da ne bi bilo dvoumljenja, odmah dodaje: „Mi smo protiv aneksije Bosne i Hercegovine, kao što bismo bili protiv aneksije svakog drugog naroda, jer je ona akt nasilja, akt drskog zarobljavanja.“ Dakle, Tucović nije protiv zarobljavanja Bosne i Hercegovine zato što su one jedan deo njegove zemlje, nego zato što je ubeđeni i odlučni protivnik svakog zarobljavanja, pa ma gde se ono izvodilo.

I, razmišljajući o ovome krajnje ispravnom stavu, čitaocu se sama od sebe nameće potreba da uporedi ovo Tucovićevo držanje s izdajničkim i sramnim držanjem austriske socijalne demokratije 1908 i sa još sramnijim i žalosnijim držanjem skoro cele, izuzevši onu šaku levičara, II Internacionale 1914. Ali, i pored najbolje volje, na upoređivanju se dugo ne može ostati. Jer, dok se ovde nalazi jedan narod u stavu nužne odbrane, na drugoj strani po sredi je bila najzverskija, najbrutalnija i najmrskija zavojevačka politika. U toliko pre i tim više principielni, muški, čovečanski i odlučni Tucovićeov stav „kad je u pitanju sloboda jednog naroda, ma gde on bio, ma kako se on zvao, ma koji jezik govorio, mi, socijalisti, stojimo na njegovoj strani sa svom iskrenošću socijalističkih uverenja“ odjekuje kao jedna spasonosna uteha, pored sramnog i poltronskog izdajstva cele socijalne demokratije. Tucović je 1908 kazao: „Danas cela buržoaska Evropa hrani kuršumima probuđene narode...“ Da bi istina bila potpuna, trebalo je dodati: Danas kao i juče, kao što će i sutra (1914) cela buržoaska i socijal-demokratska Evropa hrani kuršumima i probuđene i svoje narode.

Šta je to što Tucovića rukovodi da zauzme ovakav stav, da bez ikakve rezerve, „stane na strani svakog naroda kad je u pitanju njegova sloboda“? Je li po sredi nacionalni osećaj ili pak neko ubeđenje? Ne, njega nije rukovodio nikakav sentimentalizam, već, naprotiv, kao i u svim drugim prilikama, ubeđenje. Jer, on je pozitivno znao da je pokret za oslobođenje u Bosni i Hercegovini delo samog naroda, da uzroci njegovi leže u promenljivim uslovima narodnog života, u razvitku kapitalističke proizvodnje, u življenju saobraćaju i jačoj razmeni robe i ideja; on je znao savršeno tačno da je težnja za nacionalno oslobođenje neminovna pojava i posledica takvog stanja. Jer, „u istoj meri, u kojoj se kapitalistički način proizvodnje razvija i pojačava tendencije za modernom jednostavnom državom, rastu u njenoj utrobi ne samo državno demokratske težnje već i nacionalne borbe, ako država obuhvata više nacija. Obadvoje su deca iste majke i sa modernim razvitkom skopčani vezama prirodne nužnosti... i ukoliko se jače nacionalna borba razgoreva, utoliko svaka narodnost jače oseća potrebu najtešnje zajednice njenih delova, kao najboljeg sredstva da razvije snagu.“

Eto, šta je rukovodilo Tucovića da se onako energično zauzme za stvar bosansko-hercegovačkih masa. On je hteo da vidi kako se srpski narod „svom snagom“ razvija da bi se iz toga razvoja, opet „svom snagom“ počeo razvijati „sin te majke“, socijalistički pokret. Tucoviću je bilo savršeno jasno, da ovaj razvoj, nacionalno ujedinjenje i oslobođenje, uslovljava razvijanje socijalizma. A to, dakle, nije ni bolešljivi nacionalni sentimentalizam ni šovinistički imperijalizam. Naprotiv, to je duboka analiza faktičkih nacionalnih težnja i stremljenja; to je tumačenje stvarne i postojane vrednosti, vrednosti koja ima svoj zdravi i duboko usađeni koren u društvenom životu. To je tumačenje koje, mesto da šteti neku naciju, naprotiv, donosi nepobitne

koristi svima narodnostima. A pošto u borbi za bosansko-hercegovačku nezavisnost nije bilo ni egoizma, niti ma kakvih po društvo štetnih elemenata, onda je ta borba gubila uski nacionalni karakter.

Videći da se plesbicitu neće pristupiti, Tucović čini drugi predlog. „...*ekonomsko, političko i prosvetno uzdizanje naroda najjače je jemstvo za njegovu slobodu*. To naročito važi za male i sitne narode, a pošto je srpski narod jedan od tih, to vladajući moraju paziti šta rade i odakle misle da crpu otpornu snagu za neravnu borbu“. Tucović zna da se ta otporna snaga nalazi u širokom rezervoaru materijalne i duhovne snage cele narodne mase i zato on neće prestati s borbom za izvojevanje te nasušne potrebe. „I kad se vrti jedna tako bezobzirna i sudbonosna eskamotaža jednog narodnog bića kao što je aneksija Bosne i Hercegovine, onda je narodna stvar samo utoliko obezbeđena ukoliko svaki deo, svaki član te narodne zajednice oseća *volje i snage* da se za nju odmah, smelo i do kraja založi“. A kako će se to postići? Tucović je to već pokazao: „ekonomskim, političkim i prosvetnim uzdizanjem radnih masa. Jer nije otpor, u tome što će se imati nekoliko desetina regularne vojske, već u *otpornoj snazi naroda, u njegovoj odbrani, u pobuni toga naroda protiv svirepog zavojevača*.“ A kad je rekao tu elementarnu istinu, koja je uostalom od tada pa do danas toliko puta bila potvrđena, Tucović se obraća direktno porobljenim masama. „*Može se nesumnjivo dokazati, i mi ćemo to u svoje vreme dokazati, da nam ne može pomoći nikakav čovek, i nikakav bog, i nikakav mogući događaj, već da jedino samo sebi moramo pomoći*. To mora u prvom redu znati narod Bosne i Hercegovine.“ U ovako teškom momentu, reći ovakvu koliko tačnu toliko i ohrabrujuću istinu znači ni manje ni više ispuniti najsvetiju dužnost i prema sebi, i prema porobljenim masama i prema društvu.

I mesto da ga ostave na miru, mesto da ga puste da kod porobljenog naroda izaziva životno samopouzdanje, Tucovića, profesionalni patrioti, napadaju sa svih strana, dižu toliku dreku i obasiplju takvim pogrđama, kakve danas ni hartija više ne može da trpi. Ali on koji je ponikao iz naroda i narodu predan više nego iko, on se na bedne profesionalne klevetnike nije osvrtao. I imao je pravo. Jer gde su danas ti profesionalni spasiooci? Kakav su trag za sobom ostavili?

Da bismo danas, 25 godina posle aneksije, došli do što tačnijeg pojma o ondašnjem sudbonosnom momentu po ceo jugoslovenski narod, osvrnimo se i pogledajmo šta kažu bosansko-hercegovački dželati.

„...Bosna i Hercegovina su za Austro-Ugarsku ono što kolonije za ostale evropske velike sile. Mi smo u svim pitanjima kolonijalne politike prema velikim silama pokazivali osobitu predusretljivost. Engleska se u teškim vremenima zauzimanja Egipta i rata s Transvalom više puta poslužila s našim prijateljstvom. Francuska je jasno priznala da smo joj mi, za vreme borbe oko Tunisa, a naročito oko Maroka, često pokazivali blagonaklonih namera. Ne može biti da je Rusija zaboravila koliko je spokojstva mogla crpsti iz toga što je za vreme rusko-japanskog rata imala pouzdanog suseda... Austro-Ugarska ima, dakle, prava na prijateljska osećanja ovih sila, koje su u kolonijalnim zapletima i ratovima našu predusretljivost blagodarno osećale...“¹¹⁰

Eto, ovim dirljivim apelom obraćala se kapitalistička Austro-Ugarska ostaloj svojoj evropskoj kapitalističkoj braći, tražeći od njih odobrenje, pa i aktivnu saradnju za porobljavanje

---

¹¹⁰ „Neue Freie Presse“ od 5 oktobra 1908.

Bosne i Hercegovine. No, ovako kritičan moment, kao što je bio ovaj, ima to preimućstvo nad ostalima što ljude kao i čitave klase pokazuje u svoj njinoj nagoti. U pitanjima velikog čara ili velikih gubitaka egoizam izbija nezavijen, go, na površinu. Tada se zbacuju sa sebe sve društvene toalete, napuštaju konvencije i lažne uglađenosti, briše tanki sloj laka civilizacije. To je, prilikom osvajanja Bosne i Hercegovine, uradila i zvanična imperijalistička Austro-Ugarska. To je bila iskrena ispovest velikoga razbojnika.

A sad je red da vidimo kakav je stav zauzela po ovako sudbonosnom pitanju, ondašnja srpska vlada. Jer, naposljetku, kad se, čereći srpski narod, kako je to Tucović lepo rekao, red je da i ona zauzme jedno stanovište. I ona ga je zauzela.

„Srbija ne može naći u ovom slučaju puno zadovoljenje, sem ako se u pogledu Bosne i Hercegovine ne uspostavi u svemu stanje koje je stvorio Berlinski Ugovor. Ne bude li to nikako moguće, Kraljevska vlada, apeluje na osećaje pravičnosti sila potpisnica Berlinskog Ugovora, traži da se Srbiji dosudi odgovarajuća naknada, te da bi se i održala jemstva za njen nezavisan državni život i srpskome narodu uopšte vratile pogodbe za njegov narodni opstanak bar u onoj meri u kojoj mu ih je Berlinski Ugovor dao.“

Šta znači ova nota, ovaj odgovor srpske vlade na aneksiju Bosne i Hercegovine?

„Srbija traži okupaciju Bosne i Hercegovine: u krajnjem slučaju, ona pristaje da nacionalnu nezavisnost ovih dveju srpskih zemalja trampiti za druge koje oblasti“, odgovara Tucović. Ovakav postupak, traženje okupacije ili trampe, taj žalosni izum dr. Milovanovića, čoveka za koga se i danas kaže, pa čak i piše, da je bio retko veliki srpski državnik, na karakternog i besprekornog Tucovića učinio je koliko težak toliko i odvratn utisak. On je Milovanovićevu notu javno i otvoreno nazvao „brutalnom i nemoralnom“. Je li Tucović bio u pravu? No pre nego što bismo dali odgovor da vidimo šta znači reč okupacija. Ona znači, milom ili silom, okupirati, zauzeti neku teritoriju. Tamo gde narod i s jedne i s druge strane granice traži da se ujedini, da zбриše sve što ga deli, o nekoj okupaciji ne može biti ni reči. A što se tiče „trampe“, to je tek bila žalosna misao. Jer, zaista je teško, upravo nemoguće naći neki razlog kojim bi se opravdao takav postupak. Prema rimskom pravu, koje je najviše tretiralo pitanje trampe, ona znači davanje jedne stvari za drugu. To starodrevno pravilo i danas važi.

Dakle, ondašnja vlada imala je nameru, neobzirujući se na veličinu i posledice takvog postupka, da trampiti Bosnu i Hercegovinu za neku drugu oblast. A ta trampa, da je obavljena, značila bi udaranje još jednog glogovog koca u živi organizam porobljenog naroda. Kolika je i koja je to bila oblast na koju je ondašnja srpska vlada reflektovala? Ona je htela da se odrekne svih prava na Bosnu i Hercegovinu uz nagradu što bi joj se dao jedan prolazni putić do Dubrovnika. Zar je za ovakvu sitnicu smela jedna vlada da žrtvuje jedan deo svoga naroda? Razume se da nije. Jer to je bilo primanje metoda koje su praktikovale imperijalističke sile prema malim narodima. I zato je Tucović bio u pravu, kad je u onom tragičnom momentu otvoreno pisao da za srpsku vladu nisu bile u pitanju „nacionalna nezavisnost, sloboda i egzistencija srpskoga plemena nego samo čar“. Jer zaista, zar „trideset godina zvanična Srbija nije naricala nad okupiranom Bosnom, decenijama na banketima stezala i uzdizala pesnicu protiv Švabe, svakoga dana se zaricala na krstaški oslobodilački rat podjarmljenih zemalja preko Drine. Danas

se traži to stanje protiv koga se trideset godina grmelo! Tako može da radi ona klasa, koja mesto da sve stavi na kocku, u ovako osudnom momentu, kaže: „*Bolje je išta nego ništa*” *Nota srpske vlade pokazuje nam da se patriotizam vladajuće buržoazije sastoji samo i jedino u šticeanju i čuvanju njenih privilegija.*“¹¹¹

Ovakav postupak srpske vlade naterao je Tucovića da, pored novinarske polemike pređe i na direktnu akciju. Zato on zakazuje veliki zbor za 28 septembar. Dobro poznat još od 1903, neobično zavoljen zbog svojih članaka po aneksionom pitanju, a naročito zato što je tražio plebiscit i što je onako energično i opravdano napao vladu zbog traženja trampe, Tucović je postao centralna politička ličnost, čovek u koga je bio upro pogled ne samo svesni Beograd nego i narodne mase iz svih krajeva današnje Jugoslavije. I on je očekivanje opravdao i na monstrumingu kod „Bulevara“ na kome je bila sva beogradska politički školovana i zainteresovana publika, izazvao burnu aklamaciju i kod svojih protivnika. No, taj govor nije dejstvovao samo na prisutne, nego čak i na dr. Milovanovića. Zato ga je on cela dva dana tražio i molio, ne obzirući se na Tucovićeve teške optužbe, izrečene na zboru, da dođe na jedan sastanak radi savetovanja. Međutim, nešto iz principelnosti a nešto i zbog onakve note, Tucović je odbio da dođe ma u kakvu vezu i s Milovanovićem i ma s kim iz ondašnje vlade.

Tucovićevi članci u kojima je onako oštro napadao dr. Milovanovića, a zatim, i naročito, njegov govor održan kod „Bulevara“ stvorili su neizdržljivu situaciju. Ostale partije sve više su postajale nezadovoljne s politikom svoga ministra spoljnih poslova. Objavljivanje note, upućene evropskim silama, bila je poslednja kap da se čaša prelije. Kao u času kakve velike i iznenadne uzbune ceo se Beograd, a dobrim delom i unutrašnjost, bio digao na noge. Podeljenost buržoaske štampe na otvorene protivnike trampe i na dokazivače da je „bolje išta nego ništa“, stvorila je još veću pometnju. I sad, mesto da šefovi partija utiču na svoje članstvo, mesto da pristalicama otvoreno kažu, da su na mesec dana pre nego što su stigle novinarske vesti o aneksiji bili obavešteni, mesto da im priznaju da su ćutali zato što Srbija ne može ništa da učini, oni su se dali u partisku agitaciju. Poklič rat protiv Austrije i da se linčuje Milovanović sve više je upotrebljavan. A kao njegova posledica došlo je do žalosnih postupaka: po Beogradu su lupane austro-ugarske firme. Pored Milovanovićeve note, to je bečkoj štampi, sa socijaldemokratskim Arbeiter Zeitungom na čelu, zgodno poslužilo da izvrši dvostruki besomučni juriš na srpski narod. Tako, dok su jedni austro-ugarski listovi likovali protiv „srpskih divljaka“, drugi su nadali paklenu dreku protiv „srbijanske drskosti“. Jer, tražiti od Austro Ugarske naknadu zato što ona sebi prisajedinjuje bivše turske pokrajine Bosnu i Hercegovinu, posle tridesetogodišnjeg „civilizatorskog“ rada i „prosvetavanja“ nije ništa drugo do srpska, balkanska drskost.

U takvoj atmosferi sastala se Narodna skupština 30 septembra, i, razume se, prvu sednicu posvetila aneksionom pitanju. Udariti na Milovanovića i celu vladu, u ovako sudbonosnom momentu, nije se moglo. Osloboditi se od Tucovićeve kritike, pošto je bez rezerve prima, sve što malo zna svojom glavom da misli, ni to se nije moglo. Zato je Skupština izglasala rezoluciju u kojoj je naročito podvukla da bosansko-hercegovačke mase nisu upitane za svoje mišljenje.

No Tucović se, iako je njegovo gledište prihvaćeno, ni s ovom rezolucijom nije zadovoljio.

---

¹¹¹ „Radničke Novine“ od 27 septembra 1908.

„Bilo je dosta uzvika „dole Austrija!“, doneli smo dosta rezolucija. Pa onda? Narodna skupština, nemoćna kao i njena vlada, zaklonila se jednom rezolucijom za svojom vladom. Solidarišući se sa vladinom notom, na koju nam ceo svet odgovara: Kakva vi prava za naknadu tražite, kad su Bosna i Hercegovina od Turaka oduzete, a ne od vas? Srbija se pokazala kakva jeste: slaba, opkoljena jačima, bez ugleda na strani, zbunjena. *Očekivanja i uzdanja da će militaristička i birokratska Srbija biti u stanju da izvrši delo nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja pokazala su se ono što su: prazna iluzija i ništa više... Ministar vojni je tražio i skupština je voljna da mu izglasa 16,000.000 vanrednih vojnih kredita kao početak vojnog spremanja Srbije. Šta će vam to? Zar se niste 30 godina spremali, pa opet ništa? Zar ima još nekoga ko ne uviđa da ni Srbija ni ma koja balkanska država sa svojom spremom nije u stanju da igra ni minimalnu ulogu u otporu protiv Austro-Ugarskog nadiranja?*“¹¹²

Šta Tucović hoće? Mesto nemoćnog vojnog naoružanja, on predlaže sve veće demokratizovanje male Srbije, i kulturno i ekonomsko razvijanje i podizanje narodnih masa. Po njegovom mišljenju, Srbija se na taj način imala izdići na visini i postati privlačna sila za podjarmljene narodne mase kako one u Austriji, tako i one u Turskoj. Na ovakav njegov stav protivnička štampa nije mogla ništa da mu primeti. Zato je ona, a da bi ga svrgla sa zavidnog položaja, obilato iskoristila imperijalističko-šovinistički stav austriske socijalne demokratije. Beogradskoj štampi sramno držanje austriskih socijaldemokrata poslužiće dvostruko: prvo, da u naletu austriskog imperijalizma vidi germansku navalu, i drugo, da stav Tucovićev proglasi za neispravan, jer su germanski socijalisti svi, pre svega, patrioti. Vođ ovog paklenog napada na Tucovića i njegovu partiju, nije bio niko drugi nego njegov nekadašnji partiski drug – Jovan Skerlić. Željao da mu se osveti za sve bolove koje mu je pričinio, Skerlić je sad hteo, po svaku cenu, da se osveti, da skine Tucovića s vodećeg mesta, i da se nametne za nacionalnog vođu. Da bi u svom pothvatu uspeo, Skerlić je iskonstruisao teoriju o „germanskom socializmu“, teoriju na osnovu koje se tačno može utvriti zašto razne socijalističke partije zauzimaju različita gledišta po pitanju aneksije. „Germanski socijalisti“ odobravaju aneksiju zato što su „Germani“, zato što su pristalice germanske rasne nadmoćnosti. A da bi došlo do te nadmoćnosti, germanski socijalisti odobravaju postupak svoje vlade. Jer su oni za uništenje Slovena, a naposle za uništenje srpskog naroda. Oni su šovinisti i imperijalisti, jer su, pre svega i iznad svega, Germani“.

No Tucović se nije dao oboriti. Najmanje pak od čoveka koji operiše ovakvom teorijom. Jer, nisu samo „germanski socijalisti“ bili za aneksiju Bosne i Hercegovine. Naprotiv, na žalost, isti stav zauzimale su i druge partije, upravo skoro cela II Internacionala. Preko „*Humanité*-a” Žores je u ime francuske socijalističke partije tražio da se Bosna i Hercegovina vrate Turskoj, da bi se u Evropi održao mir. Sličan stav zauzimale su i ostale socijaldemokratske partije. Naprotiv, pravi marksisti, ona grupica levičara iz II Internationale, a koja se nalazila i u germanskim socijalističkim partijama, a koja je bila okupljena oko „*Leipziger Volkszeitung*” u Nemačkoj i „*La Socialiste*“ u Francuskoj, zastupala je isto gledište koje i Tucović. Skerlić je za ovu razliku i mimoilaženja vrlo dobro znao, a naročito za Žoresovo pisanje, kojega je obožavao i neprekidno u zvezde okivao. Ali pred željom da sruši Tucovića, savest je Skerliću dozvoljavala da preko

---

¹¹² „Radničke Novine“ od 2 oktobra 1908.

fakata pređe.

Rezultat ove borbe ipak nije ispao onakav kako se Skerlić nadao. Obavešteni elementi odmah su uvideli našta Skerlić cilja. On je najmanje mogao uticati na socijalističku partiju, jer je celokupno članstvo, posle onoga što se odigralo, bilo uvereno da je Tucović na ispravnom putu. Objavljivanjem, u partiskom organu, govora ruskog social-demokratskog prestavnika, u Dumi, Pokrovskog, još više ih je učvrstilo. U tome govoru Pokrovski je izneo da se Rusija još 1886 spremala na aneksiranje Bugarske i da su u tome istovetne želje i namere svih imperijalista. On je dodao, u ime svoje partije, da su svi pravi socijalisti protiv svakog osvajanja, pa ma gde se ono vršilo. Ovime je bilo Tucovićevo stanovište i njegove partije definitivno utvrđeno.

No vratimo se aneksionom pitanju. I odmah dodajmo da je za pogreškom o trampu usledila i druga. Naime, obelodanjen je tajni ugovor zaključen između beogradske i cetinjske vlade, a na osnovu kojega su Srbija i Crna Gora imale da podele Bosnu i Hercegovinu kao i Novopazarski Sandžak. Ovim domaćim čerečenjem sopstvenog naroda postiglo se dvoje: Austro-Ugarska se poslužila obilato ovim tajnim ugovorom, a Turska, koja se do ovog momenta iskreno nalazila na srpskoj strani, okrenula je leđa i počela voditi akciju da joj se vrata „njene“ oblasti. Rezultat ove akcije završio se time što je Turska za izgubljeni „svoj“ bosansko-hercegovački narod primali od Austrije naknadu od 60,000.000 kruna.

Ovim je bila Tucovićeva optužba „Mi smo uzaludu dokazivali da je trampljanje i čerečenje izdaja i sram za ceo srpski narod“ i zvaničnim diplomatskim aktima povređena. Ovim je bilo ozvaničeno njegovo tvrđenje da od kapitalističke Evrope ništa ne treba očekivati. Ali ovim je bilo potvrđeno i to, da je u ovoj velikoj nacionalnoj nesreći, samo jedan čovek bio potpuno dozreo da ukaže na pravi put i da zauzme pravilno stanovište, stanovište koje je odgovaralo i interesima jugoslovenskog naroda, i interesima društvenog razvitka, a to je bio Dimitrije Tucović.

GLAVA VII

TUCOVIĆ I BALKANSKA FEDERACIJA

SASTANAK I BALKANSKE SOCIJALISTIČKE KONFERENCIJE. – NACIONALISTIČKA OPOZICIJA. – REZOLUCIJA. – OPOZICIJA BUGARSKIH SOCIJALISTA. – KAPITALISTI NE MOGU STVORITI BALKANSKU FEDERACIJU.

Iako na čelu jednog vrlo mladog i vrlo malog pokreta, iako i lično vrlo mlad, Tucović je ipak morao da jedan deo svoje političke aktivnosti posveti i Balkanskom Poluostrvu. I on se tome, kao što smo već videli, još 1904 odazvao. Po Tucovićevo mišljenju, a što se kasnije i potvrdilo, balkanski problemi nisu bili lokalni, već svetski problemi. Tako, dok su ostali srpski političari zastupali gledište da Srbiji, a svojstveno i celom Balkanu, opasnost pretila od Germana, on je ukazivao na opasnost koja pretila od svih velikih evropskih sila. Do ovakvog zaključka Tucović je

došao na osnovu posmatranja realnih činjenica, a naime da se kapitalizam sve više razvija i da on svakoga dana oseća sve veću potrebu da osvoji nove, još nezasićene, pijace. Iz različitih pogleda na probleme, sledovali su i različiti zaključci za njino rešavanje. Tako, dok su srpski političari svu svoju nadu polagali čas na Rusiju, čas na Francusku, a čas i na jednu i na drugu; dok su bugarski političari trčali čas kod Rusa, a čas kod Germana; dok su Grci spas očekivali od Engleza, Tucović je, sa svojim jednomišljenicima, zastupao gledište da spas Balkanskog Poluostrva leži u međusobnom sporazumu i ujedinjenju balkanskih naroda.

Da bi ideju zблиženja balkanskih naroda što više primakao stvarnosti, Tucović je počeo na dve strane da dejstvuje. Putem novinarskih članaka, on je, na jednoj strani pozivao zapadno evropske socijaliste da dejstvuju na svoje vlade te da se one ne mešaju u balkanske stvari, a na drugoj tražio od balkanskih socijalističkih organizacija da se udruže i preuzmu zajedničke akcije za zблиženje balkanskih naroda.

Aneksija Bosne i Hercegovine ne samo da nije ovo njegovo stanovište opovrgla, nego ga je do detalja potvrdila. Jer, zar se evropske sile nisu podelile u dva tabora baš po pitanju aneksije, i zar se nemoć malih balkanskih državica nije dovoljno ispoljila baš usled toga što su međusobno zavađene i što su bile instrumenat za izvođenje tuđe politike? Obraćajući se zapadnoevropskim socijalistima, on kaže: „Nema sumnje: opasnost od jednog evropskog rata usled započete podele (aneksije) Balkanskog Poluostrva postoji. Ali se ta opasnost ne umanjuje time što će se verovati u čudo (u mlado turske reforme) koje, tobož, treba da učine mladoturci. Ova se opasnost može otkloniti samo tako *ako narodi evropskih zemalja spreče vlade da zagaze u krvav rat. Mladoturci ne mogu sprečiti da narodi Balkanskog Poluostrva svoje stvari uredi prema svome nahođenju, i oni takođe ne mogu sprečiti da s time Turska prestane postojati kao evropska država. Zadatak evropskih proletera jeste, da pri rešenju ovoga pitanja koje je u interesu kulture spreče da se mir i napredak naroda žrtvuje kapitalističkim i imperijalističkim interesima*“.¹¹³

Ali za neizlečive šoviniste i imperijaliste, pa bili oni članovi i jedne proleterske Internacionale ne koriste ništa niti Marksovo pisanje niti Tucovićeve opomene. Jer, kao što neće da razumeju, ono što je još 1853 pisano oni isto tako neće ni opomene da čuju. Pa ipak za Tucovića to nije razlog da padne u očajanje i da digne ruke od onog zadatka za koji je siguran da će mu jednog dana istorija odati puno priznanje. Naviknut da bude sam i da se bori protiv ogromne većine, on se rešava da balkanske socijalističke pokrete aktivno angažuje za Balkansku federaciju. Jer će preko njih on moći više da utiče i na socijaldemokratske imperijaliste i na balkanske narode. I zato je on potrebu za saziv I balkanske socijalističke konferencije ovako objasnio:

„Balkan se nalazi na raskrsnici. On služi kao cilj kolonijalne politike i onima s Juga i onima sa Severa. Jedni ga pljačkaju da bi mogli graditi železnice u Anadoliji, a drugi da bi mogli praviti topove da s njima ubijaju balkanske i ostale narode koji neće više da budu robovi. Pocepani balkanski narodi će živeti pod takvim prilikama sve donde dok ne uvide da se trebaju ujediniti; oni će biti slamka u vihoru dok ne združe svoje razbacane snage... A glavni razlog za rastrzanje i vekovno porobljavanje balkanskih naroda leži u njegovim poljoprivrednim i mineralnim

---

¹¹³ „Leipziger Volkszeitung“ od 5 oktobra 1908.

bogastvima... Zlo koje vlada na Balkanu nije u pohodu Germana protiv Slovena; nije u borbi jedne rase protiv druge, već u kolonijalnom ropstvu i bezobzirnom pljačkanju. Da bi se tome zlu stalo na put postoji jedan jedini način: zajednički i jedinstveni front svih balkanskih naroda, politički udruženih, kako protiv Germana tako i protiv Rusa i protiv Francuza i protiv Engleza...“¹¹⁴

Pritešnjeni događajima i prilikama, na poziv da budu na I balkanskoj socijalističkoj konferenciji, odgovorili su bugarski (tesni), rumunski, hrvatski, slovenački, bosansko-hercegovački, crnogorski, makedonski i carigradski socijalisti. Pod duhovnim vođstvom Dimitrija Tucovića oni su se sastali u Beogradu 25 decembra 1909, istina prvi i poslednji put, da većaju o prilikama na Balkanu. S njim radom telegrafski su se solidarisali grčki socijalisti i izvinili što nisu uspeli da dobiju potrebna dokumenta da bi mogli na konferenciji uzeti učešća. U svom dugom referatu, koji je trajao nekoliko sati, Tucović je izneo sve razloge koji su ga naterali da sazove konferenciju. No, ako su njega i njegove bugarske drugove mučili balkanski problemi s čisto marksističkog gledišta, iz istih razloga nisu bili došli u Beograd i ostali učesnici. Naprotiv, bilo je i takvih koji su bili na konferenciju došli iz nacionalnih pobuda, i s namerom da rešavaju nacionalna pitanja. I ta razlika u gledištima, na konferenciji, nije dugo ostala u pozadini. Tako, dok je Tucović od socijalista tražio da se bore protiv kapitalističkih zavojevača, a za Balkansku federaciju, delegati hrvatske i slovenačke partije, Juraj Demetrović, Vitomir Korać i dr. Hajnrh Tuma, zahtevali su da se konferencija izjasni za jedinstvo jugoslovenskog naroda, bez obzira na postojeće granice, „jer su te granice oblici vladavine dotičnih vlasnika“.

Tucović se s ovim gledištem nije mogao složiti. Za njega je bilo „pitanje nacionalnosti drugostepeno, a pitanje privrednog opstanka koje je uzrok svemu, prvostepeno“. Ovakvo Tucovićevo gledište, razume se jugoslovenski nacionalisti nisu mogli da prime. Ali, oni nisu hteli da kažu da nisu socijalisti, već su pristupili optuživanju Tucovića, „pošto on vodi računa jedino o Srbiji i Bugarskoj“.

Tako se Dimitrije Tucović i još jednom u svome plodnom životu našao između dve vatre. Dok su ga srpski patrioti optuživali zbog suvišnog socijalizma, hrvatski i slovenački nacionalisti su nalazili da se on preterano zauzima za srbijanski i bugarski nacionalizam. No, Tucović je i ovom prilikom imao dovoljno snage da se i od jednih i od drugih optužaba odbrani. Demetrović – Korać – Tumina optužba za njega nije bila prilika da se brani, već da pokaže duboko i svestrano poznavanje svih balkanskih problema. On, razume se, ne samo da nije bio protiv nacionalnog ujedinjenja nego je, naprotiv, u njemu gledao „veći stepen za razvijanje s jedne strane kapitalizma, a s druge klasne borbe. Nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, tj. definitivno skidanje nacionalnog pitanja s dnevnog reda, jeste zadatak istoriski buržoaziji poveren. I Tucović bi hteo da što pre vidi čas njegova rešenja. Ali, u proklamovanju jedinstvenog jugoslovenskog naroda, on nikako nije mogao da vidi niti da nađe način za otpor protiv kapitalističkog nadiranja na Balkansko Poluostrvo. Naprotiv, u izvojevanju nezavisnosti za razvijanje i političko i ekonomsko, on je video stvaranje elemenata i za rešavanje nacionalnog pitanja. No i pored onakvog stava protivnici su produžili da mu dokazuju da njegovo gledište neće imati uspeha, i da

---

¹¹⁴ „Radničke Novine“ od 23 decembra 1909.

se on u krajnoj liniji interesuje za opstanak Srbije i Bugarske. Na ovo je Tucović, bez ikakvog okolišenja, energično odgovorio: „Veli se da Evropa i Austrija neće dati to što mi tražimo; veli se da će doći do rata. Neka sve bude tako. Neka nas Evropa pregazi. Neka mi izgubimo i ovu samostalnost što je danas imamo, ali neka to bude ne sa našom voljom, već protiv naše volje“. I tek posle ove izjave i trodnevnog diskutovanja (25, 26 i 27 decembra) doneta je sledeća rezolucija:

I

„Pod nametnutim tutorstvom i pretežnim uticajem evropske diplomatije, kao instrumenta ekspanzivne politike evropskog kapitalizma, stvoreni su u istoriskoj prošlosti na jugoistoku Evrope, a naročito na Balkanskom Poluostrvu, teritorijalni i nacionalni odnosi koji sprečavaju moderni privredni i kulturni razvitak naroda i stoje u najoštrijoj suprotnosti sa njegovim interesima i potrebama. Iz te suprotnosti potiču sve krize, potresi i događaji koje evropska diplomatija i njeni monarhističko-reakcionarni agenti na Balkanu upotrebljavaju kao pretekst (izgovor) za održavanje te politike mešanja, tutorisanja, osvajanja i reakcije.

Nasuprot tome, Prva Socijaldemokratska Balkanska Konferencija ističe da su pokreti i borbe naroda na jugoistoku Evrope i Balkanu, koji imaju kulturnih pogodaba za razvijanje, izraz neodoljive težnje za *privrednim i političkim oslobođenjem*.

S jedne strane: ukoliko su se brže proređivale oblasti za kolonijalno osvajanje koje nisu ni od koga pritisnute, utoliko je evropski kapitalizam, da bi plasirao suviše eksploatacije proletarijata u zemlji, surevnjivije jurišao na agrarne, industrijski nerazvijene i politički bezotporne zemlje. Putem naplate interesa na date zajmove i ekstraprofita na uložene kapitale u preduzeća neograničeno koncesionirana, putem trgovačkih ugovora, i mreže saobraćajnih taksa evropski kapitalizam je uvukao Balkan i zemlje na jugoistoku Evrope u opseg svoje bezdušne eksploatacija, iscrpljujući njihove privredne snage, sprečavajući njihov razvitak i njihovo napredovanje i ugrožavajući im i sam opstanak.

S druge strane: promenama koje je poredni hod kapitalizma izazvao u uslovima privrednog života u ovim zemljama postaje nesnosna teritorijalna i nacionalna razdrobljenost koja danas postoji. Sve napredne sile naroda moraju težiti da se oslobode *partikularizma i zatvorenosti* koji odgovaraju patrijarhalnosti i ograničenosti na župi i selu, *čestih granica* koje razjedinjuju bilo narode istog jezika, iste narodnosti i kulture, bilo oblasti koje su jedna na drugu privredno i politički upućene i posrednih i neposrednih *tuđih režima* koji otržu narodu iz ruku njegovu sudbinu.

Ali, dokle radnička klasa svojom klasnom borbom faktički pomaže ostvarenje ovih težnja, dotle kapitalistička buržoazija, pri postojećim ekonomskim, političkim i nacionalnim uslovima na jugoistoku Evrope, pomognuta monarhizmom, stvara nov nacionalni antagonizam koji sprečava rešenje balkanskog pitanja putem ujedinjenja naroda.

II

Poznavajući *nužnost i opravdanost* ovih težnja naroda na jugoistoku Evrope Prva Socijal-

demokratska Balkanska Konferencija stoji na gladištu da se njihovo stanje *može postići jedino zbiranjem privrednih snaga u celine, uklanjanjem veštački postavljenih granica, omogućavanjem pune uzajamnosti i zajednice u životu i odbrani od zajedničke opasnosti*. Zbog toga konferencija stavlja u dužnost socijalnoj demokratiji da najenergičnije suzbija svaki antagonizam među narodima na jugoistoku Evrope i radi na njihovom zbliženju, a da svesrdno potpomaže sve težnje za *punom demokratskom samoupravom i nezavisnošću naroda* koje su prvi uslov da se pitanje života ovih naroda otme iz ruku njihovih stranih i domaćih reakcionarskih gospodara i uravni put za grupisanje koje moderni privredni razvitak iziskuje kao jedinu garanciju privredne političke samostalnosti. U prvom redu to mora želeti socijalna demokratija ne samo zbog toga što bi takvo rešenje pitanja najbolje odgovaralo interesima opšteg društvenog napretka, već i zbog toga što je njen rad stalno uslovljen razvitkom naroda u kome dela i što se sile klasne borbe najpunije razvijaju u nezavisnim zemljama i narodima.

III

Prva Socijaldemokratska Balkanska Konferencija naročito ističe da se ta neodložna promena ne može izvesti u smislu narodnih interesa ni militarističkom politikom balkanskih monarhija buržoaskih režima koja, naprotiv, seje međusobni antagonizam, mržnju i nepoverenje i satire privredne i političke moći naroda, ni oslanjanjem i apelovanjem na kapitalističke evropske države čije se vladajuće klase, bile one apsolutističke ili republikanske, nacionalne ili nacionalitetne, ne mogu i neće svojevolljno odreći svoga povlašćenog položaja i osvajačke politike. Kao politički predstavnik radničke klase koju ne deli nacionalni antagonizam vladajućih klasa, socijalna demokratija ima tu važnu zadaću da bude najsvesniji, najodlučniji i najdosledniji nosilac ideje solidarnosti naroda na jugoistoku Evrope i da *klasnom borbom proletarijata snaži otpornu moć naroda* prema zavojevačkoj politici evropskog kapitalizma. U prvom redu, to treba da važi prema imperijalističkim težnjama Austro-Ugarske i uticaju ruskog carizma koji se predaje svojoj lihvarskoj i krvavoj politici na Balkanu utoliko nestrpljivije, ukoliko je jače potisnut sa dalekog Istoka i u većem neprijateljstvu sa narodom u zemlji.

IV

Stavlja se u dužnost sekretarima socijaldemokratskih partija na Balkanu, i jugoistoku Evrope da, posredstvom sekretara srpske socijaldemokratske partije u Beogradu, stalnim održavanjem intimnih veza omoguće jednoobraznu i s planom izvođenu paralelnu akciju u smislu ove odluke. A za iduću konferenciju, koja će se održati 1911. u Sofiji, da izrade formulisan program naših *političkih i nacionalnih* zahteva kao i projekt o organizacionoj zajednici social-demokratskih partija na Balkanu i jugoistoku Evrope.“

Ali, kao što su hrvatsko-slovenački nacionalisti bili došli na I balkansku socijalističku konferenciju s namerom da je iskoriste u nacionalne svrhe, isto su tako i bugarski „tesni“ (levi) socijalisti imali nameru da je iskoriste u svoje partisko koterijaške svrhe. No da bi čitalac što bolje razumeo borbu koja je nastupila između Tucovića i bugarskih tesnih socijalista, potrebno je, u nekoliko poteza, osvrnuti se na postanak, razvitak i orijentaciju predratnog socijalističkog

pokreta u Bugarskoj.

Dobivši na Berlinskom kongresu 1878 vazalsko-kneževsku nezavisnost, a uspevši 1885 da sebi priključi Rumeliju, Bugarska je, u nazadnoj evropskoj Turskoj, vrlo brzo postala jedna kompaktna celina, jedno idealno ekonomsko ostrvo. Imajući, dakle, svoja prirodna bogatstva, a nalazeći se dosta daleko od svake moguće konkurencije, jer Turska nije imala nikakav saobraćaj, u Bugarskoj se vrlo brzo počela razvijati domaća industrija, a s njom, razume se, i industriski proletarijat. Iz toga modernog proletarijata, ne traje dugo, niče čisti radnički pokret. I on, kao i cela intelektualna Bugarska prošlog veka, odmah prima sve pozitivne i negativne strane ruskog socijalističkog pokreta. Ruski uticaj biva toliko jak da do cepanje bugarskog radničkog pokreta dolazi još u samom početku njegovog bitisanja. Tako su se po celoj Bugarskoj, s pojavom fabrika, javljale i dve radničke partije i dva sindikalna pokreta.

Imajući istu ideologiju i iste principe, dakle nemajući ništa što ih deli od srpskih socijalista, bugarski tesni socijalisti su vrlo brzo uspostavili najprisnije veze sa srpskom socijalističkom partijom. Tucovićev poziv, da dođu na I balkansku konferenciju tesni vrlo rado primaju, ali pod uslovom da se „široki“ (desni) bugarski socijalisti ne pozivaju. Često puta revoltiran političkim postupcima desnih, Tucović se nije dugo predomišljao. Zahtev tesnih bio je odmah primljen.

Kratko vreme posle konferencije, u „Die Neue Zeit“ izlazi jedan članak od Tucovića, u kome je on izložio ceo rad konferencije i svu krivicu za neprisustvovanje širokih bacio na njih, „jer su oni prvo patrioti, pa tek ako nešto ostane socijalisti“. Sredinom marta 1910, a shodno odluci konferencije, tesni i srpski socijalisti organizuju među balkanske socijalističke mitinge. Dok Tucović i Lapčević govore u Sofiji, u Beogradu se, pred srpskim radništvom, pojavljuje Kolarov. Tucovićeve reči „Nije Balkan mali, nije njegov narod nesposoban za razvitak, nije Balkan od prirode namenjen da bude rob. Ali on je to postao stoga što plodove sa širokih polja, mučne tvorevine radnikova i seljakova rada, odnesu strani poverioci za militarističke dugove i što je balkanska buržoazija rasparčala njegove snage i učinila svaki deo nesposobnim za otpor i za život. Proletarijat se mora boriti za demokratske slobode unutra koje će narodnu sudbinu predati narodu u ruke... te tako omogućiti veliku međubalkansku zajednicu, u kojoj će slabi balkanski narodi naći zaštitu...“ toliko snažno dejstvuju na prisutno sofisko radništvo i inteligenciju, da se miting pretvara u jednu takvu manifestaciju, za sporazum Srba i Bugara, kakva se više do danas nije videla. Po sofiskim ulicama, Tucović i Lapčević nisu bili nošeni kao pretstavnici srpskog socijalističkog pokreta, već kao vođe pokreta za ujedinjenje balkanskih naroda. A kad je Tucović s ruku sofiskih radnika, pročitao rezoluciju u kojoj je najenergičnije osuđivao „antinarodnu buržoasko-nacionalističku politiku koja stvar slobode, nezavisnosti i razvitka balkanskih naroda stavlja u krvave ruke zločinačkog i prema Balkanu uvek zavojevački raspoloženog ruskog carizma“, i kad je „Na suprot toj politici lakejstva pred stranim zavojevačima“ istakao „*savez slobodnih balkanskih naroda* radi punog razvitka unutra i odbrane od zavojevačkih kapitalističkih država s polja“, položaj širokih socijalista nije bio ni malo zavidan. I zato će oni upotrebiti sve svoje snage da započeto „opasno“ delo zbliženja balkanskih naroda što pre i što bolje onemoguće. U svojim optužbama oni su išli toliko daleko, da su prevazišli u klevetanju i austriške agente u Sofiji. Bakalov, jedan od vođa širokih socijalista, započeto delo nazvao je, ni

manje ni više, nego „istoriskim bezobrazlukom“. Istina, on nije otvoreno izneo zašto je bio i protiv I balkanske socijalističke konferencije i protiv svega što je za njom usledilo; on nije izneo da su takvim radom bile pogođene njegove patriotske pobude, nego je dokazivao da je povređena internacionalna solidarnost, jer se „održavaju veze s jednom bugarskom socijalističkom partijom, a druga se ignoriše iako je ona članica II Internacionale.“ Na ovu optužbu, Tucović je, kao i uvek, otvoreno odgovorio: „Ne odričemo da smo se odlučili da radimo sa tesnima, *jer njih smatramo za punije predstavnike bugarskog proletarijata*, jer između nas i njih ima mnogo više principijelne i taktičke saglasnosti i otuda sa njima održavamo intimnije veze, ne mešajući se u unutrašnji spor...“¹¹⁵

No, ako se Tucović od ove optužbe na gornji način branio, ističući i principielne i taktičke razlike, to ne znači da će se na njega i ostale balkanske partije ugledati. Naprotiv, a naročito Hrvati i Slovenci, one će pružiti ruku svojim jednomišljenicima, bugarskim širokim socijalistima, pozivajući se na međunarodnu solidarnost i pripadnost II Internacionali. Na jednoj pripremnoj konferenciji, protiv Tucovićeve volje, biva doneta odluka, da na drugu konferenciju prisustvuju bez razlike sve balkanske socijalističke partije.

I sad šta biva? Mesto da Tucoviću pruže ruku, mesto da preuzmu na sebe interne svađe sa širokima, mesto da uvide da on nije pozvan da obavi onaj posao koji oni nisu u stanju da izvedu, a naime da likvidira široke, dakle, mesto da s njim produže započeto delo, tesni se takođe laćaju najodvratnijih kleveta. I dok su svi ostali balkanski socijalisti od Tucovića tražili, da niko s II konferencije ne bude izuzet, pa ni široki, dotle su tesni zahtevali da se široki ni po koju cenu ne prime. U ovakvim međusobnim odnosima stiglo je vreme za saziv II konferencije. A to će reći, tamo gde buržoazija nije uspela Tucovića da omete, uspeli su balkanski socijalisti. U stvari, za takav poziv, za stvaranje Balkanske federacije, sem Tucovića, nisu bili spremni ni nacionalisti ni socijalisti. Za taj poziv nisu bili dorasli, i pored njihovog levičarstva, ni bugarski tesni socijalisti. Jer, Blagojev, Kirkov, Kolarov i Dimitrov ili su trebali imati kuraži, pa od II Internacionale zatražiti da se široki izbace iz njenih redova ili se pak pomirite s postojećim stanjem, pa doći na II balkansku konferenciju. Učestvovati zajedno sa svojim protivnicima, bugarskim širokim socijalistima, na međunarodnim kongresima, a odbiti da se pojave na jednoj balkanskoj konferenciji na kojoj su se imali nalaziti i široki bilo je ništa drugo nego svesno i namerno bojkotovanje započetog rada.

Pa i pored ovakvog žalosnog stanja, videći sve više šta se sprema, Tucović nije prestao da traži saradnju balkanskih naroda.

Govori se, da je, na pitanje svoga profesora, na šta liči Evropa, jedan duhoviti maturant odgovorio: „Na prosjački ogrtač“. Iznenaden ovakvim odgovorom, profesor je, od svoga đaka, zatražio da mu objasni kako to, po njegovom shvatanju, Evropa liči baš na prosjački ogrtač. Mladi maturant je odgovorio: „Zato što svuda na njenoj karti vidim same zakrpe“.

Koliko li je Tucoviću tek Balkan ličio na prosjački ogrtač, kad je o njemu pisao ove redove: „Politički pocepani, kulturno i privredno otuđeni međusobom, oni su (balkanski narodi) ispustili događaje iz ruku i postali nesposobni da krizama učine kraj, da otklone uzroke i regulišu odnose

---

¹¹⁵ „Radničke Novine“ od 11 maja 1910.

koji sadrže u samim sebi stalne krize i potrese. Razdeljeni granicama i gospodarima svih vrsta njihova je snaga *razdrobljena* na delove koji su, svaki za sebe, i suviše slabi da se pomognu, a čija je zajednička moć *paralisana* međusobnim antagonizmom koji podržavaju zainteresovani faktori u zemlji i van zemlje.”¹¹⁶ Njemu je, dakle, bilo savršeno jasno, da ako su se takve međe mogle nekako održavati dok se život zadržavao na granici sela i opštine, da to više nije moguće čim je kapitalizam počeo plaviti, i pred čijim su naletima, silom zakona, morale pucati sve pregrade i nasipi. I, mesto da je u tim pukotinama gledao korita za normalni tok života balkanskih naroda, on je u njima video zgodna gnezda, udobna skloništa, za tuđinsku osvajačku politiku. Zato je on i bio onako vatreno za približavanje, grupisanje i međusobno naslanjanje svih balkanskih naroda. U tome približavanju, on je gledao ne samo odbranu od spoljnog neprijatelja nego i uslov za privredno i kulturno razvijanje. Jer se balkanski narodi „*ne mogu samostalno razvijati bez zblizenja, bez podizanja granica koje su isprevezivale krvne sudove privrednog života i kulturne uzajamnosti, bez grupisanja u zajednicu.*”

Za Tucovića, sem odbrane i ekonomsko-kulturnog napretka, postojali su još i drugi razlozi zašto je tražio grupisanje balkanskih naroda. Sličnost nacionalnog karaktera, istovetnost ili velika sličnost jezika bili su za njega elementi za zblizenje. Finansijski problemi za odbranu svoje individualnosti, takođe su bili za njega razlozi da se zblize balkanski narodi. 1911, dakle, tačno godinu dana pred balkanske ratove on je pisao: „Balkanske državnice mogu uticati na povoljan tok eventualnih promena na Balkanu samo pod uslovom udruženja svih snaga u jednu demokratsku zajednicu svih slobodnih balkanskih naroda.”¹¹⁷

Ovo Tucovićevo ovakvo pisanje ne treba razumeti kao posledicu vojnih sporazuma koji su bili zaključeni 1912 između balkanskih državnica a protiv Turske, jer on za ove sporazume nije mogao znati, jer su oni kasnije usledili. Naprotiv, Tucović je ovako pisao na osnovu posmatranja šta Austro-Ugarska sprema. A ona je spremala, da posle anektiranja Bosne i Hercegovine zauzme Novopazarski Sandžak. Jedanput Sandžak osvojen, Austriji je ostajalo da uzme železničku kartu direktno za Solun. Izbijanje dvojne monarhije na Egejsko More automatski je imalo da donese nestanak nezavisnih balkanskih državnica.

No ako male balkanske državnice nisu bile voljne da uvide da im spas leži u federaciji, za nju su se, od kraja 1910, vatreno počeli zauzimati mladoturci. Razume se, oni Balkansku federaciju nisu tražili zato da bi porobljeni hrišćanski narodi došli do svoje slobode, već da bi se utvrdila Turska na Balkanskom Poluostrvu. Tucović to odmah primećuje pa kaže: „Balkanska federacija omogućila bi slobodu i blagostanje sviju naroda na Balkanu. To je istina. Ali je još veća, još krupnija istina, istina koju proletarijat treba uvak da ima na umu, ovo: „*Balkansku federaciju moći će balkanske države da ostvare samo onda i tek onda kad u njima budu u punoj meri vladale sloboda i demokratija, kad narodi budu upravljali svojom sudbinom, a ne njihovi kapitalisti.*“¹¹⁸

Zašto Tucović odriče balkanskim kapitalistima svaku sposobnost da reše ovako krupno

---

¹¹⁶ „Borba“, knj. I, str. 2.

¹¹⁷ „Borba“, knj. III, str. 59.

¹¹⁸ „Radničke Novine“ od 12 oktobra 1911.

pitanje? Evo zašto: „zato što oni neće zajednički da koriste postojeće pijace; zato što svaki od njih hoće da izvuče ličnu korist; zato što su nesposobni, ma kakva stvar bila u pitanju, da je drukše posmatraju nego kroz lupu ličnog i neposrednog interesa“¹¹⁹

Videli smo da je Tucović, po pitanju Balkanske federacije i pravu da balkanski narodi slobodno sobom raspolažu, imao protivu sebe skoro celu II Internacionalu; videli smo da se ostali balkanski i jugoistočni socijalisti, iz raznih razloga, posle I konferencije na zajedničkom poslu nisu mogli okupiti; videli smo da su se mali balkanski narodi, za vreme balkanskih ratova, morali udružiti; vidimo da je pitanje balkanske federacije i danas aktuelno. Ostaje da vidimo ko je bio u pravu: Tucović ili ostali. No sama činjenica što su se 1912 balkanski narodi, prelazeći preko svih međusobnih nesporazuma, morali udružiti dovoljno govori da je Tucović bio u pravu. Ostaje još da vidimo kakav je odgovor vreme dalo na stav evropskih i specijalno bugarskih socijalista.

Ako se tesni socijalisti nisu hteli sresti sa svojim političkim protivnicima za vreme mira, ako su skoro trogodišnji Tucovićeve naponi ostali uzaludni, čim su 1912 odjeknuli top i puška i tesni i široki su videli, da iznad njihovih ličnih partiskih interesa postoje viši, opšti interesi, interesi za koje se Tucović, prelazeći preko nebrojnih grdnja i kleveta, stalno i neumorno zauzimao. Objavljujući zajednički manifest (30 septembra 1912) „protiv rata koji povlači za sobom najkobnije posledice“ tesni i široki bugarski socijalisti su pružili dokaz da nisu bili toliko međusobno zavađeni koliko su bili nedorasli za stvaranje Balkanske federacije. Ukazivati da će „bez obzira na to ko će biti pobednik a ko pobeđen, za ratom uslediti: militarizam, birokratija, politička reakcija i finansiska špekulacija sa uobičajenom pratnjom teških poreza, skupog života, eksploatacije i duboke bede radnih masa“, bila je lepa stvar. Ali, kad se ovo pisalo onda niti je više imalo na koga da se apeluje, niti se taj apel, od strašne ratne grmljavine, mogao čuti. Onda su, ali tek onda, i zapadnoevropski socijalni demokrati razumeli i saznali, da i balkanski narodi imaju pravo da sobom i Balkanskim Poluostrvom slobodno raspolažu; onda su uvideli da Bosna i Hercegovina ne pripadaju Turskoj, već bosansko-hercegovačkim masama; onda su primetili, da boriti se za održanje Turske na Balkanu znači „pokušavati, kako je to Marks 1853 pisao, da se održi konj u raspadnutom stanju“. Onda... ali ni onda, oni nisu postali vidoviti zato što su bili socijalisti, već zato što su uvideli da će cela Evropa poći za Balkanom, zato što su primetili da rat nije specijalitet „divljačkih“ Balkanaca, nego i „civilizovanih“ zapadnoevropejaca, na čijem su se čelu nalazili svi šoveni II Internationale.

Trebao je, dakle, da dođe jedan strašni rat, trebali su da zagrme top i puška, trebale su da zasevaju munje, trebali su ljudi i ceo život da se spuste u smrtni ponor, pa da se tek onda čuje Tucovićevo glas, pa da se uvidi da je on bio u pravu. Ali, trebalo je čovečanstvo da zadesi i jedna strašna kataklizma, koja će sobom i njega odneti, pa da se tek onda primeti i koliko je bio veliki i kako je voleo čovečanstvo i kakvu je pustoš njegova smrt učinila.

Za ime Dimitrija Tucovića nije samo vezano sve što je najlepše bilo u predratnoj Srbiji nego i na Balkanskom Poluostrvu.

---

¹¹⁹ Op.cit.

GLAVA VIII

TUCOVIĆ I II INTERNACIONALA

ŠTUTGARTSKI KONGRES. – KOLONIJALNO PITANJE. – STAV PREMA RATU. – KOPENHAŠKI KONGRES. – TUCOVIĆ OPTUŽUJE. –VANREDNI KONGRES U BAZELU.

Srpski radnički pokret uspostavio je internacionalne veze, preko Svetozara Markovića, još sedamdesetih godina prošlog veka. Otada se te veze, ma da uspostavljene na posredan i dosta labav način, ipak ne prekidaju. Ali, one su ravne ideološkoj, brojnoj i organizacionoj snazi, upravo ogledalo stvarnog stanja srpskog radničkog pokreta. Tu ulogu male i neprimećene brojke na internacionalnim zasedanjima srpska socijalistička partija igrala je sve dok se u njeno ime nije pojavio njen osnivač, organizator, vođ i ideolog Dimitrije Tucović. Naprotiv, od toga časa srpska partija je postala, u Internacionali jedan činilac, činilac oko koga se počeo okupljati ondašnji levičarski elemenat. A taj neočekivani prelaz od neprimećene mutave jedinke u borca koji smelo udara i po imperijalistima s internacionalnom proleterskom kartom u džepu prva je osetila austrijska socijalna demokratija.

No pre nego što bismo počeli govoriti o Tucovićevim optužbama direktno protiv austrijske socijalne demokratije, a indirektno i protiv ostalih imperijalistički nastrojnih socijalističkih partija, potrebno je da se osvrnemo na probleme na kojima se II Internacionala 1914 definitivno spotakla, da se više nikad ne uspravi. A ti problemi su bili kolonijalna politika i stav prema ratu.

U toku svoga bitisanja II Internacionala se stalno nalazila pred problemima kolonijalnog osvajanja i ratnih sukoba. Osećajući svoju nemoć da im nađe rešenja, Internacionala je oko tih problema redovno obilazila. Međutim, usled sve veće ekspanzionističke groznice, podjarmljivanje malih, nejakih i nerazvijenih naroda, obilaziti se većito nije moglo. Jer, nesporazumi oko podele kolonija bili su sve veći i veći, tako da je ratna varnica svakog časa pretela da plane.

II Internacionala istakla je na dnevni red prvi put kolonijalno pitanje i stav prema ratu 1907. Te godine, u Štutgartu, održan je i prvi internacionalni socijalistički kongres na nemačkoj teritoriji. Činjenica da nemačka socijalna demokratija, taj stub, mozak i „živi model“ II Internacionale, nije uspela pre 1907 da natera svoju vladu da dozvoli održavanje međunarodnih socijalističkih kongresa na nemačkom zemljištu, dovoljno jasno pokazuje kako će ta goruća pitanja biti rešena. S obzirom na to što su ova dva pitanja bila tako komplikovana i što su više nego sva druga pitanja dovela do velikih sudara u samoj Internacionali, mi ćemo ih podeliti i govoriti posebno o jednom a posebno o drugom.

Što se tiče pitanja kolonijalne politike, još u samom početku rada Štutgartski kongres se podelio na tri grupe. Berštajnova grupa otvoreno je zauzela stav da kapitalistima ne treba u osvajanju kolonija činiti nikakvih smetnja ni poteškoća. Centrum, odnosno ogromna većina II Internacionale, s Bebelom na čelu, bio je mišljenja da na osvajanje treba uticati u reformističkom smislu. Po mišljenju ove grupe „kolonijalna politika načelno se ne može odbaciti, već se mora

istaći da bi ona pod socijalističkim režimom imala civilizatorski uticaj“. Levo krilo, a koje je u II Internacionali bilo najmalobrojnije, preko Ledebura, otvoreno je tražilo da se kolonijalna politika u načelu osudi, „jer služi imperijalistima za povećanje njihovog kapitala.“ Indignirani ovakvim zahtevom, desnica i centum su jednodutno odgovorile: „Kolonijalne užase treba popravljati i suzbijati, ali ne i kolonije evakuisati. Ograničavajući eksploataciju u kolonijama, ostvarujući naš minimalni program, mi vršimo kulturno delo, podižemo i pretvaramo njene ljude u ravne ostalim ljudima. Jer, ako se usvoji princip: kolonije kolonijalnim narodima, onda će i Amerikanci morati da napuste Ameriku i da je ostave Indijancima.“

Na ovo filistarsko opravdavanje kolonijalnog osvajanja, leвица je energično odgovorila: „Većina priznaje da je kolonijalna politika nesreća i za urođenike i za radnike evropskih zemalja, pa i pored te konstatacije ona ipak nalazi da je kolonijalna politika korisna. Duhovni tvorci, koji priznaju korisnost kolonijalne politike, a naročito Bernštajn, vodeći nas u tom pravcu, odvešće nas u kakapitalističko blato.“

Da li je leвица bila svesna da pretskazuje budućnost II Internacionale, to je teško reći. Ali je nepobitan fakat, da je ona imala tu žalosnu priliku, da vidi kako je cela II Internacionala nepovratno odvedena „u kapitalističko blato“.

No da bi žalosna slika Štutgartskog kongresa bila što vernija, da bi se što bolje uočila opravdanost gledišta „da kolonijalne užase treba popraviti, a ne kolonije evakuisati“, da bi se što bolje uvidelo koliko se „ograničavajući eksploataciju u kolonijama, ostvarujući minimalni program“, vrši „kulturno delo“, koliko se „podižu njeni ljudi u ravne ostalima ljudima“, navedimo da je delegat indiskog radništva, sa statistikom u ruci, pred celim kongresom tvrdio da Engleska na unapređenju Indije troši 7 penija dnevno, tj. po kursu od od 1907, godišnje 26 dinara, a izvlači iz nje 875,000.000 dinara godišnje. No, ako se „humana“ većina II Internacionale nije ni malo uzbudila pred ovakvom statistikom, koja je tako rečito dokazivala koliko se, putem ovakve svirepe eksploatacije, indiski kuli „podižu“ na kulturni nivo i osposobljavaju za „ljude ravne ostalim ljudima“, ona se još kako revoltirala, kad je čula da američki sindikati, s očitom namerom da onemoguće svaki pristup u njine sindikate, traže od evropskih „došljaka“ upisninu od 100 dolara. Ona se ne samo revoltirala nego i zgranula kad su američki, australiski i južnoafrički delegati, u toku debate po kolonijalnom pitanju, zatražili „da se odmah ograniči useljavanje evropskih radnika u pomenute zemlje, jer oni obaraju nadnice“.

Bilo bi pogrešno misliti da su s kolonijalnom politikom bili nezadovoljni samo porobljeni kolonijalni narodi i internacionalna leвица. G. Dumerg, kasniji predsednik Francuske republike, 1908, u ime francuske sitne buržoazije, otvoreno je ustao protiv kolonijalne politike. On je naveo da od 1888 pa do 1908, dakle za dvadeset godina, od trideset milijardi raznih emitovanih papira svega je francuskim preduzećima data jedna milijarda pedeset šest miliona, tj. 3.5%. Odmah podvucimo da su kolonijalnom politikom najmanje bili zadovoljni balkanski narodi, jer su oni bili raščerečeni od Austro-Ugarske i Turske, a sem toga stalno im je pretila opasnost od ostalih velikih sila.

Nalazimo se, dakle, pred problemom kolonialne politike protiv koje su i kolonijalni narodi, i sitna buržoazija metropola i jedan deo radničke klase. Utoliko se jače postavlja pitanje ko je

imao koristi od kolonijalnog osvajanja i kako je mogla ogromna većina II Internacionale ovakav stav po ovom pitanju da zauzme? Iz Dumergovih navoda jasno se vidi da kolonijalna politika donosi koristi samo velikim kapitalistima. Znači svesno, ili nesvesno, to je sporedno, II Internacionala je vodila računa o interesima ovih kapitalista.

S ovakvom ubilačkom politikom II Internacionale nije se mogao složiti opštem dobru čovečanstva i punoj pravdi fanatično odani Dimitrije Tucović. Zato je on na narednom internacionalnom kongresu, 1910 u Kopenhagenu, najodlučnije ustao, kao što ćemo to videti, i protiv porobljavanja Bosne i Hercegovine i protiv celokupne kolonijalne politike. Ovakvim svojim stavom on je presekao dotadašnju tradiciju srpskog radničkog pokreta, a naime da bude mutavi delegat i neprimećeni predstavnik malene srpske socijalističke partije. Naprotiv, on će se pojaviti u ulozi branioca i nosioca jedne velike i opravdane ideje. Razume se, ova uloga nije bila ni mala ni laka, jer se 1) na balkanske socijaliste gledalo „lepo“, ali pomalo i kao na ljude drugog reda; 2) što je svako imao prava u II Internacionali koliko i snage; 3) jer je Tucović bio vrlo mlad i internacionalnim kongresima potpuno nepoznat; 4) jer je već postojala tradicija da reč uzimaju dobro poznati i priznati autoriteti i 5) jer podići javno i direktno optužbu protiv drugog „živog modela“ austrijske socijalne demokratije, protiv posle nemačke najjače socijalističke partije u II Internacionali, to nije bio nimalo lak posao.

Da pređemo na pitanje stava prema ratu. No pre svega, potrebno se osvrnuti na smisao šta je rat. Na ovo pitanje istorija nam odgovara, da je rat borba za osvajanje i da su te borbe, s razvitkom društva, uzimale razne forme. Upravo rat je nerazdvojno vezan za privatnu svojinu. A društvenim razvojem on se za nju naročito čvrsto vezao kroz formu proizvodnje. Čvršći i nama danas shvatljiviji pojam privatna svojina je dobila u feudalnom sistemu. U feudalno doba ratovi su se vodili u uskom teritorijalnom krugu sela, opštine ili oblasti. No ni ondašnji način proizvodnje ni pravni poredak privatne svojine nisu mogli odoleti društvenom kretanju. Uzimanje stoke, žita, vina itd. za ličnu upotrebu, kako je to radio feudalac, načinom uvođenja sve novije proizvodnje postajao je nepodesan. Mesto težnje da se uzme samo onoliko koliko je potrebno za sopstveni opstanak, kako je to činio feudalac, izbija na površinu nova pojava. Vlasnik zemlje prestaje da proizvodi za podmirivanje svakodnevnih potreba i laća se da proizvodi za pijacu. Pojava trgovine odmah sobom donosi dva potresa: razbijanje feudalnog, lokalnog sistema proizvodnje i upućivanje društvene snage na osvajanje pijaca. Usled toga rat se više ne vodi oko osvajanja ništavnih malih njiva već oko osvajanja oblasti i zemalja. Da bi proizvedena roba što pre bila potrošena i što dalje prodrła, najaktivnije se radi na usavršavanju saobraćajne mreže. Usled udaljenih pijaca javlja se potreba za vojničku upotrebu što većeg broja ljudstva, da bi se osvojene pijace zadržale. Posledica težnje da se što više proizvede biva krunisana pronalaskom mašine. Primena mašine u privredi odmah vrši preokret: više se ne proizvodi nekoliko artikala istovremeno, nego se pribegava proizvodnji jednog artikla. A proizvodnja jednog artikla tera da se raniji različiti artikli zamene s količinom. Dakle, mesto ranije raznolikosti javlja se specijalizacija i količina. Pojava jednog artikla u velikim količinama zahtevala je i veliku prođu, a da bi se došlo do velike prođe, morale su se naći nove pijace. Tako se društvo jednog dana našlo pred činjenicom da se nema šta više osvajati, sve su pijace bile

zauzete. Proizvodnja je sad morala pribeći drugim metodama: međusobnoj konkurenciji. A konkurencija u stvari nije ništa drugo nego savršenija forma osvajanja pijaca. U toj borbi fabrikanti iz jedne države pored međusobne borbe, stvaraju zajednički front protiv kapitalista iz druge države. Da bi fabrikanti mogli što veću aktivnost razvijati, da bi radničke mase bile stalno zaposlene, konkurencija između kapitalista prestaje da bude privatna, a postaje nacionalna, državna, stvar. Tako se dolazi do takvog društvenog odnosa da nacija, odnosno država, koja gubi tržišta gubi istovremeno ne samo mogućnost za dalje ekonomsko razvijanje nego i nezavisni opstanak.

Ovakvo stanje donosi u XIX veku velike promene. Male, ništavne i za dalji opstanak nesposobne nemačke državnice i nacije ustupaju mesto velikoj nemačkoj državi i jedinstvenoj naciji. To isto se događa i u Italiji. No ovim promenama ne samo da rat postaje nepotreban, nego, shodno snazi fabrika i njenom sve većem kapacitetu proizvodnje, on postaje sve više nužda za opstanak i dalji razvitak. Ukratko rečeno, rat diktuje u modernom društvu kapitalizam. On je njegova životna manifestacija. Bez ratova kapital ne bi mogao činiti promene unutra u okviru države, niti osvajati nova tržišta. Ulazak Amerike u svetski rat u suštini nije imao drugi cilj nego da suzbije svog najopasnijeg ekonomskog rivala: Nemačku. Ovim i suviše brzim potezima bacili smo jedan pogled na razvitak društva i na suštinu rata. Time smo hteli samo da pokrenemo čitaoca na razmišljanje da li je zaista borba protiv rata, a što je, kao što ćemo videti, II Internacionala htela, uopšte moguća i izvodljiva.

A sad da vidimo kako se ovo verovanje ukorenilo. Od 1870 pa do 1914 Evropa nije, može se reći, preživela ni jedan jači rat ni sudar. Rat između Rusije i Japana, pre svega odigrao se vrlo daleko od Evrope. Zatim, on je Evropi doneo vrlo velike materijalne koristi, tj. krupnoj industriji njezinoj. Ratovi na Balkanu, shodno snagama, ostavljali su na zapadnu Evropu utisak, da su oni samo posledica rđavog balkanskog karaktera. Tako se polako uz sve veći i nesmetani privredni razvitak iz dana u dan sve više razvijala iluzija, fiks ideja, o mogućnosti stalnog mira. Ova obmana za stalnim i večitim mirom, pored ostalih, zaslepila je, istina na razne načine i u nejednakom stepenu i celu II Internacionalu, sem ono nekoliko levičara među kojima se nalazio i Tucović. Naprotiv, za ovu grupu niti je Evropa bila ceo svet niti su ratovi bili izuzetak, niti je pak večiti mir moguć. Odbijajući od sebe taj nastrani pojam o večitom miru, evo šta kaže Tucović o ratu:

„...otkako je kapitalizam uzeo punu vladavinu (1848) u svoje ruke, otada su ratovi postali *hronična* bolest čovečanstva, jedno *stalno*, regularno, permanentno, stanje. Danas su ratovi *pravilo*, mir *izuzetak*. Upravo, mira i nema; postoji samo primirje... Rat diktuju životni interesi kapitalizma.“¹²⁰

A sad da vidimo kako je rešavano pitanje rata na Štutgartskom kongresu. Pošto je prvo pitanje, kolonijalno, brzo rešeno, jer je za njega nađena „zgodna“ solucija, tj. ostavljeno onako kakvo je i bilo, to su sve najveće snage II Internacionale bile angažovane da pronađu najbolje rešenje po pitanju rata. No po ovom pitanju borba se nije vodila između levice i desnice, već između raznih sekcija Internacionale. Pitanje kakav stav socijalisti da zauzmu u slučaju objave

---

¹²⁰ „Radničke Novine“ od 10 oktobra 1911.

rata, da li da mu se protivstave ili pak da mirno uzmu puške, pa da idu na bojno polje, nije pokrenuo nijedan od ideologa II Internacionale, već naprotiv nominalno jedan anarho sindikalista, a stvarno nacionalni šovinista, Francuz Gistav Erve. Vodeći širom Francuske jednu toliko smelu antimilitarističku propagandu, bivajući stalno gonjen od buržoaske štampe i od sudova, Erve je od 1905 - 1907 stekao takvu popularnost, postao mučenik, da mu je, na kraju krajeva, podlegla cela francuska socijalistička partija.

Da bi Internacionalu naterao da zauzme stav protiv rata, Erveu su na ruku išli, pomagali ga, međunarodni odnosi. Pored ostalih zategnutosti, 1905 postavljalo se pitanje odbrane ruske revolucije. Pošto je posle poraza u ratu carizam u Rusiji bio jako kompromitovan, to su narodne mase bile veoma nezadovoljne. Poraz sovjeta, koje je Trocki predvodio, ne samo da nije izgledao definitivno, nego se stalno u Evropi i Rusiji očekivao još mnogo dublji i širi narodni ustanak. Da bi se režim u tom slučaju spasao, a naročito dinastija Romanova, sklopljen je između nemačke i ruske vrhovne komande tajni ugovor na osnovu kojega su imali nemački vojnici da umaršuju u Rusiju, pomognu carskim pristalicama i uguše svaki anticaristički pokret.

Znajući kakva neiscrpna mržnja postoji kod celokupnog francuskog radništva prema stranim vojničkim intervencijama još od Francuske revolucije, Erve ovo raspoloženje iskorišćuje hvatajući se konkretno za Rusiju. Širom zemlje on drži skupove i pita prisutne radnike da li će dopustiti da Francuska postane Vandėja? Iz jednoga glasa radništvo mu odgovara da to neće dozvoliti. Socijalistička partija podleže i ide za opštim raspoloženjem. Žan Žores iz čisto pacifističkih sitnoburžoaskih pobuda, Eduar Vajan, stari komunski mučenik i borac, grozeći se pri pomisli kakve su pokolje učinile Tjerove trupe, zauzimajući 1871 Pariz, Žil Ged, vatreni antimilitarista, iz marksističkih ubeđenja, dakle tri partiska prvaka, iz sasvim različitih pobuda ne samo da sa rezervom gledaju na Erveovu antimilitarističku kampanju, nego je primaju za svoju. Francuska partija je bila osvojena. Ambicioznog i histeričnog Ervea put je vodio da sebi potčini celu Internacionalu. Da bi bolje uspeo, on to neće učiniti u svoje ime i sam, nego u zajednici s prvacima svoje partije. Ged će se držati nešto rezervisano, zato što ideja dolazi od bolesnog Ervea. Naprotiv, Žores i Vajan, bez rezerve, stavljajaju se na njegovu stranu. S ovakvim raspoloženjem pojavljuje se francuska socijalistička partija na Štutgartskom kongresu. Eduar Vajan u komisiji čini predlog da se u slučaju ma kakvoga rata odmah pristupi generalnom Štrajku „pošto je parlamentarna akcija nedovoljna“. Ko zna iz kojih razloga, a najpre će biti iz poštovanja prema predlažu, predlogu se priključuje i engleski delegat Ker-Hardi. Tako predlog postaje gledište dveju sekcija. Razvija se velika diskusija. Holanđaninu Tulstri pruža se prilika da iznese svoja zapažanja po parlamentarnom radu i on se otvoreno izjašnjava za Vajan – Ker-Hardijev predlog. Tulstra je dokazivao da „ne samo da je socijalistička parlamentarna akcija nedovoljna, nego je uopšte bez ikakve efikasnosti za velike pothvate kao što je onemogućavanje rata“. Tulstra je išao i jedan korak dalje. „Socijalna demokratija nema svoj politički sistem. Ono što se radi u parlamentu jeste i istoriski i faktično buržoaska politika. Da nije nastupilo vreme, pita Tulstra, da socijalna demokratija otpočne sa izgradnjom svog sopstvenog političkog sistema?“ Tulstrine reči su dejstvovala na parlamentu slepo privržene veličine II Internacionale kao grom iz vedra neba. Na razne načine, a iz iste pobude, svi oni skaču u odbranu parlamenta:

Vajan, i pored toga što je priznao da su Tulstrina zapažanja zaista interesantna, ipak misli da „za sad ne treba stvarati sliku buduće države“. Veran reformama i parlamentarizmu, Žores je bio još energičniji. „Ja mislim, rekao je Žores, da ovde ne treba razvijati program buduće države, već pitanje svesti na to, kako će se ostvariti minimum naših zahteva. Mi u Francuskoj stojimo pred teškim pitanjem: šta će biti, ako građanski radikalizam, koji je sada na vlasti, izvede svoje zahteve ili bankrotira. U oba slučaja naš je zadatak težak.“

Žoresa se, dakle, ne tiče budućnost ni maksimalni program. On je zabrinut za reforme. Ako sitna buržoazija izvede sve reforme, za njega se postavlja pitanje, šta onda da radi, jer će biti suvišan. (Kao da sitna buržoazija hoće i kad bi mogla, da izvede sve reforme!) Ako ona pak bankrotira, on uviđa da će onda biti nemoćan ne samo da i dalje sprovodi reforme, nego i da brani postojeće stanje.

Reč je zatim uzeo najveći praktičar „za sadašnja pitanja“ u II Internacionali, Viktor Adler. On je Tulstrina izlaganja proglasio za pesimistička, a Žoresa umirio, tvrdeći da će i za njega ostati dosta reformama. Tulstra je pesimista, jer se „pesimizam prema parlamentarnoj akciji javlja samo onda kad se imaju fantastični pojmovi o mogućnosti i o uticaju parlamentarne akcije. Ko takve pojmove nema toga neće razočarati ono što postiže proletarsko predstavništvo, koje je u manjini, i znaće da oceni da celokupna zakonodavna akcija u svima zemljama pokazuje tendenciju napredovanja. Žores veli da je demokratija u Francuskoj već pri kraju. Sumnjam da za Francusku ima pravo, ali ga za druge zemlje pouzdano nema. Svuda ima tako mnogo još da se uradi, jer građansko društvo muku muči da iz sebe razvije i ono za šta je sposobno. I kad Žores za Francusku pita: pa šta onda? Ja mu odgovaram: družo, Žoresu, ostvarite tada vaš minimalni program, pa će vam pored toga još dosta ostati da uradite i uvek ćete još imati vremena da razmišljate o daljoj akciji“.

Nemajući za sobom nikakvu revolucionarnu tradiciju, jer sve što je postigla, počevši od zakona o radnjama pa do opšteg prava glasa za centralni parlamenat, dobila je na poklon od vladajuće buržoacije, a namerno željna i spremna da rezoluciju o opštem štrajku, razume se na zgodan i neupadljiv način, definitivno odbaci, nemačka partija se vrlo obazrivo držala dok se vodila gornja debata. Ali kad je Erve povratio diskusiju na pitanje šta ima socijalna demokratija da radi u slučaju rata i kad je prisutnima bacio u lice optužbu da govore kao nacionalisti, a naročito kad se Nemcima obratio: „Ja vas pitam šta ćete raditi kad nemački vojnici budu poslani da obnove i održe ruski presto? Ja vas pitam šta ćete raditi kad budete primorani da na terazije stavite svu moralnu težinu svojih tri miliona glasača?“ onda se više mudrovati nije moglo. A kad je Erve ovome dodao proročke reči: „Ja za nemačku socijalnu demokratiju pretpostavljam pri njenoj ropskoj poslušnosti caru Bebelu, da će poći u svaki rat i za carem Viljemom i da će upreti bajonete i u prsa francuskih proletera“.

Na ovo pretskazivanje istinske i žalosne budućnosti, u ime nemačke socijalne demokratije, Folmar je odgovorio sledeće:

„...ni u kojoj partiji nacionalna pristrasnost nije igrala manju ulogu, nego u nemačkoj socijalnoj demokratiji i nigde militarizam i ratovi od samog početka nisu osudnije i doslednije suzbijani, nego što je to radila nemačka socijalna demokratija... Nije istina da je

internacionalizam antinacionalan, nije istina da mi nemamo otadžbine. A ja izgovaram reč „Otađzbina“ bez ikakve sitničarske pomisli o ovome pojmu. Ljubav prema čovečanstvu ne može nas ni jednog trenutka sprečiti da budemo dobri Nemci... Izgleda da se želi nestanak nacija i da se iz svega toga napravi jednostavna kaša sviju naroda.“

A kad ga je Žores upitao pa ko to hoće?, Folmar je odgovorio: „Druže, Žoresu, mi nismo sami u ovoj dvorani i dok god Erve sedi u vašoj partiji, vi ste za njega odgovorni i ne možete ovu odgovornost sa sebe skinuti prostim sleganjem ramena. Ali mi nećemo da vam damo žalosnu sliku internacionalizma, mi nećemo sami vladajućim klasama da damo u ruke nacionalni argumenat za njegove egoističke interese. Libkneht (stariji) je jednom rekao da nemačka socijalna demokratija svojim rastenjem suzbija rat osvajajući parlamenat i javno mišljenje; ali da ona rat neće da sprečava detinjastim igrama revolucije u kasarni. To je danas gledište ogromne većine nemačke partije... I ako Vajan, kako je to izjavio na kongresu u Nansiu, neće da radi protiv i bez nemačke partije onda on mora napustiti svoju rezoluciju, jer je mi, ne možemo primiti ni u kom delu njenom.“

Na ovu izjavu, iako dosta iznenađen, Žores se pozvao na Kauckog. Još osionije Folmar je odgovorio: „Meni ta izjava nije poznata; ali će Žores priznati da postoji razlika između jedne izjave druga Kauckog i jedne obaveze koju na sebe primi nemačka socijalna demokratija. Generalni štrajk! To je ludorija. Ali u slučaju sukoba, niko ne treba da se plaši, nemačka socijalna demokratija će se najodlučnije zauzeti protiv rata. No sve nas ovo ne sprečava niti obavezuje da najkategoričnije i najenergičnije tražimo da nam se ne oduzima sloboda samoopredeljivanja.“

Erveova tvrdnja da pravi internacionalisti ne znaju za nacije i nemaju otadžbine, kao što vidimo i kao što ćemo videti, postigla je jedan dobar rezultat: jednim potezom ruke skinut je godinama vešto namešteni veo, uklonjena maska i pokazano pravo nacionalističko, šovinističko i imperijalističko lice. Viljem II i svi nemački kapitalisti imali su bili mirni, i spokojni, jer dok postoji II Internacionala „kaša se neće napraviti“. Naprotiv, otadžbina nemačkih junkera čuvaće se „bez ikakve sitničarske pomisli“. A „ljubav prema čovečanstvu“ ne samo da neće moći „ni jednog trenutka da spreči“, da se bude „dobar Nemač“, nego će ona gurati toliko daleko, da će se ne samo glasati ratni krediti nego i napuštati poslanički položaj i dobrovoljno ići na bojno polje „da se upiru bajoneti u grudi francuskih proletera“.

Folmarove šovinističke izjave kod ogromne većine II Internacionale nisu izazvale nikakvu indignaciju. Francuski delegati Vajan i Žores, protiv kojih je neopravdano podignuta optužba da su „za pravljenje nacionalne kaše“, brzo su se požurili da tu „ljagu“ sa sebe skinu. Ali, znajući dobro da ne smeju gaziti revolucionarnu prošlost francuske radničke klase, oni su ipak zadržali meru i sačuvali formu. Tako dok je Vajan nalazio da su „nacije ne samo korisne, već i neophodni elemenat ljudskoga razvića“ Žores je izjavio: „Mi hoćemo otadžbinu da socijaliziramo u korist proletera prevodenjem sredstava za proizvodnju u korist sviju, jer je nacija riznica ljudskoga genija i napretka i proletarijat bi zlo prošao kad bi mu se izrazbijali ovi dragoceni sudovi ljudske kulture“. S ovog dela izjave karakterni i svojim idejama uvek verni Žores diskusiju vraća na pravi teren. „Kaže nam se, borba protiv rata uzaludna je, jer kapitalizam donosi ratove po

prevashodnosti. Ali, ja pitam, zar taj isti kapitalizam nema isto tako neprestanu težnju, da povećava eksploataciju do beskonačnosti i da radno vreme produži do bezgraničnosti?... Rat za oslobođenje Italije od Austrije; rat za ujedinjenje nemačkih država. Ali, ima li i danas tih nacionalnih razloga? Nema. Onda? pita Žores. Kad je ustanovio da cela nemačka socijalna demokratija ćuti i neće da mu da odgovor, on je još jedanput uputio očajni apel:

„Žalosno bi bilo kad protiv strašne nemani kao što je rat nemački nabujali pokret ne bi mogao ništa učiniti za njegovo sprečavanje sem parlamentarne akcije... Ako, dakle, dođe do rata između Francuske i Nemačke, zar bi se tada smelo dopustiti da se francuski i nemački proletarijat po nalogu i u korist kapitalista ubijaju, a da socijalna demokratija protiv toga ne upotrebi i poslednju snagu? Kad to ne bismo pokušali, bili bismo poslednji ljudi.“

Ipak je bio i ovaj apel uzaludan. U rezoluciji, a u ime najmoćnije partije u II Internacionali, Bebel je, i pored izjave koju je nekoliko meseci pre Štutgartskog kongresa sa tribine Rajhstaga dao, a naime da će nemačka socijalna demokratija, budu li se slali nemački vojnici da spasavaju ruski carizam, upotrebiti direktnu akciju, ipak kongresu predložio sledeću rezoluciju:

„...Preći li opasnost da kakav rat iskrсне „onda su dužni radnici i njihovi parlamentarni predstavnici u dotičnim zemljama sve da učine da primenom sredstava koja im se učine najcelishodnijim spreče objavu rata ili, ako rat već izbije, da se zauzmu za njegov što brži prestanak.“

A kad je francuska partija, preko Geda, Žoresa i Vajana, potsećajući Bebelu na datu izjavu u Rajhstagu i na pisanje Karla Kauckog, zatražila da se ta preterano mlaka rezolucija odbije i primi njina koja je predviđala, pored neizglasavanja ratnog budžeta, parlamentarnu intervenciju, agitaciju, štrajk, pa, u krajnjem slučaju, i bunu, Bebel je, dižući ruke u vis, očajno uzviknuo: „Nemačka socijalna demokratija takvu rezoluciju ne može primiti, jer bi ona onda bila izložena velikim teškoćama i opasnostima“. (Kao da rat nije među najvećim najveća opasnost!).

Natura se pitanje: kako je moguća ova kontradikcija, tj. zašto su Bebel i Kaucki svečano izjavljivali da će pristupiti direktnoj akciji ako nemački generalštab pošalje nemačke radnike da spasavaju ruski carizam, a kad se to isto od njih na kongresu tražilo, oni su kategorički odbili? Kako je moguće da ta dva najveća autoriteta u II Internacionali jedno govore, a drugo na međunarodnim kongresima rade? No pitanja bi se moglo mnogo postavljati. Međutim, odgovor je samo jedan. Po sredi je bio svesno lažni stav. Pred masama su se vežbale vilice, ali se ni u kojoj formi nije htela pružiti obaveza o doslednosti između reči i dela. Po sredi je, dakle, bio stav lažnog levičarstva. Ali čim je prvi realniji vetar dunuo, maske su se poskidale, a pravo šovinističko lice pokazalo.

Kako se svršio Štutgartski kongres? Kao i svi ostali. Čim su se pojavila dva različita gledišta, odmah su stručnjaci za iznalaženje „zajedničkog“ gledišta stupili u akciju. Tako, dok je Emil Vanderveld „vešto“ pomicao Francuze udesno, dotle je Viktor Adler „gurao“ Nemce ulevo. Naime, oni su seli između jedne i druge strane, našli „zajedničko gledište“, koje su svi primili, a koje nije nikoga obavezivalo, i pošto je komedija odigrana, svako je pobegao svojoj kući. A da je zaista štutgartska rezolucija bila jedna komedijska šala, navedimo dokaz.

Odmah posle međunarodnog kongresa, socijaldemokrata Noske s tribine Rajhstaga zatražio

je naoružanje nemačke vojske, odbranu otadžbine i disciplinu u kasarnama. A kad ga je Klara Cetkin na partiskom kongresu u Esenu 1907 u ime leveice napala da je pogazio i štutgartsku rezoluciju i socijalističke principe, on je oholo odgovorio: „Ono što sam ja u svome govoru kazao toliko puta su kazali i ostali socijalisti. A što to ne razumete ni vi ni oni u ime kojih govorite, to dolazi otuda što ste vi anacionalni elemenat, a ne socijalisti“. I sad, kao i uvek u ovakvim momentima ceo je kongres upro pogled u cara nemačke socijalne demokratije. Svako je očekivao šta će oni kazati i kako će spor rešiti. I Bebel ga je rešio.

„Noske je dobro govorio. Frakcija je zadovoljna s većim delom tačaka u njegovom govoru. Ja sam već rekao da ćemo braniti otadžbinu kad bude došao trenutak da je odista moramo braniti. Branićemo je, jer je ona naša otadžbina, jer nam je ona nužna, kao naše zemljište na kome živimo, čijim jezikom govorimo, po čijim običajima radimo; branićemo je, jer hoćemo od nje da stvorimo zemlju kojoj nigde u svetu nema slične ni po savršenstvu ni po lepoti“.

A na koji će se način postići to savršenstvo i ta lepota? Prvo naoružanjem. Zatim „upiranjem bajonetom u grudi francuskih i ostalih proletera, ubijanjem onih svojih drugova koji su ostali verni socijalističkim principima, i, naposljetku traženjem prosjačke milosti od Hitlera.

Od Štutgartskog pa do Kopenhaškog kongresa međunarodna situacija se mnogo pogoršala. Mesto umirenja i normalizovanja, nad Evropom su se crni oblaci sve više nadvijali. Ono što je 1907 izgledalo daleko, 1910 javljalo se kao neminovna stvarnost, Eduar Vajan u ime francuske, a Ker-Hardi u ime engleske nezavisne socijalističke partije, opet su pokrenuli pitanje stava prema ratnoj opasnosti. Staračkim, skoro očajničkim glasom, Vajan je preklinjao da se donese konkretnija rezolucija od Štutgartske, „jer je očevidno da parlamentarna sredstva nisu dovoljno efikasna i jer se moraju protiv rata staviti u pokret i radne mase, izvršiti obustava rada...“ Ali, ako su Vajan i Ker-Hardi primetili da se u svetu mnogo promenila situacija, oni nisu videli da se isto tako promenila skoro i cela II Internacionala. Zato će njihovi napori i ostati jedan uzaludan pokušaj.

Na kongresu u Kopenhagenu opet su bila pokrenuta oba pitanja: kolonijalno i stav prema ratu. U komisiji za kolonijalne probleme Tucović se postarao i da iznese svoje gledište i da napadne izdajstvo socijalne demokratije. Tom prilikom on je održao sledeći govor:

„Drugovi! Sa gledišta social-demokratske partije malih porobljenih naroda ja polažem mnogo na to što je u komisiskom projektu rezolucije ponovo istaknuta dužnost socijalne demokratije da se zalaže za pravo samoopredeljenja svih naroda i odbranu toga prava od ratničkog napada i nasilnog ugnjetavanja. Svako prenebregavanje te dužnosti od strane socijal-demokratskih partija moćnih naroda dovodi u najveću nepriliku partije koje imaju da rade u malim, rastrganim i ugnjetanim narodima. Jedno takvo iskustvo ima i srpska socijalna demokratija kojoj i sam pripadam. Za vreme sukoba između Austro-Ugarske i Srbije zbog aneksije Bosne i Hercegovine, mi smo imali da se borimo pod vrlo teškim prilikama; mi smo imali da razbijamo militarističku megalomaniju i zanos u jednom narodu koji je zbog faktički teškog položaja gotov i na politiku va banque. Mi smo imali da suzbijamo rusku hipnozu u jednom narodu koji se okretao za pomoć ma sa koje strane u jednom trenutku kada su interesi ruske diplomatije bili otpočeli svoj posao. I mi smo se borili dosledno, otvoreno i energično i u

parlamentu preko svoga predstavnika i van parlamenta preko štampe i javnih zborova. (Odobranje).

U toj borbi naši drugovi u Austro-Ugarskoj pitali su nam u pomoć. Oni su podigli oštru kampanju protiv „ratnih švindlera“ kod nas, „pretstolonaslednika ove ratne partije“, „intriga dinastije“, „korupcije u Srbiji“ i t.d. I ma da su razračunavanje sa našim potentatima mogli ostaviti nama, mi smo im na toj pomoći vrlo zahvalni. Ali bismo, u isto vreme, želeli da nam u buduće ukazuju jednu drugu stvarniju pomoć, pomoć koju bi nam ukazali na taj način što bi ustali najenergičnije protiv kolonijalne politike i porobljavanja naroda koje vladajući faktori Austro-Ugarske vrše. (Živo odobranje). Mi smo se za vreme aneksione krize osećali usamljeni, dopustite mi reći, napušteni. U trenutku kad je opasnost od rata bila najveća, mi se nismo osećali dovoljno pomognuti iz Beča; nismo videli tamo nikakvu jaču akciju masa, a ni pisanje partiske štampe nije nas moglo zadovoljiti. Prenoseći težište svoje kampanje na suzbijanje pretenzija Srbije, ja nemam nameru da te pretenzije ovde branim i držanje štampe moglo je samo da umanji odgovornost bečke vlade. (Tako je.)

Ali ako je držanje austriskih drugova za vreme krize u borbi protiv ratne opasnosti bilo nedovoljno energično, dužnost zastupanja prava naroda na samoopredeljenje gotovo je bila sa njihove strane sasvim zanemarena. Oni su stali, po našem mišljenju, na jedno netačno i neprincipielno gledište. (Odobranje). U partiskoj štampi austriskih drugova govoreno je: Srbija nema šta da traži u Bosni i Hercegovini, pošto njen potpis ne stoji na Berlinskom ugovoru... Ako se može govoriti o povredi nećijih prava aneksijom Bosne, onda su to prava Turske, a ne Srbije. Mi ne zastupamo pravo Srbije; ali što se prava Turske i Berlinskog ugovora tiče, to je krvavo pravo, pravo, zasnovano na nasilju i pravu jačega, i socijalna demokratije ga ne može priznati. (Živo odobranje i pljeskanje.) Socijalna demokratija mora imati u vidu ne prava koja ističu iz nametnutih ugovora i osvajanja već pravo svakoga naroda na samoopredeljenje, pa i naroda u Bosni i Hercegovini. (Odobranje).

Partiski organ austriskih drugova je pisao mnogo o tome kako tamo dole na Balkanu nema mira zbog „velikih apetita“, „bolesti veličine i tako dalje, balkanskih državica i ti su nalazi postepeno sve jače ovladali u socijalističkoj štampi uopšte. Ja smatram da je potrebno istaći pred socijalističkim međunarodnim kongresom da je to gledište pogrešno. Balkan predstavlja permanentnu ratnu opasnost, nepresušivi izvor zapleta i boraba. Ali je pogrešno njihove uzroke tražiti u „apetitima“ balkanskih državica i „intrigama“ dinastija; oni nisu tamo, već, s jedne strane, u imperijalističkoj politici koju kapitalističke velike sile prema Balkanu vode, u intrigama njihovih diplomatskih agenata, s druge strane, u opravdanim težnjama i u borbama koje balkanski narodi vode ne samo za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje već i za najelementarnije uslove za život. Ono, pak, što karakteriše politiku mira socijalne demokratije nasuprot politici mira raznih buržoaskih struja, nije samo borba protiv rata u momentu kad je on već na pragu, kad se nebo sa svih strana natuštilo, već postojana, uporna i posvednevna principielna borba protiv kapitalističke politike koja suprotnosti u sebi nosi i ratovima neminovno vodi. (Tako je.) I najuspešnija borba socijalne demokratije protiv stalne opasnosti koja svetskom miru sa Balkana grozi jeste principielna i energična borba, borba bez koncesija, protiv kolonijalne zavojevačke

politike kapitalističkih država koje po Balkanu mute.

Mi očekujemo od socijalne demokratije velikih i moćnih država da, nasuprot diplomatiji, najenergičnije ustane protiv pokušaja da mali, slabi i ugnjetani narodi koji se pod petom zavojevača nemoćno vrte, obeleže kao „rušioci svetskoga mira“. Mi to očekujemo utoliko pre što je principierna borba socijalne demokratije protiv zavojevačke politike i za pravo nacionalnoga samoopredeljenja uslov za život radničkoga pokreta i socijalne demokratije u malim i potištenim narodima. Sa ovim svojim zahtevima mi stojimo na gledištu socijalističkih principa. I zbog toga slobodni smo zamoliti drugove da ne gube iz vida da smo mi osuđeni da radimo u uskim granicama i uslovima i da mnogo više živimo od uspeha svojih partija u Internacionali nego svojih sopstvenih. Za nas je od osobitog značaja ugled nemačke socijalne demokratije. Socijalizam je u nas tako reći idejna kolonizacija i svaki i najmanji povod koji bi isticao iz neprincipielnog držanja bratskih partija na strani stavlja se u greh „nemačkim“ socijalistima, da bi se posredno otežao rad nama. Iz ovih razloga, ja sam slobodan predložiti ovaj dodatak rezoluciji:

Kongres naročito ističe dužnost drugova velikih kapitalističkih država i naroda da u cilju najenergičnijeg suzbijanja kolonijalne i osvajačke politike dođu u dodir sa socijalnom demokratijom malih, potištenih naroda koji pod tom politikom stradaju, da bi im olakšali borbu protiv militarizma i šovinizma“. (Živo odobravanje i pljeskanje).

Odmah dodajmo dva objašnjenja: prvo, da Tucovićev dodatak rezoluciji nije bio primljen, i drugo, da mu je aplaudirala jedino levica, levica kojoj je i on pripadao. Za levicu, Tucovićeve intervencija bila je šiba koja je na najsvečaniji način udarila po šovinističkoj većini II Internacionale.

A sad da vidimo kako se branila austrijska socijalna demokratija. Karlo Renner, jedan od najpoznatijih pečenih oportunisti i vođa austrijskog socijaldemokratskog imperijalizma, najenergičnije je dokazivao da su Tucovićeve optužbe neopravdane i preterane, jer se austrijska partija borila i bori za male narode. A da se zaista bori, Renner je s oduševljenjem između ostalog, isticao i „demokratski ustav“ koji je dobila Bosna i Hercegovina blagodareći akciji austrijske socijalne „demokratije“. Međutim, od građanina pa do poslednjeg čobanina u bosansko-hercegovačkim planinama svako je taj „demokratski ustav“ nazivao nasilničkim i smatrao za još jedno sredstvo više da se uguši bosansko-hercegovački narod.

A sad da se vratimo na Tucovićev govor. Rekli smo da je njegov predlog bio odbijen. To ne znači da je Tucovićev ugled bio umanjen. Naprotiv, u očima levice, to ga je podiglo. Cela levica, a naročito Roza Luksenburg i Trocki, po svršenoj sednici, prišli su mu i iskreno čestitali. Dimitrije Blagojev, član te levice i vođa bugarske partije (tesnih socijalista) ne samo da mu je čestitao nego je i u svome naučnom časopisu „Novo Vreme“, govoreći o Kopenhaškom kongresu, za Tucovićevu intervenciju kazao sledeće:

„Ovde smatramo za umesno obratiti pažnju na to pitanje (rat) sa strane koja se odnosi na nas socijalne demokrate na Balkanu. U komisiji koja je pretresala pitanje o razoružanju i kolonijalnom pitanju, balkanska socijaldemokratska delegacija treba podrobno da izloži svoje poglede o odnosu međunarodne socijalne demokratije prema balkanskom problemu, naročito o

odnosu austrijske socijalne demokratije prema tome problemu u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine. Ona je to učinila preko srpskog delegata druga Tucovića. S pogledima koja je on o tome pitanju izložio, delegacija naše partije ne samo da je potpuno saglasna, već je ona i nastojavala da drug Tucović uzme neminovno reč u komisiji. I on je odlično ispunio svoj zadatak. On je napomenuo fakta da austrijska socijalna demokratija ne samo nije dala nikakve moralne potpore srpskoj partiji za vreme aneksije u borbi njezinoj sa srpskom buržoazijom, koja je htela, potstrekuta ruskim carizmom, da digne zemlju na jedan bezumni rat, već je ona, austrijska socijalna demotratija, svojim neopredeljenim držanjem prema austrijskom imperijalizmu stavila srpsku socijalnu demokratiju u izvanredno mučan položaj u tome za nju izvanredno kritičnom momentu. Takvo držanje austrijske socijalne demokratije bilo je u punoj protivrečnosti sa štutgartskom rezolucijom i ako se bude produživalo ubuduće, biće u punoj protivrečnosti s rezolucijom koja je primljena u Kopenhagenu. Izjave koje je drug Tucović učinio pred komisijom učinile su dubok i najodličniji utisak na delegate. Neki od delegata austrijske socijalne demokratije priznali su da su te izjave potpuno na svom mestu“.

Da ne bi bilo dvoumljenja, ovde treba odmah napomenuti da Blagojev nije bio od onih ljudi što vole da laskaju. Naprotiv, on je bio veoma poznat i čuven zbog svojih strogosti. Za Blagojeva je bio socijalizam, do poslednjeg časa njegova života, kredo budućnosti. Zato je svaki socijalista, a naročito socijalistički prvak, morao veoma mnogo znati i učiniti, pa je tek onda mogao od Blagojeva biti pohvaljen. A iz ovoga mora se izvući nepobitan zaključak da Tucović nije bio od onih što gledaju da se dopadnu poznatim autoritetima, već od onih što misle svojom glavom i što neće da popuste u svojim gledištima čak ni onda kad se nađu pred bogovima, kako se u II Internacionali gledalo na Žoresa, Bebela i Adlera.

Na žalost i neizmernu štetu ne samo srpskog i balkanskog, nego i celog svetskog proletarijata, Tucović više nije učestvovao ni na jednom međunarodnom kongresu. Njemu se više nije pružila prilika da svojim genijem i ispravnim shvatanjima utiče na svetsku radničku klasu. Pa ipak i to jedno učešće bilo je dovoljno da i on, a preko njega i njegova partija, zauzmu jedno od najvidnijih mesta u Internacionali. Dimitrije Tucović, dakle, nije bio samo vođa srpskog i balkanskog socijalističkog radničkog pokreta, već i jedan od najuglednijih i najsposobnijih prvaka levičara u II internacionali.

Kako se rešilo pitanje na Kopenhaškom kongresu o stavu koji je Internacionala trebala da zauzme u slučaju rata? Već znamo da je Tucovićev predlog po kolonijalnom pitanju odbijen. Dodajmo da je istu sudbinu doživeo predlog Eduara Vajana i Ker-Hardija, a u kome se tražilo da socijal-demokratske partije, u slučaju rata, primene i generalni štrajk. Motivacija zašto se njen predlog odbija glasi:

„Kongres odlučuje da se dopuna (amandman) Vajan – Ker-Hardi uputi Internacionalnom socijalističkom birou na izučavanje, pa da ovaj podnese idućem Internacionalnom socijalističkom kongresu (1913 u Beču) svoj izveštaj o predlozima koje taj amandman sadrži“.

No pre nego što bismo prešli na predloge koji su na Vajanovu i Ker-Hardijevu dopunu usledili, potrebno je da unekoliko iznesemo kakvo je gledište, po pitanju rata na Kopenhaškom kongresu zauzeo Tucović. U potpunoj saglasnosti sa levicom on je dao pristanak da Roza

Luksenburg u ime cele te levice u komisiji da sledeću izjavu: „Mi ne razumemo kako je moguće biti za svetski mir kad se vladama izglasavaju ratni krediti, baš za spremanje rata. Mi smatramo da je u ovakvoj situaciji svaka diskusija iluzorna i smešna i zato u nju nećemo učestvovati“.

Iz ovoga navoda ne vide se svi razlozi zašto se levica ovako držala. Zato treba dodati da je ona smatrala da je borba protiv rata u kapitalističkom društvu skroz iluzorna, jer kapitalistički režim nosi ratove u sebi, u svome biću.

Shodno odluci donetoj na kongresu u Kopenhagenu Internacionalni socijalistički biro zatražio je 15 decembra 1910 da se predlog Eduara Vajana i Ker-Hardija prouči u zajednici sa sindikalnim organizacijama i izveštaj birou dostavi. Pošto su do juna meseca 1912 predlog bile proučile i birou dostavile svega tri četiri organizacije to je biro zahtev obnovio. Na ponovnu urgenciju srpska socijalistička partija dala je neodređen odgovor. Upravo odbila je da da ma kakav odgovor iz sledećih razloga: prvo, to kapital u Srbiji nije razvijen i drugo, to radničke organizacije nisu razvijene, pa ne postoji mogućnost za paralisanje ekonomskog i političkog života. Ipak je rečeno da pitanje objave štrajka u slučaju rata jeste pitanje ko je jači: „Kapitalističko društvo ili novo socijalističko koje se iz njega rađa i teži univerzalnom miru“. Odgovor na ovo pitanje, pošto nije imala pred sobom objektivne činjenice, srpska socijalistička partija prepustila je onim partijama koje raspolažu ne sa najeminentnijim umovima ili najoduševljenijim revolucionarima, već i s moćnim brojnim faktorima u internacionalnoj politici. Dakle, za sprečavanje rata ne važe veliki umovi ni plemenita srca, već najveće snage. U odgovoru se dalje kaže da Srbija ima svega dva vojna zavoda i da se gro oružja i ratnog materijala uvozi iz evropskih fabrika svetskoga glasa. Dalje se govori o balkanskom *plemenu* a ne o narodima „pošto je ono i suviše isprepletano finim nijansama“, i o nasrtaju evropskih kapitalista, a naročito austriskih i italijanskih. Zatim se kaže: „Pod današnjim ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima teško je opstati na Balkanu; i životni interes, jedan silni nagon samoodržanja gura Balkance da rade na jednoj radikalnoj izmeni svojih međusobnih odnosa. „*Status quo*“ znači *upropašćivanje Balkana; i kad protiv ovoga stanja ustaju pa čak i kad su po formi agresivni, u ofanzivi kad oni prvi započnu – Balkanci, u stvari, ne napadaju, nego štite svoje životne interese, ne ruše kulturu, nego i za sebe traže kulturu, ne šire varvarstvo, nego hoće da unitše varvarstvo u svojoj oblasti: a protivnici mira, kulture i civilizacije jesu one kapitalističke sile koje hoće, iz svojih računa, da održe današnje stanje koje će biti večiti izvor nezadovoljstva, nereda, bune i ratova“.*

Dalje se kaže, da ma na koji se način rešavalo balkansko pitanje ono bi zadržalo svoj lokalni karakter, da se nisu uplele evropske kapitalističke sile i za njega vezale pitanje svetskog mira.

„Ali postoji jedan objektivni faktor s kojim svi moramo računati, jedan proces koji se naročito u poslednje doba ubrzanim tempom vrši: to je probuđena nacionalna svest Balkanaca i njihova neodoljiva težnja za životom, za kulturom, koju više ništa ne može ugušiti i koja se na neki način mora zadovoljiti. Za Evropu, najbolje rešenje balkanskog pitanja jeste u tome, da ga Evropa nikako ne rešava. I ko suzbija svaku kolonijalnu politiku evropskih sila; ko ih sprečava da se mešaju u odnose balkanskih država i naroda; ko Evropu učini posmatračem događaja na balkanskoj pozornici, taj je vrlo mnogo učinio za održanje svetskog mira, taj vrlo uspešno

sprečava svetski rat. Tu dužnost ima internacionalna socijalna demokratija, a u prvom redu proletarijat Nemačke, Francuske, Engleske, Austrije, Italije i Rusije.“

Tapkanje u mestu, traženje da se izdigne na visinu koju joj nameću istoriska uloga i brojno stanje nije prestalo da muči II Internacionalu ni posle Kopenhaškog kongresa. 1911 francusko-nemački odnosi oko Maroka umalo se nisu pretvorili u krvavo međusobno obračunavanje. Tom prilikom i jedna i druga vlada zvanično su tražile da II Internacionala interveniše u korist mira. Ovo obraćanje još više je zavatlalo Internacionalu da zaigra u vrzinu kolu, tražeći nemoguće, tražeći način da se protivstavi ratu. Pokazati svoju nemoć, odreći se moći koju joj priznaju pored radničke klase celoga sveta, čak i buržoazija sa dvema zvaničnim i neobično moćnim vladama na čelu, srušiti se pod teretom svoje telesne nabujalosti, to se nije moglo nikako dopustiti. Ali se još manje mogao naći izlaz iz nametnute situacije, za koju se ni u kom pogledu nije bilo doraslo. A što se II Internacionala sa svoga vanredno visokog pjestala nije još 1911 nepovratno strmoglavila i u paramparče razbila u marokanske pustare, što je svoj agonički život do 1914 produžila, kad ju je prvi pucanj topa oslobodio i od života i od lažne moći i veličine, to je imala da zahvali uvidavnosti ili kukavičluku ondašnje francuske i nemačke vlade.

Balkanski ratovi 1912 i mobilizacija austro-ugarske vojske na granici prema Srbiji i Crnoj Gori, izazvali su ratno kretanje i u Rusiji. Internacionala se još jedanput našla pred neminovnim ratnim problemom. U Bazelu za 11 i 12 novembra 1912 žurno je sazvan vanredni kongres. Na okupu su se našle sve veličine II Internationale. Više nego ikad ranije, pod strašnom grmljavinom sa Balkana, a pred očiglednim prizorom da će se požar preneti i na ostalu Evropu, sve oči sveta bile su uprte u Bazel. Pred kongresistima žurno su izašle švajcarske vlasti, stavile im se na uslugu i toplo zamolile da ispune svoju dužnost. Bazelski kardinal, da bi pokazao da i crkva svu nadu polaže u II Internacionalu, s najvećom predusretljivotću ustupa kongresu svoju predikaonicu, da s nje zagrmi najmoćniji glas protiv rata, da se što bolje isprsi čuvar mira i spasilac milionskih života.

Ali, dok se ceo svet opijao fatalnom zabludom da je II Internacionala nesalomljiva protivratna moć, dok su se od nje očekivala prava čuda, dok se ona, zato što je marokanski spor mirno rešen, igrala u ludom zanosu od radosti, što i vlade i ceo svet prihvataju, u poslednjem momentu, socijalistička rešenja, dotle Viktor Adler s predikaonice Bazelske katedrale, u ime komisije koja je imala da izradi protivratna uputstva, otvoreno i pred kongresistima i pred celim svetom izjavljuje:

„Mi svi osećamo u kako smo se teškom momentu sastali ovde. Ja ne mogu reći ništa. Svi mi možemo odmeriti koliko smo pali u nesreću koja dolazi... Mi vam ne možemo dati propise niti odrediti akciju koju u određenom momentu treba da preduzmete...“

Kakva je to nesreća što tek ima da dođe, već je eto u nju pala II Internacionala? Zar se sila u ime koje je Bebel još 1904 u Rajhstagu uzviknuo „Gospodo, vi nećete u buduće moći voditi nijedan rat bez nas“, davi tako lako i tako brzo? Zar nije moguće ni „dati propise ni odrediti akciju“ u momentu kad se spremaju najkatastrofalnije oluje nad glavom celog čovečanstva? Da nije slučajno „nesreća koja dolazi“ stigla iznenadno? Ili da to neće biti posledica stalnog izvrđavanja, ili pak namerno čuvanje nacija da se od njih ne bi napravila „kaša“? Kako je

moguće da je Kaucki na kongresu u Esenu tvrdio: „Rat nije ništa drugo no odluka o suprotnostima interesa, o kojima se više ne može odlučiti pod pretpostavkom ni po pravu ni po razumu. Stoga ni u kom slučaju nije moguće po pravu i razumu rešiti ko u jednom ratu ima na svojoj strani pravo i razum“, a 1912, pišući o Bazelskom kongresu i njegovoj odluci da ovo kaže: „Kongres u pogledu na sredstva da se dođe do cilja ostavlja slobodne ruke pojedinim zemljama. On je to morao učiniti, ne samo zato što se situacije u tako burnom dobu kakvo je danas brzo menjaju i postavljaju sasvim nove i iznenadne probleme koje treba rešavati sasvim novim sredstvima, već ne manje i zbog toga što su u pojedinim zemljama razni uslovi pokreta...“ Kako to, kad se u jednom i drugom slučaju radi striktno o ratu da se 1907 zauzima onako jasan i kategoričan stav, a 1912 da se dođe do novog saznanja da se „postavljaju novi i iznenadni problemi koje treba rešavati sasvim novim sredstvima“?

Odgovor je prost. 1907 diskutovalo se o stavu ruske partije za vreme rusko-japanskog rata, i razume se, onda se zastupalo energično i beskompromisno gledište, a 1912, pošto je u pitanju nemačka partija, situacije se menjaju mahnitom brzinom, bura je toliko velika da se ne može nijedno „novo sredstvo“ preporučiti. Kako da se dođe do nekog „cilja“ kad se ne zna kakva sredstva da se upotrebe? Da to nije posledica sledećeg Bernštajnovog predloga: „Da partija svome članu, koji može pomoću buržoaskih partija doći za potpretsednika parlamenta, skroji propisno odelo pa da ga pošalje da caru poljubi ruku i time učini sebe mogućnim za potpretsednički položaj“?

Ali, ako u Bazelu na vanrednom kongresu II Internacionala nije mogla dati „propise niti odrediti akciju“, iako se baš zato hitno bila skupila, srpska i bugarska (tesni) partija su mogle i pod najtežim okolnostima i pod plotunima ostati verne svojim socijalističkim principima. Da, dok se u Bazelu socijalni patrioti nisu mogli setiti čak ni toga da svoje članove opomenu da jedanput prestanu sa stalnim glasanjem ratnih kredita, jer bi se od toga „kaša“ napravila, Tucović je mogao 7 juna 1913, a uoči samog srpsko-bugarskog žalosnog međusobnog pokolja, komandantu divizije otvoreno reći: „Lakše bi mi bilo da budem streljan na Ovčem Polju, nego da budem učesnik u jednom takvom bratoubilačkom klanju“.

Mi smo se, možda, i suviše dugo zadržali na kongresima II Internationale, na kojima je rešavano o merama protiv rata. Ali mi smo to namerno učinili, jer smo hteli, pomoću konkretnih primera, da pokažemo koliko je ta Internacionala „padala u nesreću koja dolazi“, a koliko se Dimitrije Tucović, iako se nalazio usred vatre same nesreće, znao izdići i ostati veran svojim idealima. Mi smo hteli, na jednoj strani, da pokažemo da nije ni malo tragično što se, pod svojim sopstvenim teretom, ta vešto naduvana lažna veličina, II Internacionala, skljkala, a na drugoj, da istaknemo koliko je pogibijom Dimitrija Tucovića velika nesreća zadesila svetski proletarijat. Mi smo hteli da pokažemo koliko je ovaj čovek bio u svakom pogledu retkost ne samo u svojoj partiji i na Balkanu nego i u internacionalinom proletarijatu.

GLAVA IX

TUCOVIĆ I RATOVI

JE LI TUCOVIĆ BIO PATRIOTA? — STANJE U TURSKOJ. — MARKSOVO GLEDIŠTE. — TUCOVIĆEVO GLEDIŠTE. — POKUŠAJ DA RAT SPREČI. — TUCOVIĆ I ALBANSKA NEZAVISNOST. — BALKANIKUS I VLADAN ĐORĐEVIĆ ZA PODELU ALBANIJE. — TUCOVIĆ JE IMAO PRAVO. — CARINSKI RATOVI S AUSTRO-UGARSKOM. — ISTORISKA NEMINOVNOST RASPADANJA AUSTRIJE.

Jedno od najdelikatnijih pitanja, kad je reč o Tucoviću, sigurno je pitanje njegovog učestvovanja u ratovima. Po mišljenju jednih, a oni čine ogromnu većinu, Tucović je otišao u svetski rat kao patriota, i kao takav poginuo. Po mišljenju drugih, ne samo da gornje tvrđenje nije tačno, nego je ono nemoguće, jer je kod Tucovića, kao retko kod koga, postojala neotstupna i iskrena saglasnost između onoga što je on verovao i onoga što je propovedao. A on je, po mišljenju Dragiše Lapčevića, rat mrzeo i kao čovek i kao socijalista.

Iz svega onoga s čim smo se dosad sreli, pouzdano i sigurno se može ovo zaključiti: Dimitrije Tucović je bio jedan od onih retkih ljudi i po svojoj inteligenciji, i po svome karakteru, i po svome pozitivnom radu, i po dejstvu na ljude i događaje. On se može, u okviru današnje Jugoslavije, upoređivati jedino sa Svetozarom Markovićem, iako je on Markovića bio prevazišao. Postavlja se onda pitanje, da li je Tucović bio svestan te svoje uloge i veličine. Ne postoji ništa što bi moglo nagovestiti da nije. Da li je onda moguće da on, on koji je bio od samog početka toliko čvrst, karakteran i dosledan, da je i on pred pojavom rata popustio i time preko svoje kristalne prošlosti bacio tamnu senku?

Većina i na ovo pitanje, ali iz sasvim različitih pobuda, odgovara pozitivno. Manjina pak opet kategorički negativno. Pobude koje dele većinu sasvim su različite. Dok jedan deo iz interesa tvrdi da je Tucović bio patriota, dotle drugi deo to isto tvrdi zato što je nešto našao, što hoće da učestvuje u donošenju suda, ali neće da traži istinu, jer bi morao da učini izvestan moždani napor.

No pređimo na same događaje, jer je vrlo verovatno, upravo najsigurnije, da će oni dati pouzdani odgovor i Tucoviću pribaviti onu istorisku istinu, koju on neminovno i zaslužuje.

Počnimo s Turskom. Pedesetih godina prošloga veka zabeleženo je da u evropskoj Turskoj još vlada *naturalna privreda*. U pojedinim njenim varošima, specijalno Prizrenu i Peći, seljaci su vršili trampu s trgovcima. Davano je žito za so, a koža ili loj za gvozdene alatke. Ovim je dovoljno podvučeno koliko je i privredni i kulturni nivo bio razvijen u pomenutoj zemlji. Ovime je pružen prst na strahovitu bedu i nazadnjaštvo u kojima je grcalo stanovništvo velikog turskog carstva i to u doba kad je pored njega društveni život razmahivao istoriji do tada nepoznatim tempom i tehničkim savršenstvom. Ali, ovime nije potpuno prikazano pravo stanje. Jer, pored mnogih drugih stvari, u Turskoj od Carigrada pa do bosanske granice za 15.000 spahija (sopstvenika zemlje) radilo je nekoliko miliona seljaka. Prilikom ulaska savezničke vojske

balkanskih država u Trakiju, Makedoniju i Staru Srbiju, to se seljaštvo delilo na tri grupe. U prvu grupu su spadali oni seljaci koji su slobodno obrađivali zemlju i kao takvi državi plaćali porez. Drugu grupu su sačinjavali kasimidžije, tj. onaj deo koji je pored državnog poreza u novcu ili naturi morao plaćati spahijama „kasim“. Kasimidžije su bili „vlasnici“ zauzete zemlje samo dok plaćaju spahijama kasim. Treću grupu su sačinjavali „čipčije“ (napoličari). Oni su imali zemlju da obrađuju u napolici. Pri sakupljanju žetve pola je odnosio vlasnik zemljišta a pola zadržavao čipčija. Od toga je imao i da se izdržava i da odgovara mnogobrojnim nametima. Druga i treća grupa bile su toliko mnogobrojne da prva nije sačinjavala ni 10%. Dakle, 90% celokupnog zemljišta evropske Turske pripadalo je spahijama.

No krunu šarenila evropska Turska je predstavljala naročito u etničkom pogledu. U istom selu mogli su se naći Grk, Turčin, Slovenin i Kucovlah. Slovena je bilo poislamljenih, jelinizovanih i poarnaučenih. Kucovlaha je bilo poslovenjenih, jelinizovanih, poarnaučenih i poislamljenih. Sloveni su se opet delili na: bugarsku ispovest, srpsku ispovest i grčku ispovest. Kucovlasi su se delili na grčku, rumunsku i muhamedansku ispovest. Arnauti na jelinsku i muhamedansku. Dakle, 19 grupa.

Kako je bilo moguće da se u Turskoj, punih pet stotina godina, održi ovakvo šarenilo? Zato što je Turska bila jedna izuzetna zemlja na koju vreme nije moglo da dejstvuje. A nije moglo zato što je turski režim bio svestan da će se polumesec i u Evropi lepršati dokle mase greaju u bedi, mraku i međusobnom neprijateljstvu. Beda je bila posledica feudalnog sistema, dok se neprijateljstvo razvijalo na sledeći način.

Sredinom XVIII veka Grci su pomoću trgovačkih veza uspeli da u evropskoj Turskoj dobiju monopol na crkvu i školu. Turci su na ovu koncesiju morali pristati, jer je carigradski kvart Fanar, u kome su stanovali isključivo Grci, i aktivno počeli razvijati modernu trgovinu, bio engleskim kapitalistima mnogo dragoceniji od celog ostalog turskog carstva. Odupreti se ovim zahtevima značilo je pored Rusije i od Engleske praviti neprijatelja.

Kao što su se Fanarioti svojom trgovinom naturali Turskoj, još jače su se naturali bednom slovenskom potpuno seljačkom življu. Iz ekonomskog blagostanja nikla je kod njih i težnja za aristokratstvom. Na jednoj strani ta se težnja manifestuje preko stvaranja Vaseljenske patrijaršije, što znači da sve što nije Muhamedovo mora da pripadne patrijaršiji, na drugoj strani preko jezika i pismenosti. Da bi oživeli zamrli jelinizam Fanarioti ozvaniče svoj zahtev, da čak i jedan piljar, ako hoće da ima radnju, mora prethodno vlastima dokazati da zna grčki jezik. Tako privredna, crkvena i kulturna prevlast izbacaju grčki jezik na površinu.

Međutim, trgovina nije bila samo zanimanje profesionalnih grčkih trgovaca. Njome se bavila i Vaseljenska patrijaršija. Episkopski položaji su kupovani za novac. Postavši episkop, ovaj se na sve načine starao ne samo da povрати izdati novac, nego i da ga duplira. To se moglo postići samo velikim nametima na verne. Da bi sprovodila što jači uticaj, Vaseljenska patrijaršija je zavela bila uzus, da sve više sveštenstvo bude samo iz grčkih redova, a niže, ukoliko je bilo domorodno, moralo je učiti grčki i služiti na grčkom jeziku. Seljak to nije razumevao. A što nije razumevao, nije ga ni interesovalo. Ali kad bi episkopi, pomoću turskih vojnika, prikupljali crkveni porez, seljak nije mogao praviti nikakvu razliku između verodostojnika i sultanova vojnika. Za njega su

i jedan i drugi bili upropastitelji. Odjeci ovog žalosnog doba još ni danas nisu potpuno presahnuli. Tako je srpski ustanak 1804 bio zadahnut koliko mržnjom protiv turskih tlačitelja toliko i željom da se oslobodi od grčkih trgovaca i sveštenika zelenaša. Ta je borba trajala sve do 1912 i ona se naročito ocrtavala u uzrečici: Makedonac ore, a Grk plod nosi.

1870 u Bugarskoj se javlja pokret protiv Vaseljske patrijaršije. Tada se javlja Egzarhija, po imenu njenog osnivača. U crkvama se počinje služiti narodnim jezikom. Intelektualci i pečalbari iz Makedonije uzimaju se za propagandiste za Egzarhiju, a protiv Patrijaršije. Nastaje borba između jedne i druge. Bugarska država, da bi proširila svoj uticaj, daje pare na propagandu. Grčka radi to isto. Parola nova Jelina je u opasnosti ipak ne uspeva. Ogorčene mase, pa čak i „slavofoni Grci“ postaju vatreni egzarhisti. Da bi se spasla buduća Jelada, pozivaju se razbojničke bande komite u pomoć. Egzarhija to isto radi. Upropašćene seljačke mase smatrajući s pravom da su ih upropastile spahije, grčko sveštenstvo i ostali zelenaši, listom odlazi u bugarske komite. Zlu se dodaje i još jedno zlo. Svojim zločinima komite nadmašuju sva ranija svirepstva. Postaje obična pojava da jedno selo u toku nedelje dana prelazi od Patrijaršije u Egzarhiju i natrag. Turska je nemoćna, a i nema namere, da pruži neku pomoć. Fanariotsko patrijaršisko sveštenstvo zamenjuje egzarhističko. Kod Srba se javlja pokret za obnovu Pečke patrijaršije. Htelo se protivstati Egzarhiji i obnoviti stara slava. Ova ideja biva napadnuta iz Beča, Sofije i Carigrada. Srbija onda pristupa organizovanju komita od srpske mileti (naroda). Usled ovakvog stanja u evropskoj Turskoj počinje da vri. Rumunija takođe ne sedi skrštenih ruku. I ona dobija priznanje za svoj millet. Na terenu počinje da pristiže i katolicizam. Preko Albanije katolički misionari prodiru u Makedoniju i primećujući da konkurenti nisu bogati, a da je zemlja opustošena, oni preko novca traže vernu dušu izgladnelih makedonskih gorštaka. Nastaje krstarenje komitskih četa iz dana u dan. Sela se kažnjavaju što su primila i „ugostila“ četu koja je tek iz kuća izišla. Usled ovakvog stanja, a da bi spasli gole živote, seljaci beže u šumu i planine. To se dešava naročito s proleća. Turska takođe ne sedi skrštenih ruku. Kao što je pomagala Egzarhiju protiv Patrijaršije, isto tako sad pomaže Patrijaršiju i svakoga ko hoće da ide protiv svemoćne Egzarhije. No gde joj se ukaže prilika tutne svoju vojsku i protiv jednih i protiv drugih. Sa završetkom Krimskoga rata stanje se u Turskoj počinje menjati. Evropski kapitalisti prodiru u muslimansko carstvo davanjem zajmova i građenjem železnica. Da bi se odbranila od Rusije, Turska je morala povećati svoju vojsku. Nemajući novaca da tu vojsku opremi, morao se zajam tražiti. Davajući pare, kapitalisti su udarili monopol na ceo privredni život i uspostavili carinarnice. Mesto ministra finansija od 1881 pa na ovamo sve poreze zbira jedna komisija evropskih banaka. Nemajući nikakve finansijske izvore, Turska pribegava naknadnim nametima. Sagrađene železnice, 1872, počinju ubacivati fabričnu robu. Jevtinoća te robe biva drugi kanal za odlazak i poslednjeg groša iz seljakove ruke. S pojavom železnice stiže ranije nepoznato biće: žitarski trgovac. Time naturalna privreda dobiva poslednji udarac. 1893 Turska ukida feudalni i zavodi moderni poreski sistem. Spahije više ne primaju desetak, ali i ne daju vojsku niti se staraju za njeno izdržavanje. Desetak prelazi na državu. Međutim ona ga ne prikuplja direktno nego preko zakupca. Zakupac, kao i svaki špekulant, gleda što više od seljaka da uzme, da bi došao do što veće zarade. Seljak pokušava da žetvu od procene sakrije. Zakupac opet da udari

dupli desetak. Sa izgradnjom železnice zakupac dolazi do sve lakše kontrole. 1894, kad je puštena u saobraćaj pruga Solun – Bitolj, seljaci su plaćali 79.974 funte poreza. 1899 porez se popinje na 222.515 funta. U akciju stupa famozni bakšiš. Državni činovnici bivaju formalno i stvarno od zakupaca poreza kupljeni. Tako zakupci dolaze do velikih količina žita. Nešto komite, nešto sveštenstvo, a nešto zakupci, odnose celu seljakovu žetvu. Usled takvog stanja, on odlazi ili u razbojnik ili beži u pečalbare. To je sasvim i razumljivo, jer bi ove tri sile iscrpile i more. 1903 zlikovački Abdul Hamid nateruje upropašćene mase da se dignu na ustanak. U oktobru iste godine Franja Josif i ruski car sastaju se u Mircštetu i donose odluku da se zajednički pošalje flota u turske vode. Raja biva ugušena, a makedonskom generalnom guverneru se pridodaju jedan ruski i jedan austrijski pomoćnik. Nad žandarmerijom uzimaju komandu oficiri velikih sila. Vrhovnu komandu preuzima jedan italijanski general, a finansije jedan odbor evropskih banaka.

Posle zaključenog sporazuma 1907 Engleska i Rusija pristupaju podeli sfera u Turskoj. Januara meseca 1908 Austrija sklapa s Turskom sporazum za gradnju železničke pruge od Uvca do Kosovske Mitrovice. Ovaj sporazum još više izaziva vrenje i na Balkanu i u Evropi. 24 jula izbija mladoturska revolucija. Evropska Turska biva očišćena od evropskih oficira. U Turskoj se zavodi ustav i pojačava teror. Razoružano seljaštvo nateruje se da svoje sinove šalje u vojsku. Porezi bivaju nekoliko puta uvećani. Do tada vekovima očuvana nacionalnost počinje naglo da se gubi. Sofija, Beograd, Cetinje, Atina i Bukurešt uviđaju da imaju zajedničkog neprijatelja: mladoturski režim, pa još većom silinom nadiru u turske oblasti. Četničke bombe jače nego ikad grme po makedonskim gudurama.

No pre nego što bismo prešli na izlaganje kakav je stav Tucović zauzeo po pitanju daljeg opstanka Turske u Evropi, neće biti suvišno ako navedemo da je Karlo Marks još 1853 pisao i preko lista „New Jork Tribune“ kategorički tražio da Balkansko Poluostrvo pripadne balkanskim narodima.

„Održati Status quo u Turskoj. Da, to bi bilo isto tako kao kad bi se pokušalo da se leš kakvog mrtvog konja održi na onom istom stepenu truljenja na kome se nalazi pre nego nastupi potpuno raspadanje. Turska truli i sve više će truliti, dokle god sadrži sistem „evropske ravnoteže“ i održanje Status quo bude trajalo i mimo svijju kongresa, protokola i ultimatum, ona će svake godine prilagati svoj deo diplomatskim teškoćama i međunarodnim zapletima, kao god što i svako drugo telo koje se raspada bogato snabdeva susedstvo ugljeno-vodonikom i drugim mirisnim gasovima.“^{121 122}

Zar napred navedene gole i potresno žalosne činjenice, do krajnjih detalja ne potvrđuju ovo Marksovo gledište? A sad da vidimo kakav je stav prema Turskoj zauzimala II Internacionala. Odmah treba istaći da se ona i na ovom pitanju delila na nekoliko frakcija. Dok su austro-nemački socijalni demokrati, izuzevši levicu, bili zato da Austrija nasledi Tursku, dotle se Žores i većina njegove partije, najenergičnije zauzimao za mlado tursku „naprednu“ carevinu. Po Žoresovom mišljenju balkanski narodi su imali da se stave na raspoloženje „progresivnim“ mladoturcima. Ovakvo je, dakle, bilo gledište ogromne većine II Internacionale i pored onakvog

---

¹²¹ „Borba“, knj. VI, str. 5.

¹²² Opširnije vid. „Borbu“ knj. I, str. 201-205 i knj. VI, str. 1-15.

Marksovog pisanja. Naprotiv, umni Dimitrije Tucović ni po koju cenu nije hteo otstupiti od gledišta svoga učitelja.

Iz ranije navedenih činjenica lako se da zaključiti da je Tucović bio protivu turskog režima sve do dolaska mladoturaka. Ostaje da vidimo kako se on držao prema mladoturskom režimu. Odmah navedimo da je jedino on preko „Radničkih Novina“ napao „čudo od revolucije u kasarni“. Zbog ovog napada on biva bezočno napadnut od cele beogradske štampe. Dok su ga jedni nazivali kontrarevolucionarom, dotle su drugi nalazili da je on Abdul Hamidov čovek.

Zašto je Tucović bio protiv mladoturskog prevrata? Zato što on u prevratu nije video učešće narodnih masa, već krvavu zaveru „nekolicine sitih i pijanih oficira, najizrazitijih sinova turske buržoazije i turskog nacionalizma“. I zaista, činjenice su vrlo brzo pokazale da je on bio u pravu. U aprilu 1909 za „kasarnskom revolucijom“ došao je narodni ustanak. Šta je ove mase nateralo na ustanak? Svestrani teror mladoturaka. I sad se desilo nešto obratno. Dok je cela beogradska štampa bila protiv ustanka, Tucović ga je srdačno pozdravio. „Danas se javio narod da otvoreno izjavi, da grmne, da neće više ništa staro, već da traži nove odnose.“

Videći da skoro cela II Internacionala zauzima skroz nemarksističko gledište i prema mladoturskom režimu i po balkanskim pitanjima, Tucović joj se obraća preko „Vorwärts-a“, centralnog organa nemačke partije, da bi je izveo na pravi put.

„Postojao je sporazum i saradnja između mladoturaka i porobljenih naroda. Podjarmljene mase pozdravile su dolazak mladoturaka na vlast, s velikim oduševljenjem i još većim nadama. Ali sve to nije dugo trajalo, jer su mladoturci, mesto davanja bar nekih sloboda, mesto sprovođenja agrarne reforme, pristupili organizaciji države, suzbijanju četničkih bandi, da bi spasli staro stanje. Međutim, mladoturci neće uspeti. Hrišćanski narodi su dvostruko na pobunu potstaknuti. Tu su odmah oko njih njihini nacionalno slobodni sunarodnici, koji će ih uvek u pobunama pomagati i potstrekivati. Tu je njihov razvijeniji kulturni nivo koji ih tera da uđu u kolo modernog društva. U ovakvim prilikama, jedna neznatna manjina ne može zadržati porobljene narode pod svoju vlast... Govoriti i predviđati neko okupljanje balkanskih naroda oko Turske skroz je besmislica...”

Na žalost, ovaj Tucovićev članak na socijalne demokrate nije mogao uticati. Zato se on obratio i drugim. U tome drugom članku Tucović opisuje klanja po Turskoj i naročito uzima u zaštitu albanski narod. Između ostalog, on u tome članku kaže: „No u najgorem položaju nalazi se albanski narod. Potpomognut starim režimima da se bavi klanjem hrišćanskog stanovništva, albanski je narod ostao onakav kakav je bio pre pet stotina i više godina. Nikakav zračak kulturnog napretka do toga naroda nije prodro... Pa ipak i pored svega toga ne može se reći da Albanci nisu sposobni da se razvijaju u kulturni evropski narod.“ Pojava ovoga članka, naprotiv, nije ostala bez dejstva, i to negativnog. Skandalizovani što Tucović pledira i za albansku nezavisnost, što i „tipične divljake“ uzima u zaštitu, urednici „Vorwärts-a“ definitivno su mu uskratili gostoprinstvo u listu. Međutim, grozni događaji, koji su se odigravali širom evropske Turske, svom silinom su tražili da se nešto preduzme. Videći da lično i preko svoje partije ne može ništa učiniti, Tucović trči u Sofiju i u zajednici sa tesnim socijalistima izrađuje memorandum koji biva u ime obadve partije upućen Internacionali. On glasi:

„Memorandum Srpske Socijaldemokratske Partije i Bugarske Socijal-demokratske Radničke Partije Internacionalnom Kongresu u Kopenhagenu o stanju u Turskoj.

Dragi drugovi,

Za nas socijaliste iz balkanskih zemalja kao najbliže susede neophodno je potrebno da preko Kongresa upoznamo internacionalnu socijalnu demokratiju sa stanjem koje danas vlada u Turskoj. Pošto je upoznamo, mi ne sumnjamo da će ona zajedno sa nama podići protest protiv nečuvane „bestijalne tiranije koju mladoturci vrše nad potlačenim i nejakim stanovništvom Albanije, Maćedonije i Stare Srbije.

Mladoturski režim je prvih svojih dana neočekivano brzo zadobio za sebe potporu evropske štampe. On je i od socijalističke štampe pozdravljen simpatično, sa izuzetkom jednog malog broja partiskih organa koji su se prema mlado-turskom pokretu držali rezervisano, što se pokazalo kao sasvim opravdano. Predusretljivost koju je socijalistička štampa ukazala revolucionarnim događajima u Turskoj izgleda nam sasvim pojmljiva. Turska je, naime, baš ta koja se odvajkada nalazi u centru najopasnijih internacionalnih potresa i konflikata. Svojom stalnom unutrašnjom slabošću i anarhijom, ona, s jedne strane, izaziva kod malih balkanskih država nade na nacionalna ujedinjenja; s druge strane pak, ona stavlja u izgled mogućnost novih osvajanja onim kapitalističkim evropskim velikim silama čiji imperijalistički osvajački pravci idu preko Balkana i države njegovog „bolesnog“ stanovnika.

Mladoturski pokret buknuo je u momentu kad je anarhija u Maćedoniji dostigla svoj vrhunac i kad se Turska nalazila pred ponovnom intervencijom velikih sila, a Evropa pred opasnošću novih konflikata. U toliko je sve bešnjega zamaha uzimala razorna akcija četa, čiji je jedini rezultat uzajamno istrebljenje hrišćanskog stanovništva u Turskoj i sejanje mržnje i neprijateljstva između balkanskih zemalja. Ovo stanje nije moglo ni najmanje popraviti takozvana reformna akcija velikih sila, prosto zbog toga što njihovu intervenciju nije bila diktovala želja da za narod u ovoj zemlji stvore povoljnije stanje, nego da pripreme uslove za podmirenje svojih osvajačkih apetita.

S ovoga je razloga mladoturska akcija pozdravljena kao onaj istorijski faktor koji će prevući jednu debelu crtu preko računa kapitalističkih država Evrope. Nju su smatrali kao srećan izlaz iz opšte opasnosti, a mladoturci su izgledali kao neočekivani spasioci svoje zemlje i svetskoga mira, koji, svojom akcijom, upravljenom preporođaju Turske, moraju triumfovati nad nenasitim velikim silama i intrigama i sumnjama njihove diplomatije.

Jednovremeno, mladoturski pokret zadobio je, s druge strane, i simpatije hrišćanskog stanovništva u svojoj zemlji, a mnogo mu je porastao ugled i u zemlji i van nje kad je proklamovao slobodu, jednakost i bratstvo stanovništva svih nacija u otomanskom carstvu. Zbog toga su mladoturci u najkritičnijim momentima borbe za ancien régime (stari režim) imali na svojoj strani ne samo simpatije potlačenih maćedonskih hrišćana nego i njihovu najenergičniju potporu. Oni su ponajjače osećali nesposobnosti staroga režima zbog helotske (grčke) potčinjenosti vladalačkoj oligarhiji turske kaste, koja im je morala biti utoliko nesnosnija što su oni neosporno najkulturniji i najnapredniji deo stanovništva uopšte. I u stvari, na sve ove vatrene nade hrišćana i na svu ovu njihovu potporu mladoturci su odgovorili najraznovrsnijim

obećanjima.

Naša je dužnost sad da pred socijalističkim svetom utvrdimo da mladoturci ama baš ni jedno od svojih obećanja nisu ispunili. Oni su, naprotiv svojim zločinačkim i nasilničkim delima nadmašili stari režim Abdula Hamida.

Umesto da ostvare proklamovanu slobodu, jednakost i bratstvo, oni su se latili sviju mogućih sredstava da uguše nacionalno buđenje i razvijanje hrišćanskoga stanovništva. Umesto da omoguće slobodno učešće i akciju naroda u političkom životu, oni, ukoliko dalje idu utoliko energičnije nameću sistem ubistvenog tutorisanja jedne turske vladajuće kaste koja ne samo što je tuđa narodu nego je i do srži nesposobna, nekulturna, korumpirana i krvožedna. Umesto da podižu škole, kulturne ustanove i saobraćajna sredstva, mladoturci su sazdali samo nove tamnice koje su danas prepunjenije novim žrtvama nego što su tada bile čak i u trenutku otvaranja posle pada staroga režima. *Dok je stari režim pokušavao da svoju vladavinu u ovim oblastima održi draženjem jedne narodnosti protiv druge, mladoturci teže da svoje samovlašće na svim nacijama svoje zemlje ovekoveče direktnim mehaničkim pritiskom najgrublje vrste: opsadnim stanjima, istrebljenjem stanovništva, ugušivanjem svakog pokreta i ubijanjem svakog života.* Na rešenje agrarnoga pitanja i druge privrede, političke i socijalne reforme nikako se i ne misli, zato što bi one samo pojačale otpornu snagu naroda i ubrzale njegovo buđenje i uzdizanje. A to, dabome, ne odgovara politici mladoturaka čija je osnovna težnja da mučenjima, vešalima i istrebljivanjima u masama, slome svaki otpor stanovništva u Albaniji, Mačedoniji i Staroj Srbiji.

Ovaj režim vandala XX veka dostigao je pri ugušivanju albanskog ustanka vrhunac u svojim nečovečnostima i varvarstvima. Lako zadobijenu pobedu mladoturci hoće do kraja da iskoriste, stanovništvu da oduzmu oružje i da za sva vremena onemoguće svaki otpor njihovoj pretorijanskoj vladavini. To se čini na jedan način koji po svojoj svireposti premaša sve što je u sramnim listovima zapisano o tiraniji vlasnika. Registar zločina je pun. Radi karakteristike stanja i režima neka nam bude dopušteno da iz izobilja primera izvadimo nekoliko mrva i predamo javnosti. Ona treba da zna da mladoturske mesije radi pacificiranja Mačedonije vrše ucenu nad stanovništvom čitavih sela, mrskaju kosti na rukama i nogama nesrećnih žrtava u tamnicama, prebijaju na mrtvo ime bičevima i batinama; ona treba da zna da ovi najmoderniji „revolucionari“ bacaju ljude na inkvizitorske muke, uturaju im vrela jaja u ruke, kleštima čupaju nokte sa prstiju, one koji su osuđeni na smrt po deset dana vode na mesto pogubljenja. Jedan je sveštenik osam puta padao u nesvest pod udarcima kesa i osam puta povraćan da bi opet mogao biti udaren. Jedan predsednik opštine je izmileo iz tamnice sa razmrskanim rukama; drugi jedan umro je pod batinama; treći je izvršio samoubistvo da bi učinio kraj svojim mukama. Vešala, kao kruna sistema, nikako ne prekidaju svoj rad. Parolu koju su bacile vlasti žudno su prihvatili na svim stranama fanatični i krvožedni muhamedanski razbojnici: nedavno je jedan hrišćanin u Vučitrnu udarcem sekire oboren kao drvo na ulicu. Stanovništvo se iseljava u masama, ili beži u šumu da bi spaslo život.

Žigošući ovaj režim, mi smatramo da time ispunjujemo svoju dužnost kako prema narodu u ovim nesrećnim zemljama tako i prema internacionalnoj socijalnoj demokratiji. Mi smo ubeđeni da je socijalna demokratija jedini politički faktor koji iz najdubljeg dna duše može podići protest

protiv ovog ljudožderstva. Najzad, mi se nadamo da ovaj apel neće proći bez dejstva na socijalistički svet i u drugom jednom smislu. Socijalna demokratija ne može uvek na vreme i potpuno biti obavještena o stanju u raznim zemljama. *Ali kad jednom bude obavještena, imamo pravo očekivati da će ona jedan režim ceniti ne po njegovoj sumnjivoj ulozi u fabuloznom „pacificiranju”, već prema njegovoj stvarnoj vrednosti za život, slobodu i uslove za opšti napredak širokih masa narodnih.* Jer je nesumnjivo da je interes socijalizma kao i interes opšteg napretka čovečanstva na strani kulturnog razvijanja i uzdizanja narodnih masa.“

Kao i toliki drugi pokušaji i ovaj je memorandum ostao bez dejstva kao da je pao u vodu. Međutim, u toku 1910 i 1911, paklene borbe sve su se više razgorevale. Tucović neumorno i preko štampe i na raznim zborovima, stalno braneći porobljenu raj, ukazuje kud će to stanje odvesti. Niti II Internacionala, niti balkanske socijalističke partije, niti pak vlade balkanskih državnica neće ni da se okrenu na njegova pretkazivanja. Divljački bes, žeđ krvološtva i ludačkog klanja dostiže svoj vrhunac u avgustu 1912. Dok se po albanskim gudurama modernim oružjem tamane Albanci, u Sjenici i Kočanima se izvode formalni pokolji. Preko muških leševa bacaju se ženski, preko iznemoglih staraca nejaka deca. Dok očajni jauci nebesa paraju, užagrena zemlja ljudskom krvlju halapljivo svoja nedra razgaljuje. Italija sve više ubacuje svoje agente i oružje u Albaniju. Austrija svoje zlikovačke pipke spušta do srca Makedonije, i otvoreno čini pripremu da se spusti u Kosovsku dolinu, Turska, kao kakav razjareni ludak, sve više razmahuje vatrenim i drugim oružjem. Srbija zabranjuje u najvećoj izvoznoj sezoni prodaju žita. To isto rade i ostale balkanske državnice. Slika budućnosti svakome postaje jasna. Tucoviću naročito. Šta da se radi? Zaratili se, a što je sve očiglednije, to je klanje. Ne zarati li se, opet klanje. Šta da se radi? Kojim putem da se udari? Kome da se čovek obrati? Socijalističkoj Internacionali? Ali, ona neće ništa da čuje. Balkanskim socijalističkim partijama? Pre svega one su nemoćne. Jedino bugarske socijalističke partije nešto predstavljaju, ali one su zavađene i koterijaškom međusobnom borbom toliko zauzete, da se na druge stvari i ne obziru. Pa ipak nešto se mora preduzeti. 25 avgusta 1912 Tucović se preko „Radničkih Novina“, javno obraća svima socijalistima: „Kad gori svuda oko nas, smemo li ćutati?“ 26 avgusta Tucović saziva miting protiv rata. Zalažući se više nego ikad za Balkansku federaciju i dokazujući da će se na glave balkanskih naroda sručiti katastrofa, ako se ne ujedine, jer su italijanski, austro-ugarski i ruski imperijalisti više nego ikad ranije otvorili svoje čeljusti, on preklinje srpski narod da spreči rat. Mase vrte glavom. Tucović to primećuje i, ne znajući šta da radi, ipak se javno obraća Internacionali. Da bi je pokrenuo s mrtve tačke, on kaže da ne traži ni generalni štrajk ni direktnu akciju, već samo pritisak na vlade putem parlamentarne diskusije i javnih zborova. Ni s jedne strane nikakav odgovor ne stiže. 4 septembra, u ime svoje partije, on upućuje zvaničan poziv svima balkanskim socijalističkim partijama. U tome pozivu on kaže: „*Dode li do rata na Balkanu, čiji je ratnički ishod sasvim sumnjiv, on će u svakom slučaju povući za sobom ogromne socijalne katastrofe.*“ I ovaj apel je ostao vapij u pustinji.

Treba li iz ovoga zaključiti da je Tucović bio za održanje Turske u Evropi? Ma da je na ovo pitanje već odgovoreno ipak navodimo Tucovićevo mišljenje od 25 septembra: „*Priznajući nužnost i opravdanost težnja naroda sa jugoistoka Evrope, mi stojimo na gledištu da se njihovo*

ostvarenje može postići jedino *zbijanjem privrednih snaga u celinu, uklanjanjem veštačkih postojećih granica, omogućavanjem pune uzajamnosti i zajednice u životu i odbrani od zajedničke opasnosti*”.

I dok je on nagoveštavao „socijalne katastrofe“, beogradska štampa je likovala od radosti što su Rusija i Austrija „blagonaklone za stvaranje Velike Srbije“, a II Internacionala ćutala kao zalivena. Međutim, kad su gromovi, Balkan počeli prekopavati, da bi rešili pitanje oslobođenja podjarmljenih naroda i kad su događaji uzdrmali ceo svet, tek tada se II Internacionala probudila iz svoga letargičnog sna. I šta je uradila? Izdala jedan mali plakatić, „izvršila svoju dužnost“ dakle, kazala da je „protiv“ rata, a za „oslobođenje“ balkanskih naroda. No, vođ austriske socijalne demokratije i jedan od najpriznatijih autoriteta u Internacionali, Viktor Adler, svojom sopstvenom rukom skida masku s lica II Internacionale. Na kongresu svoje partije u Beču, (18-21 oktobra 1912), dakle 2 dana posle izdatog plakatića, on je otvoreno izjavio: Prvo, „Evropa se za poslednjih osam dana potpuno izmenila i izgleda sasvim drukčija“ i drugo, „Turska je do pre osam dana smatrana za grudobran slobode i po evropski mir najsigurnije rešenje ako se budu stalno odbijali zahtevi slovenskih naroda“.

Ova zvanična izjava Viktora Adlera dovoljno utvrđuje, i pored Marksovog pisanja i zauzimanja za balkanske narode i Tucovićevih memoranduma, apela i pisanja, da je ipak II Inaternacionala bila za Abdul Hamidovo i njegovih naslednika održanje na Balkanskom Poluostrvu.

Iz svega napred navedenog, nepobitno je daje Tucović bio protiv rata. A bio je zato, što mu je bilo očigledno da savez balkanskih državnica neće dugo potrajati usled njihovih egoističkih apetita i što velike evropske sile neće dopustiti da Balkansko Poluostrvo pripadne balkanskim narodima. Događaji koji su se od oktobra 1912 pa do avgusta 1914 odigrali potpuno su potvrdili da je Tucovićevo gledište bilo tačno.

Kad se želi utvrditi da li je Tucović bio patriota za vreme ratova ili pak nije, onda se ne može mimoići njegov stav i držanje baš za vreme ratova, po albanskom pitanju. Zato ćemo se unekoliko dotaći i toga problema.

Ponet željom da upozna, razume i obuhvati sve društvene probleme, a naročito probleme ekonomsko-političkog karaktera, Tucović je vrlo brzo imao da se bavi pitanjima Balkanskog Poluostrva. Tako ga je put naveo i na Albaniju. Čist od svakih predrasuda, a ponet željom da sazna pravu istinu, Tucović brzo dolazi do iste naučne istine o Albancima do koje je Marks došao 1853 baveći se takođe stanjem na Balkanu. Za Marksa su bile onda najvažnije ove dve činjenice: prvo, plodnost balkanskog zemljišta i drugo, težnja balkanskih naroda za sve većim razvijanjem i za prelazak u nezavisne narode. Sve ostale primese, kao npr. kulturna zaostalost, po Marksu, imala je četka vremena definitivno da zbríše. Služeći se takođe dijalektičkom metodom, Tucović je došao do istih zaključaka. Po njemu „Najpovoljnije uslove za život pružaju mestimično proširene plodne doline Drima, Maće, Škumbije i Devola“.¹²³ Ovome je on dodao istoriske činjenice, kao npr. aktivno učešće Arnauta 1804 u srpskom ustanku. Onda ustanak od 1829. Zatim ustanke od 1843 i 1847. Dalje, njino aktivno pomaganje srpskim trupama 1878 da

---

¹²³ Dimitrije Tucović: Srbija i Arbanija, 1914, str. 5.

zauzmu jedan deo Kosova i naposljetku najnovije manifestacije nacionalne svesti i težnje za prelazak u nacionalnu celinu i formiranje nacionalne države. U ove manifestacije dolaze pored mnogobrojnih pobuna i saziv kongresa u Bitolju (novembra meseca 1908) na kome je rešeno da se svi Arnauti, bez obzira na veru, ubuduće služe latinicom. Za donetom odlukom došla je pojava listova u Bitolju, Solunu, Janjini i Korči. Iz tih listova sve više je izbijala težnja za nacionalnu nezavisnost, a versko pitanje, mesto da čini poteškoće, sistematski je bacano u pozadinu.

Gurana, s jedne strane, neophodnom potrebom da se oslobodi od austriskog trgovačkog tutorstva, koje je, kao što ćemo videti, skoro stalno zloupotrebljavano i izazivalo teške državne potrebe, a s druge strane mržnjom protiv krvavih arnautskih upada u srpska sela, i željna da svemu tome jedanput učini kraj; naposljetku gurana od strane Rusije da se širi ka zapadu, srpska vlada je, čim je 1912 započeo rat, upala sa svojim trupama u Albaniju. To isto su učinile Crna Gora i Grčka. Albanija se, dakle, nalazila pred opasnošću da bude rastrgnuta kao i Poljska.

Ma da uniformisan, ma da u prvoj borbenoj liniji, ma da svestan da se za vreme rata i za najmanju kritiku životom plaća, Tucović svoju savest i svoju kuraž nije mogao učutkati. Naprotiv, on je javno podigao svoj moćni glas i zatražio povlačenje trupa s albanske teritorije. Ovakav njegov postupak odmah je izazvao reakciju. Komandant puka, istina malo zavijeno, pred svima oficirima naziva ga izdajnikom i skreće mu pažnju na smrtnu opasnost, koja je neminovna ako produži kako je započeo. Prelazeći preko očigledne opasnosti, a na opšte zaprepašćenje prisutnih, Tucović nedostojnu uvredu energično i kuražno od sebe odbija, optužujući otvoreno srpsku, crnogorsku i grčku vladu.

Nalazimo se, dakle, pred jedinstvenim primerom. I po cenu života, Tucović je branio svoja politička uverenja i pravo albanskog naroda da slobodno raspolaže svojom sudbinom.

Tezu za podelu Albanije, pored ostalih, zastupale su sigurno i dve najumnije glave ondašnje Srbije: Balkanikus (Stojan Protić) i dr. Vladan Đorđević. Sažeto uzeto, i jedan i drugi su dokazivali: prvo, da Arnauti nisu nacija, već ostaci prastarih balkanskih plemena. Drugo, da ti elementi nemaju nikakve uslove za kulturno razvijanje usled nasledne degenerisanosti. Treće, da su susedne balkanske države, zauzimanjem albanske teritorije, pozvane da divljačka plemena ili asimiliraju ili likvidiraju i četvrto, da Srbija mora izići na more. Tucović je na ovo odgovorio da Albanci nisu rođeni divljaci i da nisu osuđeni na nestanak, već da će se razviti i postati narod moderan i dostojan ostalih evropskih naroda. Po Tucovićevu ispitivanju za zaostalost albanskog naroda kriva je bila, na prvo mesto Turska, koja se „...inače kruta za sprovođenje i obezbeđenje saobraćaja, samo radovala što je ova plemena mogla skinuti s vrata, ostavljajući ih samima sebi, pljačci i međusobnom istrebljivanju”.¹²⁴ Druga krivica pada na prirodnu neprohodnost i neplodnost albanskih gudura. Posledica takvog stanja bile su neminovne migracije. I tako dok su Balkanikus i Vladan Đorđević u toj migraciji gledali „zlikovačku navalu divljačkih plemena”, Tucović je u njoj video prirodnu borbu za opstanak. A ta borba mogla se obavljati samo na dva načina: „potiskivanjem ili pretapanjem“. No pošto su Arnauti kulturno stajali ispod svih svojih suseda, to im je ostajalo da primene metodu potiskivanja. Treba li zbog toga, pitao je Tucović, biti protiv Albanaca? Na ovo pitanje Balkanikus i Đorđević su odgovarali pozitivno. Tucović,

---

¹²⁴ Srbija i Arbanija, str. 7.

naprotiv, negativno. Jer, na kraju krajeva, „odakle su Srbi po staroj Vojvodini i ko ih je i zbog čega tamo preveo“? Očigledno je, da su Srbi prešli u Vojvodinu bežeći ispred turske sile. Ali je isto tako tačno da su i Arnauti iz svojih gudura bežali ispred ne manje opasnosti: ispred gladi. I još nešto, niko ne može dokazati da proređenost srpskog naroda u oblastima oko Albanije nije takođe bio jedan od uzroka za njino navaljivanje i naseljavanje po tim krajevima. Dakle, kriviti Arnaute za migraciju ne samo da nije bilo opravdano, nego ni po samu srpsku nacionalnu stvar preporučljivo.

Protivnici Arnauta, da bi dokazali njino divljaštvo, stalno su upirali prstom na krvnu osvetu. Istina, krvna osveta je jedan od dokaza faktične primitivnosti, ali, za Tucovića ona nije bila nikakav dokaz, jer su je, ranije ili kasnije, svi narodi primenjivali. Naposljetku, Tucović je pitao koja je „civilizovana“ velika razlika između krvne osvete i smrtne kazne?“

Baveći se u Albaniji, Tucović je primetio da Albance ne zaklanja ni njina primitivnost, ni neprohodnost gudura, već da ipak i oni podležu uticaju ekonomskog kretanja u ostalom svetu. Taj uticaj ogledao se u velikoj potrebi za novcem. Iz te potrebe sve više se razvijalo najsvirepije lihvarstvo. A kroz šibu neobuzdanog lihvarstva, kao što smo već videli, prošao je i srpski narod, i iz njega nikla novija trgovačka forma razmene dobara. Na optužbu da će Arnauti ostati večitio primitivni i nerazvijeni, Tucović je odgovarao: „...primitivan život i nizak stupanj razvitka nije merilo *sposobnosti* za kulturni život i razvitak uopšte, kao što se to u političkoj književnosti imperijalističke buržoazije rado uzima. Jer, ako su neki narodi, *blagodareći povoljnim istorijskim prilikama*, činili brže napretke od drugih, ako idu na čelu ljudske civilizacije dokle drugi ostaju u primitivnom stanju, to ne daje pravo braniocima zavojevačke kapitalističke politike, da te zaostale, slabe, bezotporne narode smatraju za slabiju, nesposobniju, nižu, *inferiorniju rasu*... to naročito ne bi smeli gubiti iz vida pretstavnici zavojevačke buržoazije balkanskih naroda koji još nisu skinuli sa sebe vrlo vidne tragove nedavne plemenske organizacije...“¹²⁵

I zaista zar i dan-danas Zapadnoevropejcima mi Balkanci ne izgledamo i suviše primitivni? I zar, kad bi se striktno primenila teorija Vladana Đorđevića i Balkanikusa, ne bi još uvek bili pogođeni svi balkanski narodi bez izuzetka? Jer, „U cilju da dokažu da taj narod (arnautski) kao rasa nema smisla za kulturni i samostalan život oni sve ono što u primitivnosti toga naroda postoji predstavljaju *ne kao izraz istorijskog stupnja na kome se on nalazi* i kroz koji su svi drugi narodi prošli, *već kao izraz njegove rasinske nesposobnosti za kulturni razvitak uopšte*.“¹²⁶

Jovan Cvijić, koji je priznat ne samo kod nas i ne samo na Balkanu nego i na strani kao najveći naučni poznavalac Balkanskoga Poluostrva, za Arnaute kaže sledeće:

„Arbanasi su najlepši soj na Balkanskom Poluostrvu. Svi, i muhamedanski Arbanasi, vrlo su umereni, mahom ne piju nikakva alkoholna pića, ređe i kafu i duvan. Gotovo nema fizički degenerisanih tipova. Još više od ovoga zadobivaju čvrstim, čojkim moralom, riterskim, često otmenim osobinama, dubokim osećanjem za zajednicu i požrtvovanjem, koje ne prestaje ni pred najdragocenijim žrtvama.“¹²⁷

---

¹²⁵ Srbija i Arbanija, str. 26-27.

¹²⁶ Srbija i Arbanija, str. 29.

¹²⁷ Antropogeografski problemi Balk. Poluostr. XXXI

Ova tvrdnja najvećeg etnografskog balkanskog autoriteta dokazuje da su Balkanikus i Vladan Đorđević bili skroz na pogrešnom putu, a da je Dimitrije Tucović bio u stanju i politički i naučno da se izdigne do najvećih visina.

Ovim ipak nismo iscrpli pitanje odnosa Srbije, Crne Gore i Grčke s jedne i Albanije s druge strane. Jer, pokušaj ovih triju država da međusobno podele Albaniju toliko je snažno zadirao u njinu budućnost, da je dovodio u pitanje čak i njen opstanak. A da ova tvrdnja ne bi izgledala ni za jedan trenutak preterana, odmah navodimo da je 1903 između Austrije i Italije bio zaključen sporazum o „podeli sfera uticaja“ u Albaniji. I da bi se ova postigla, odmah su zatražile od ostalih velikih sila da se prizna „autonomija Albanije“ pod njihovim protektoratom. Kako onda Austro-Ugarska i Italija 1912 da dozvole malim i nemoćnim balkanskim državicama da rastrgnu jedno parče zemlje za čije su se čerečenje one još od pre deset godina spremale? A kad se pitanje odnosa prema Albaniji ovako svede na svoju pravu meru, onda se svakom iole pametnom čoveku natura zaključak da je Tucović braneći albanski narod, branio u isto vreme i sve balkanske narode. Otuda njegove reči: „Treba poći sasvim drugim putem, potražiti Arbanasa kao člana plemena, i kao člana klase, kao gospodara i kao roba, kao borca za autonomiju i kao radnika na njivi, jer danas u nauci ne može biti spora da podobnost nekoga plemena za državni život treba ceniti po stupnju istoriskoga razvitka; po društvenom stavu, po kulturnoj razvijenosti i društvenim i političkim težnjama, a ne po rasi kojoj pripada“¹²⁸, zvone kao jedno istorisko pretskazivanje.

Šta je rukovalo Balkanikusa da traži podelu Albanije? No pustimo njega neka on sam da odgovor.

„Otkuda taj izuzetak i ta privilegija za Arbanase, da oni ne mogu i ne smeju doći ni jednim delom svojim pod vlast Srba? Zar nije srpski narod razdeljen na nekoliko administracija i državnih uprava? Neka se pogleda samo na Austro-Ugarsku: tu ima Srba pod jednom upravom u Bosni i Hercegovini, pod drugom u Mađarskoj, pod trećom u Hrvatskoj, pod četvrtom u Dalmaciji.“¹²⁹

Uzimanjem primera od Austro-Ugarske, Balkanikus je, svesno ili nesvesno, mesto da obara, hteo da potvrdi postojeće stanje u pomenutim zemljama. Jer, zar Srbija i Crna Gora, primenjujući austrisku metodu, samim tim postupkom ne bi sankcionisale nasilničko robovanje Jugoslovena u Austro-Ugarskoj?

Đorđević je rezonovao na isti način: „Evropa bi trebala da s najvećom gotovošću prihvati ovu priliku, te da podeli ove nedisciplinovane ljude između Srbije, Grčke i Crne Gore. Arnauti bi se napušteni od Carigrada, koji ih je uvek mazio, i saterani u granicama razuma, vrlo brzo izmirili sa svojom sudbinom. Na svaki način njihovo prilagođavanje novom stanju ticalo bi se samo njihovih i njihovih novih gospodara. Arbansko pitanje, iseckano na nekoliko komada i smanjeno, prestalo bi da uznemiruje Evropu“.¹³⁰

Šta se iz ovoga rezonovanja da zaključiti? Prvo to, da se odobravalala metoda turskog režima

---

¹²⁸ Srbija i Arbanija, str. 54.

¹²⁹ Arbanaski problemi i Srbija i Austro-Ugarska, 1913, str. 62.

¹³⁰ Arnauti i Velike Sile, str. 160.

nad balkanskim narodima. Drugo, da je Đorđević hteo da srpsku i crnogorsku raju odmah pretvori u gospodare. Treće, da ni Balkanikus, ni Vladan Đorđević ni ondašnje vlade Srbije, Crne Gore i Grčke, nisu mogle izvući pouke iz iskustva svojih naroda. I zato Tucović ima potpuno pravo kad kaže: *Izobličavajući zavojevačku politiku tih dveju država (Austro-Ugarske i Italije) oni su hteli da izobliče „nacionalnu“ politiku Srbije, „oslobodilačku“ politiku srpske buržoazije*.¹³¹ Naposljetku, zar Balkanikus i Vladan Đorđević nisu doživeli i videli kako su Turska i Austrija, ta dva najveća i najjača kapaciteta u rastrzanju drugih naroda, jednog dana bile rastrgnute baš od tih naroda koje su one „stavljale u granice razuma“?

Ko je, dakle, bio u pravu, Vladan Đorđević i Balkanikus ili Dimitrije Tucović? Nestanak Turske s Balkana i povratak Austrije u njene prirodne granice najbolji nam odgovor daju.

Istina, Srbiji je bio izlaz na more neophodno potreban. Ali odmah upada u oči da put na more preko albanskih vrleti, ostavljajući sve ostale prigovore na stranu, za Srbiju ne samo da nije bio najpodesniji, nego je on i tehnički bio neizvodljiv. Naprotiv, put preko Crne Gore na Bar ili Ulcinj, ne samo da je onda bio prirodan, nego je i posle postanka Jugoslavije i izlaska na Jadransko More, zadržao svu prirodnost i neophodnost. Drugi prirodni put bio je niz Vardarsku dolinu na Solun. Klanje na Bregalnici i orijentisanje ka Zapadu imalo je za rezultat to da je Solun, mesto da bude zajednički, prešao isključivo u grčke ruke. Još kad bi on Grčkoj bio neophodno potreban, onda bi se ta prirodnost nekako i mogla pravdati. Ali, pošto Grčka ima još mnogo pristaništa, stvarnost pokazuje da se ona najmanje Solunom koristi.

Napuštanjem prirodnih puteva, ondašnja srpska vlada ne samo da nije pokazala mnogo vidovitosti, nego je nepobitno da je jedino Tucović i po ovome pitanju, iako sam protiv svih, bio potpuno u pravu.

Objektivno posmatrano, iz Tucovićeve stava prema Albaniji samo se jedan zaključak može doneti, a to je da jedan patriotski orijentisani čovek ne bi zauzeo onako držanje kakvo je on zauzeo. Dolazimo, dakle, i još do jednog dokaza da Tucović nije bio patriota za vreme ratova. Ali, ovime nismo sve rekli, jer je on tvrdio i to da će albanska plemena postati jedan narod. Jesu li ta plemena danas jedan narod? Herman Vendel, jedan od istaknutih nemačkih socijalnih demokrata, 1920 je pisao: „Albanija se danas nalazi tamo gde se Germanija nalazila pre dve hiljade godina.“ Iz ovoga se da zaključiti da se Tucović prebacio. Beogradski list „Politika“, naprotiv, tvrdi da se g. Vendel prebacio. „Jer, svetski događaji stižu danas i u Albaniju na radio talasima, i jer između svih albanskih gradova juri najmodernija poštanska služba... i naposljetku, jer su Albanci od plemena načinili naciju.“¹³² Dakle g. Vendel, a s njim i cela socijalna demokratija, nije mogao da nazre, da na nacionalnom formiranju jednog naroda ne dejstvuje samo njegova sopstvena produkciona i kulturna snaga, već i proizvodnja Fordovih i Majbahovih fabrika. On nije mogao dijalektički da oceni da te fabrike neće trpeti da Albanci ostanu van kruga njihovih potrošača. Dakle, ono što je bilo za socijalne demokrate 1920 nemogućnost to je za Tucovića 1912 bila očigledna i nepobitna stvarnost budućnosti, stvarnost koju je 1934 mogao ustanoviti ko je god došao u Albaniju.

---

¹³¹ Srbija i Albanija, str. 76.

¹³² Opširnije vid. „Politiku“ br. 9313. Albanci su od plemena napravili naciju.

Da bismo mogli tačno i potpuno ustanoviti je li Tucović bio za vreme rata patriota i kao takav poginuo, ostaje nam da se osvrnemo na događaje između Srbije i Austro-Ugarske, događaje koji su igrali tako važnu ulogu ne samo u životu ovih dveju zemalja nego, kao što znamo, i u životu celoga sveta.

Jedno od najtugaljivijih pitanja u međusobnim odnosima između Srbije i Austro-Ugarske jeste pitanje trgovinskih odnosa. Trgovačke veze Srbije sa ostalim svetom možemo podeliti na sledeće periode: od revolucije 1804 pa do Berlinskog ugovora 1878, odnosno do 1891. Onda od 1906, kad počinje carinski rat, pa do svetskog rata 1914. Do Berlinskog ugovora Srbija je skoro celi trgovinski saobraćaj vršila jedino sa svojim severnim susedom. Razvitak saobraćaja i političke promene, sankcionisane na Berlinskom kongresu, te veze su učinile još tešnjim i tako reći isključivim. U ovaj odnos, kao agrarna zemlja, Srbija je stupila s unapred izrečenom presudom, kao u ostalom i sve agrarne zemlje pri stupanju u saobraćaj s industriskim zemljama, da igra ulogu čvrsto privezanog čamca za veliku lađu. Bliže rečeno, to je bila uloga stalnog izvoženja svojih sirovina, po ništavnoj ceni, i stalnog uvoženja skupo kupljene industriske robe. A davanje sirovina da bi se one opet, po nesrazmerno skupljoj ceni, primile natrag nije ništa drugo nego plaćanje dotičnoj industriji stalnog tributa. Od ovakvih odnosa, pored industrije, korist je imao još i posrednički elemenat, trgovci izvoznici. Međutim, seljak i zemlja kao ekonomska celina, usled takvog stanja padali su sve više u siromaštvo.

Od 1804 pa do Berlinskog kongresa, odnosno od 1881, ma da je imala izvesne političke slobode, u ekonomskom pogledu Srbija je potpuno delila sudbinu sa Turskom. Upravo na Srbiju se nije niko ni osvrtao, već je primoravana da se pokorava „postojećem stanju“. „Šta više, ako bi Turskoj i pošlo za rukom, da učini u korist svojih finansiskih interesa ma kakvu promenu u postupanju sa stranom robom, svoju vazalnu kneževinu je ostavljala na cedilu, jer, znajući da je Srbija politički i finansijski izgubljena, Turska je htela nekako da se osveti.“

Pred sam Berlinski kongres celokupna spoljna trgovina Srbije kretala se u tri pravca: prema Austro-Ugarskoj, Turskoj i Rumuniji. U procentima izraženo, to kretanje je izgledalo ovako: za Austro-Ugarsku 86%, za Tursku 13% i za Rumuniju 2%. Udaranjem visoke prevozne takse na Đerdapu, i inače ništavni trgovinski odnos s Rumunijom potpuno je likvidiran. Okupacija Bosne i Hercegovine na osnovu Berlinskog ugovora od strane Austrije 1878, preseca i poslednju suvozemnu vezu Srbije s morem, vezu koja je išla iz Srbije preko Mokre Gore i Foče na Dubrovnik. Na taj način Srbija se našla u položaju potpune, prinudne, zavisnosti od Austrije. A ta ekonomska zavisnost činila je iluzornim priznanje državne nezavisnosti.

Potučena od Nemačke 1866, Austrija je bila upućena na jugoistok. Videći pak, da je Srbija isključivo na nju upućena, Austrija pristupa svestranom iskorišćavanju toga položaja. Jer, ugušiti Srbiju ekonomski, značilo je otkloniti i poslednju preponu za ostvarenje svoga cilja, osvajanje Balkana i izbijanje na Jegejsko More. Naprotiv, postajući političko-pravna nezavisna država, Srbija je odmah morala pristupiti traženju sredstava za sticanje ekonomske nezavisnosti. Posledica ove težnje biva trgovinski ugovor s Austro Ugarskom 1881. Taj je ugovor trajao do 9 avgusta 1892, kad je bio zamenjen novim, drugim po redu, ugovorom. Ovaj je ugovor trajao sve do 31 marta 1906, kad u zemlji počinju teške trzavice, a s Austrijom carinski rat.

Karakteristika perioda od 1881 pa do 31 marta 1906 jeste u ovome: Srbija je izvozila sve što je imala, da bi platila interes stranim zajmodavcima i uvezenu robu. Tačno rečeno, u ekonomskom pogledu, Srbija je bila austriska kolonija. Pa ipak, što bi bilo prirodno, ovaj odnos ne raskida Srbija nego Austrija. Poterana, s jedne strane, imperijalističkom žudnjom da što pre dođe do Soluna, a s druge sve više neprijateljskim stavom mađarskih agraraca, dvojna monarhija se rešila na još radikalniju politiku prema Srbiji. Znajući dobro da izvoz iz Srbije nije posledica njenog privrednog razvitka, već naprotiv, da bi se odgovorilo neizdržljivim nametima, posledica neodložne nužde, usled raspikućke finansijske politike ondašnjih srpskih vlada, Austrija je pristupila zabrani uvoza iz Srbije, da bi je što pre i što bolje ekonomski ruinirala. Drugi razlog bio je čisto ekonomske prirode, tj. posledica industriskog razvitka. Naime, četrdesetih godina prošloga veka, pod uticajem saobraćaja, javila se opasna konkurentska borba između primitivne nemačke zemljoradnje i prilično naprednih engleskih agraraca. Šezdesetih godina ta se borba počela pomicati na Istok. Prema nemačkom junkeru, prilično snabdevenom modernim poljoprivrednim alatom, sve više se na pijaci javljao plod rada ruskih mužika i robova mađarskih džentrija. Razume se junjer je u toj borbi bio sve veća žrtva. Jauk nemačkih junkera 1903 dostigao je vrhunac. Tada je nemačka vlada bila primorana da zaštiti svoju poljoprivredu. I ona je to učinila. Zabrana uvoženja žita u Nemačku, mesto ranije brige kako što više da proizvedu i izvezu, najedanput je mađarske veleposednike stavila pred problem šta da rade sa svojim žitom. Ovo tim pre što su svuda, na svima pijacama u zemlji, nailazili na veliku konkurenciju – uvezeno žito iz Srbije. Za austro-ugarske agrarce primitivni srpski seljak bio je neizdržljiv konkurent. Živeći na najprimitivniji način, dakle imajući vrlo male životne potrebe, zatim stešnjen nametima, srpski seljak je prodavao svoje proizvode budzašto. Naprotiv, prodajući svoje žito u Nemačkoj, mađarski veleposednici su bili navikli ne samo na visoki životni standard, nego i na dobru zaradu. A da bi se to stanje sačuvalo, izlaz je bio samo jedan: onemogućiti ulaz jeftinom srpskom žitu. Za onemogućenje srpskoga žita visoki carinski stavovi bili su jedini lek. Otuda je još 1903 širom dvojne monarhije odjeknuo zahtev: tražimo novi trgovinski ugovor sa Srbijom! No ako je Nemačka, usled opozicionog stava radničke klase, odugovlačila s carinskom zaštitom junkera, dvojna monarhija, a obzirom na snagu koju su mađarski agrarci pretstavljali, nije se dugo dvoumila – ugovor od 1892 bio je otkazan.

Koristeći političke namere austro-ugarske vlade, posrednički elemenat u Srbiji diže paklenu dreku širom zemlje. Videći da je njen trgovački račun bagatelne kupovine, brze i lake prodaje, uz prilično dobru zaradu u opasnosti, svinjarsko-žitarski trgovci iz svega glasa viču: Zemlja je u opasnosti! Da bi larma bila što veća i da bi se na vladu izvršio što jači pritisak, odlazi se na selo i tamo objašnjava da su austriski zahtevi: a) obustavljanje uvoženja žive stoke, b) uvoženje mesa u ograničenoj količini, i c) ukidanje ranijih beneficija na prevoznim sredstvima, ni manje ni više nego zabrana svakog izvoza u Austriju. Za srpskog seljaka, koji je povijajući se pod teretom, jedva bio u stanju da vezuje kraj s krajem, uz prodaju svega onoga što je proizvodio, ovo je obaveštenje bilo udarac groma iz vedra neba. Širom Srbije zavlada je potištenost. Za seljacima su se, iz čisto stranačkih razloga, odmah povele liberalna i naprednjačka stranka. Da ne bi bili preduhitreni, to isto čine i nezavisni radikali. Da bi situacija bila još komplikovanija, meša se i s

jedne i s druge strane Save, industrija. Tako dok austro-ugarski fabrikanti dokazuju da bi veće carine na srpske sirovine izazvale gubljenje balkanske, a naročito srpske pijace, dotle mlada srpska industrija udara na uzbunu protiv postojećeg stanja.

Na politiku čekanja uvek spremni Pašić, tome mudrom sredstvu pribegava i ovom prilikom. Međutim, zemlja to nije trpela. Nastupa obaranje kabineta za kabinetom. Zadovoljna ovakvim razvojem srpske unutrašnje politike, Austrija još više diže glavu.

Da rezimiramo. Za stari ugovor su bili: srpski seljaci i izvoznici, austro-ugarska industrija i radništvo. Za visoke carinske barijere iz sve snage borili su se austro-ugarski agrarci i srpski industrijalci. Poći s jednim, značilo je u očima drugih, izdati državne interese. Poći s drugima, prvi su nazivali izdajstvom otadžbine. Ne poći ni s jednim ni s drugima, značilo je voditi carinski rat, a on je od svega bio ponajgori.

Šta je za Srbiju predstavljao trgovački ugovor od 1892? Objektivno ispitan, njegova karakteristična strana bilo je čuvanje domaće primitivnosti i podređenog položaja prema Austriji. Jer je Austrija u svako doba mogla, zatvarajući svoja vrata, udariti na nezavisnost Srbije i staviti je u položaj kolonije poslednjeg reda. Pa ipak, i izvoznici i političari su se utrkivali u traženju da se zadrži „staro dobro stanje“. Promeniti to stanje, pribaviti državi malo više nezavisnosti, tj. ograničiti i svesti na što manju meru stalni tribut austriskoj industriji, otvoreno, drsko i direktno proglašivano je od strane domaćih trgovaca za veleizdaju.

Da bi otklonila potpunu privrednu, a preko nje i političku zavisnost od Austrije, Srbija se obraća Bugarskoj i nudi joj carinsku uniju. Austro-Ugarski imperijalisti energično ustaju protiv takve namere. I oni ne samo da su se protivili, nego su srpsku vladu čak i naterali da odustane od iznošenja svoga predloga pred Narodnu skupštinu. Početkom 1908, pošto je morala odustati od unije s Bugarskom, srpska vlada traži da joj se odobri građenje železnice Beograd – Niš – Jadransko More. Austrija udara pesnicom o sto i otsečno viče: Ne može!

Nalazeći se u potpuno zatvorenom krugu, Srbija je, na kraju krajeva, posle pune dve godine lomljenja, pregonjenja i uzaludnog pokušavanja, 14 marta 1908 zaključila novi trgovinski ugovor s Austro-Ugarskom. Na osnovu ovoga ugovora, Srbija je ubuduće mogla izvesti samo 35.000 zaklanih govedi i 80.000 svinja. Sem toga, mesto 0.60 na (100 kgr.) kukuruz, 1,80 na pšenicu, 9,60 na goveče i 3,60 na svinju imalo se po novoj tarifi plaćati: 2.80 na kukuruz, 6,30 na pšenicu, 60 na goveče, i 10-11 kruna na svinju. Protivnici su ovaj ugovor nazvali „drugom Slivnicom“¹³³.

Kako se Tucović držao prema ovome tako tugaljivom pitanju? Na prvi pogled, moglo bi se reći da se taj ugovor nije ticao radničke klase, jer ona nije imala šta ni da uveze ni da izveze. Međutim, on se nje i još kako ticao, ticao je se kao potrošača, pošto ona plaća carinu na uvezenu robu, a ticao je se i izvoz, jer se izvozila njena radna snaga. A kad je tako, onda je Tucović morao imati svoje gledište.

„Otežice izvozu, koje novi trgovinski ugovor sadrži, *nateraće* Srbiju da tu potčinjenu, primitivnu, seljačku, ulogu napusti. I mi ne samo da ne gledamo u tome „propast Srbije“ i „novu Slivnicu“, već naprotiv smatramo da je Austro-Ugarska, u jednom trenutku prema *samoživosti*

---

¹³³ Na Slivnici su srpske trupe bile tučene od bugarskih.

agraraca, pripomogla, upravo učinila da se Srbija odreši sa gvozdеног lanca kojim je bila privezana za najprimitivniji seljački rad i najneracionalniji trgovinski saobraćaj. Mi smatramo da će promene u trgovinskim odnosima povući za sobom promene u *privrednom* razvitku, a preko toga i *socijalnim* i *političkim* odnosima u zemlji¹³⁴.

Je li Tucović imao razloga i koji su to razlozi da bude za carinsku zaštitu, a protiv starog trgovinskog ugovora? Jeste.

„U privrednoj politici socijalna demokratija stoji na gledištu *industrijalizacije zemlje*, zato što to zahtevaju interesi radničke klase. Ona neće uživati plodove svoga rada, ali će postati politički faktor i više će se ceniti njen rad. Dalje, u industriji se najbolje razvijaju produktivne snage...“¹³⁵

No Tucović je imao i drugih razloga da bude za industrijalizaciju Srbije. Pre svega, jedan od razloga bio je i taj što je Srbija već bila ušla u privredno trgovinsku zajednicu s industriskim zemljama, pa dakle i bila izložena udarcima njine konkurencije. Zatim, što je, htela ne htela, morala podizati svoju industriju. To je tražilo i novo stanje unutra u zemlji i njen opstanak kao nezavisne države. Jer, *u veku međunarodnog kapitalizma isključivo agrarne države ne mogu održati nacionalnu nezavisnost*. I naša ekonomska nezavisnost od Austrije... *nije u osnovi ništa drugo nego izraz prirodne nadmoćnosti industriskih zemalja nad agrarnim*. *Put ka emancipaciji jeste put ka industrijalizaciji*.“¹³⁶

Postavljajući nas na čist industriski teren, Tucović nas tera da za momenat bacimo pogled na Rusiju. Naime, postoji jedan nemali broj „ekonomskih stručnjaka“, koji u industrijalizaciji današnje Rusije vide Staljinov, ranije nepoznati „izum“. Međutim, kao što vidimo iz Tucovićeve pisanja, industrijalizacija agrarnih zemalja jeste stari socijalistički zahtev. A kao što industrijalizacija Rusije nije Staljinov izum, isto tako ni petogodišnji plan nije njegova tvorevina, već je izrađen pod upravom i po direktivama Trockog. Ali, sve to ne smeta novim „ekonomistima“ da se dive „ranije“ nepoznatim stvarima.

Treba li iz Tucovićeve napred navedenog gledišta zaključiti da je on bio za svaku carinsku zaštitu; tj, da je bio i za onu zaštitu kakvu je sprovodila radikalka stranka? Jer, ne treba zaboraviti, postoje dve vrste carinskih zaštita. Naime, postoje zaštite koje pomažući razvoj mlade industrije ne iscrpljuju široke narodne slojeve. Međutim, ima i takvih zaštita, koje, obezbeđujući fabrikantima preterane prihode, iscrpljuju narodne mase u tolikoj meri da od njih u stvari ne samo da nema nikakve koristi, nego su isto toliko štetne kao i plaćanje industriskog tributa. Na ovo pitanje Tucović odgovara:

„Sredstvo za uspešno i po široke mase korisno industrijalizovanje zemlje jeste: *dobra i razvijena mreža saobraćajnih sredstava, slobodan režim u zemlji, smanjivanje vojničkih tereta i fizičko i duhovno podizanje radničke klase kao najvažnijeg faktora u proizvodnji*.“¹³⁷

Je li ugovor s Austro-Ugarskom od 1908, a protiv koga se toliko vikalo i koji je nazivan „drugom Slivnicom,“ zaista bio nesreća po Srbiju i njeno dalje ekonomsko razvijanje? Ne.

¹³⁴ „Radničke Novine“ od 29 jula 1908.

¹³⁵ „Radničke Novine“ od 29 jula 1908.

¹³⁶ „Radničke Novine“ od 31 jula 1908.

¹³⁷ „Radničke Novine“ od 31 jula 1908.

Naprotiv, pre bi se moglo reći obratno. Ali, *“sve ono što je u ovom ugovoru bolje nego u starom nije delo svesne, određene, napredne politike srpskih vlada, već posledica jedne reakcionarne, samožive, lude politike austro-ugarskih agraraca”*. A da je zaista u ovom ugovoru imalo dobrih i po srpsku državu korisnih stvari, i pored svih namerno i hotimično unetih rđavih klauzula, dokazuje činjenica što su ga austro-ugarski imperijalisti odmah otkazali i što se 31 marta 1909, dakle 6 meseci posle stupanja u život, definitivno ugasio, a od ovog dana otpočeo još jači carinski rat.

Stvarni razlozi za ovaj novi ekonomski rat, koji je trajao do početka (24 januara) 1911, sve više su postajali političke prirode. Jer je postojanje Srbije, kao nezavisne države, bilo dovoljna poteškoća za dvojnu monarhiju. Ta nezavisnost sama od sebe potsticala je podjarmljene Jugoslovene i Čehe da misle na svoje nacionalno oslobođenje. Gledajući kako se narod u Srbiji sve jače formira, pa čak i kulturno i ekonomski razvija, podjarmljeni narodi su se sve više rešavali na borbu. Ukloniti pak Srbiju, kao nezavisnu državu, značilo je primorati nepoćudne nacije da se pomire s postojećim stanjem; značilo je obezbediti dalji opstanak i razvitak ogromnog carstva; značilo je zavesti u zemlji mir. No to nije bilo sve. Uništenje srpske državne nezavisnosti imalo je još da donese otvaranje prirodnog i najbližeg puta za osvajanje Balkana, za proširenje carstva, za izlazak na Jegejsko more i za osvajanje daljih tržišta na Istoku. I samo kad se tako posmatra carinski rat između Austro-Ugarske i Srbije tek onda se dolazi do pravog saznanja šta je on značio.

Tucović je ovu tešku situaciju odmah spazio, zato je on, nalazeći se u Berlinu, i napisao jedan članak u tome smislu i lično ga odneo u redakciju Vorwarts-a. Ali, intimno naklonjen imperijalističkoj politici Austrije, Vorwärts nije hteo ni da čuje za taj članak. Šta je Tucović u tome članku pisao?

„...međunarodna socijalna demokratija mora protestovati protiv kapitalističkog zavojevanja na Balkanu ne samo u ime svog programa koji traži slobodu i nezavisnost svih naroda, već i u ime najbitnijih životnih interesa proletarijata, u prvom redu proletarijata zavojevačke zemlje. Jer svaka imperijalistička, zavojevačka politika kapitalističkih država, izaziva neminovno sve veće žrtve za podizanje ubojne sile koje se u prvom redu i u materijalnom i u političkom smislu svaljuju na leđa proletarijata... Ko bi bio za dalje prodiranje na Balkan, morao bi biti i za jaku pesnicu, a ona služi ne samo za davljenje malih balkanskih naroda već i da drži u škripcu... proletarijat u zemlji... Rusija je zidala sibirsku železnicu „radi čisto trgovinskih interesa“, pa je izvezla rat, a uvezla revoluciju.“¹³⁸

To su bile proročanske opomene koje je Tucović još 1908 upućivao nemačkoj i austriskoj socijalnoj demokratiji. Ali, javnim i tajnim imperijalistima i šovinistima sve to nije ništa koristilo. Naprotiv, oni su Tucovićevu dalekovidost hteli da uguše.

Je li carinski rat doneo one rezultate koji su od njega očekivani? Nije. Naprotiv, izvoz iz Srbije je stalno rastao. Sa 72 miliona, koliko je on iznosio 1905, uoči carinskog rata, on se 1910 popeo na 98,3 miliona dinara. Ali se zato uvoz iz Austro-Ugarske za isto vreme od 50% spustio na 19%. Videći ovaj neočekivani preokret, Austrija se rešila krajem 1910. da menja svoju

---

¹³⁸ „Radničke Novine“ od 19 februara 1908.

taktiku. A dok su vođeni pregovori oko novog ugovora Oesterreichische Rundschau je pisala:

„Naša akcija na Balkanu može biti sredstvo ka cilju: dati onima oblastima toliko mogućnosti za razvitak koliko bi bile od koristi za našu privrednu ekspanziju“.

Šta ovo znači? Znači sledeće: „Mi ćemo dopustiti razvitak naroda na Balkanu samo u tolikoj meri koliko je to potrebno da postanu što bolji potrošači naših industriskih proizvoda. Eto, s takvim namerama zaključen je novi trgovinski ugovor između Srbije i Austro-Ugarske, koji je stupio u život početkom 1911. Ali kretanje gvozdениh točkova istorije neće ga dugo ostaviti da vrši svoju dvoličnu ulogu. Jer se velika buržoaska revolucija, započeta 1775 oslobođenjem Severne Amerike od Engleske, vodila pod dvostrukim principom: prvo, svaka nacija jedna država, i drugo, ukidanje plemićskih prava i esnafske proizvodnje, da bi se preko zavođenja parlamentarnog režima i stvaranja buržoaske privatne svojine, došlo do neograničene slobode kapitalističkog načina proizvodnje. Rezultat te revolucije i onih što su za njom usledile bio je oslobođenje Južne Amerike od Španije; ujedinjenje Nemačke; odvajanje Belgije od Holandije; ujedinjenje Italije, oslobođenje Srbije, Grčke, Rumunije i Bugarske od Turske; ustanovljenje samostalne Mađarske u odnosu prema Austriji. Sve je to, ceo proces, izveden od 1775 do 1871. Od 1871 pa do 1905 bio je period mirovanja i razvijanja. Ali, 1905 rusko- japanski rat, a naročito Ruska revolucija, definitivno prekida ovaj mirni period. Konac se, razume se, prekinuo tamo gde je bio najslabiji: izbio je balkanski rat. Kapitalistički sistem proizvodnje rešio se da svojom snažnom industrisko-finansiskom gvozdenom četkom zada feudalizmu poslednji smrtni udarac. Propast Turske u Evropi imao je da znači privođenje kraju principa „svaka nacija – jedna država“. Padom Turske odmah se osetila pogođenom njena u Evropi poslednja drugarica – Austrija, država koja je svu svoju feudalnu silu bila stvorila baš pomoću te Turske. Jer, pored Rusije, još jedino ona nije bila ostvarila buržoaske principe. Balkanski ratovi u njoj su zatekli i feudalizam i razne nacije. Njeno započeto raspadanje 1848 i 1866 na jedanput je zatresla akutna groznica. Temperaturu te groznice naročito je izazvalo zauzimanje Novopazarskog Sandžaka od strane srbijansko-crnogorskih trupa. Put preko Uvca – Kosovske Mitrovice – Skoplja za Solun bio je definitivno presečen. Ali se tim stanjem austro-ugarski imperijalisti nisu hteli pomiriti. Tako, dok je socijaldemokrata Bernštajn dokazivao da je carinska unija sa Srbijom jedini način da se dvojna monarhija primakne Solunu, dotle su austriski imperijalisti krojili planove za gaženje Srbije i za izbijanje na Jegejsko More. A da bi se što pre došlo u „naš Solun“, situacija nije dozvoljavala da se mnogo čeka. Jer, svaki je dan donosio malo odmora balkanskim ratovima iscrpenom srpskom narodu. I jer je pobeda balkanskih državica nad Turskom izazivala i formalno vrenje u dvojnoj monarhiji. Od početka balkanskih ratova zadah raspadanja od 1848 sve više se osećao u Austriji. Dozvoliti da kolos bude rastrgnut unutrašnjom 1848 započetom revolucijom, ili pak u jednom ludom naletu, uništavajući srpske države i izbijajući na Jegejsko More, još jedanput kazati istoriji da ima da odloži svoju neumitnu presudu, takva je bila dilema pred kojom su se nalazili vodeći imperijalistički krugovi dvojne monarhije. I, razume se, oni su izabrali onaj put kojim bi pošla i svaka druga država, put krvavog rata, koji je preko nebrojenih, nevinih žrtava, na kraju krajeva doneo istu stvar – definitivni raspad dvojne monarhije.

A sad da se vratimo na pitanje je li Tucović poginuo kao patriota.

Neosporna je činjenica da je rat s Turskom bio u narodnim masama popularan. Na prvom mestu generacije koje su imale da ratuju nisu lično ništa znale o ratnim teškoćama i posledicama. Zatim, poziv da se osveti Kosovo, vekovima ponavlján, bio je prešao u mit, da će s osvetom Kosova nestati sva ona zla od kojih narodne mase pate. Naposlétku tu su bili i razlozi, ono pakleno stanje u Turskoj o kojemu je već bilo reči.

Pa ipak videli smo da Tucović u balkanskim ratovima nije bio patriota. Pored onoga što već znamo za potvrdu nam služe i činjenice što se niko nije usudio ni iz protivničkih srpskih partija, ni iz njegove sopstvene partije ni iz II Internacionale da mu prebaci zbog patriotskog učešća u balkanskim ratovima. Naprotiv, Triša Kačlerović i Dušan Popović, na partiskom kongresu 1914, bili su oštro kritikovani zbog njihovog držanja za vreme rata. Kako je onda moguće da se niko nije setio i Tucovića? Naročito kako je moguće da se optuženi, pošto su se dosta povijali pod šibom kritike, nisu setili svoga druga i zašto se nisu zaklonili iza njegovih širokih leđa? Kako to, da se niko ne nađe da ovom prilikom Tucoviću ukaže na njegovu pogrešku, kad je dobro poznato, da su direktaši i Krsta Cicvarić živeli od traženja njegovih „grehova“? Naročito kako je moguće da Blagojev, vođa bugarskih tesnih socijalista, koji je bio dobro poznat kao oštar kritičar, a koji je Tucovića cele 1911 i 1912, do objave rata, neprekidno napadao što nije prešao preko odluke ostalih balkanskih socijalističkih partija, pa s njegovom partijom održao II balkansku konferenciju, kako je moguće da ga 1914 nije napao i zbog patriotskog učešća u ratu? Međutim, ne samo da ga nije kritikovao nego se u više navrata, po završenim balkanskim ratovima, osvrnuo na Tucovićevo „izuzetno ispravno držanje“ i po albanskom pitanju i po bratoubilačkom ratu između Srba i Bugara. A kad smo se dotakli Blagojeva, toga sigurno u predratnom socijalističkom svetu najoštrijeg kritičara, onda se moramo osvrnuti i na Kirkova i Kolarova. Kirkov i Kolarov su bili sekretari socijalističke partije (tesnih) i kao takvi učestvovali u ratu. Blagojev i njegova partija ne samo da su ih pustili taj „greh“ da učine nego im nikad ni najmanju primedbu zbog toga „prestupa“ nisu učinili. No idimo dalje. Na vanrednom kongresu II Internacionale, 1912, u Bazelu, a na predlog levice, tj. Roze Luksenburg i Karla Libknehta, kongres je jednodušno izglasao rezoluciju u kojoj je izrazio zahvalnost srpskim i bugarskim socijalistima za njino *ispravno protivratno držanje*. Kako je moguće da leвица ipak ne učini nikakvu rezervu, nego baš naprotiv, da istakne i preporuči celokupnom svetskom radništvu „i pored veoma teške situacije dostojno držanje naših drugova na Balkanu?“ I još nešto. Česka socijalistička partija, koja je neobično bila napadana zbog toga što ne savije socijalističku zastavu dok se ne izvojuje nacionalno oslobođenje, u odbrani od ovih optužbi celo vreme je, od početka balkanskih ratova, pa do katastrofe 1914 u radništvu agitovala sa ispravnim držanjem srpskih i bugarskih drugova, a naročito s Tucovićevim držanjem. Kako je to moguće da se neko ne nađe, ma iz koga tabora, i da ne pruži prst na neispravno držanje šefa srpske socijalističke partije?

Odgovor je kratak. Zato što neispravnosti nije bilo.

Da li ima neke razlike između balkanskih ratova i svetskoga rata u vezi sa Tucovićevim držanjem? Očigledno da ima. Jer su u balkanskim ratovima Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora bile napadači, dok je 1914 Srbija bila napadnuta. Dakle, ako je moglo biti neke neispravnosti,

onda ju je Tucović počinio u balkanskim ratovima. No ovde se nameće potreba da čitaoca potsetimo, da ni levica ni Tucović nikad nisu izglasali ni jednu rezoluciju o generalnom štrajku ili ma kojoj vrsti sprečavanja rata. Hteti sprečiti rat, po njenom mišljenju, to je značilo baviti se pitanjem kako pomoću razapetog platna da se otkloni oluja.

Pošto se ne može navesti nijedan argumenat niti obrazloženje pomoću kojega bi se moglo nazreti da je Tucović zaista iz patriotskih pobuda učestvovao u ratovima, onda jasno proizilazi, da oni koji ga posle rata ubrajaju u patriote, zlonamerno špekulišu njegovom tragičnom pogibijom. A od zlonamernih tumača niko ne treba da brani Tucovića, jer mu oni ne mogu naškoditi.

Kako se za Tucovića 1914 postavljalo pitanje? Ispred nesreće, koja je bila zadesila celokupni srpski narod, nijedan za vojsku sposobni član partije ili sindikata nije mogao izbeći svoju vojnu obavezu. Da je Tucović lično izbegne, bila su svega dva načina: moliti za milost ili dezertirati. Ići kod svojih političkih protivnika i od njih tražiti milost, da mu dodele neko mesto u pozadini, i to u momentu kad se nad glavama svih njegovih partiskih i sindikalnih drugova sručuje strašna kataklizma, ići kod protivnika s kapom u šakama i reći im: zato što vam one tamo na upotrebu predajem, molim milost za moj sopstveni život. Ali tako sramno delo najodvratnijeg i najnižeg kukavičluka, takav postupak dostojan poslednjega čoveka, tražiti od izuzetno časnog i karakternog Tucovića, to znači zahtevati od njega da izvrši i psihičko i moralno samoubistvo. Jer, moliti protivnika za milost, za sopstveni život u onakvom momentu kakav je to bio 1914 kad je ceo narod očekivao fatalni ishod po svoju nacionalnu nezavisnost, a radnička klasa, po Marksovim rečima, dvostruko ropstvo, ne bi bilo ništa drugo nego prosjačenje najniže vrste. Ovome još treba dodati da usluga traži uslugu i da su sramne ratne i posleratne usluge II Internacionalu naposljetku i života koštale. Slučaj s nemačkom i austriskom socijalnom demokratijom dovoljno je drastičan i upečatljiv primer.

Tucoviću je dakle, ostajalo, ili da dezertira ili da ide u rat. Propovedati radničkoj klasi dugi niz godina, zajedno sa svojom grupom u Internacionali, da je generalni štrajk u momentu objave rata ludačka zamisao, tvrditi da je bekstvo iz vojske anarhističko buržoaska negativna metoda, a negativna je zato što je individualna, pa ipak tu metodu u konkretnom slučaju lično primeniti, to Tucović nije bio u stanju; dakle tražiti od Dimitrija Tucovića, da primeni ono što je javno za rđavo i nemarksističko proglašavao, znači zahtevati da ne ostane samom sebi dosledan i veran, da ne bude Tucović.

Ako svedemo pitanje na njegovu pravu meru, za smrt Dimitrija Tucovića možemo reći samo jedno. Ona je bila posledica svesno donete odluke, ne da se ratuje iz patriotizma, već da se „s narodom podeli sudbina do kraja“. A od ove „podele sudbine do kraja“ radničkoj klasi bezgranično odani Tucović ne bi odustao ni onda kad bi sagledao smrt kako mu direktno i neminovno ide u susret. On ne bi odustao, pored ostalih, i iz razloga što je bio načisto, pošto je to gledao svakodnevno, da bez prethodno izvršenog nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja nema pravog radničkog pokreta. Za dokaz su mu služili pokreti u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Slovenačkoj, Vojvodini, Čehoslovačkoj i Poljskoj. Svi ti pokreti, koliko god ih je bilo, postojali su više iz nacionalnog opozicionarstva, nego iz marksističkog ubeđenja. Jedan od razloga zašto se radnička klasa u Srbiji držala dosta rezervisano i daleko od socijalističke partije i sindikata

takođe treba tražiti u ondašnjim nacionalnim problemima. Tucoviću je bilo jasno da dokle se god može pokazivati na porobljene mase u raznim oblastima, da sve dotle on neće moći oko sebe da okupi i povede jedan jaki i svesni radnički pokret. A bez jakog i svesnog pokreta za njega nije bilo života. Dolazak na pomisao 1905 i 1910 da ide u Ameriku dovoljno ovu tvrdnju potkrepljuju. Posledica traženja velikog radničkog pokreta bilo je i učešće u ratovima i odluka da se „s narodom deli sudbina do kraja“. A ta odluka bila je posledica uverenja da je postao Tucović zato što je bio intimno i nerazdvojno vezao svoju sudbinu, svoj život, svoje shvatanje za radničku klasu.

Smrt Dimitrija Tucovića, i pored svih sračunatih i zlonamernih poturanja, jeste posledica njegovog marksističkog shvatanja, njegove svesne odluke, da služi i da se žrtvuje za delo radničke klase. Utoliko je njegov gubitak veći, njegova tragična smrt potresnija.

GLAVA X

TUCOVIĆ I MILITARIZAM

STAV RADIKALA PREMA STAJAĆOJ VOJSCI. — VEST O „CRNOJ RUCI“. — PITANJE PRESTIŽA.

U stenografskim beleškama Narodne skupštine za 1875/76 godinu nalazi se, pored ostalih, i ovaj predlog: „Sadašnje ustrojstvo stajaće vojske ne odgovara dovoljno svome zadatku... Srbija se nigda ne može osloniti na stajaću vojsku u slučaju rata. Narodna vojska je njezina uzdanica.“¹³⁹

Neku godinu kasnije, Nikola Pašić je za narodnu vojsku kazao ovo: „Narodna vojska, to je narodna odbrana, a ustanova narodne vojske dokazala je da je dovoljna za odbranu naše zemlje i našeg naroda. U prvom i drugom ratu ona je osvedočila da je najveća snaga i uzdanica narodna i da je treba samo usavršiti, a ne drugim redom vojske zamenjivati.“¹⁴⁰

S ova dva navoda dovoljno je obeležen mladalački stav radikalne stranke prema militarizmu, ili kako se to onda govorilo „stajaćoj vojsci“. I, kao i sve njene ostale napredne ideje tako i ideju o narodnoj vojsci primila je, proširila i produbila srpska socijalistička partija. A kad je reč o proširenju i produbljenju, onda se to, razume se, odnosi na Tucovića.

U predratnoj svetskoj istoriji ima mnogo dokaza da su puna vladavina demokratije i sistem narodne vojske išli ruku pod ruku. Počnimo od početka. Stare grčke državnice, iz starog veka, imale su u početku građane-vojnike. Kasnije su ovaj sistem vojništva zamenile najamničkom vojskom. Iz ove promene rodila se poznata vladavina Aleksandra Makedonskog. Propasti Rimske republike takođe prethodi uspostavljanje, namesto milicije, najamničke vojske. Svoju egzistenciju Francuska revolucija od 1793 takođe duguje narodnoj vojsci. Ta narodna vojska ne

---

¹³⁹ Stenografske beleške Narodne skupštine, str. 569.

¹⁴⁰ Stenografske beleške Narodne skupštine, sednica od 20 novembra 1878, str. 553.

samo da je odbila napade koalirane Evrope, već je i zastavu Francuske Republike pronela od Pariza do Moskve. Porazi, posle u istoriji nezapamćenih pobedonosnih pohoda, došli su kad se ta vojska pretvorila u stajaću. Ne može se sa sigurnošću ustvrditi da nema uzročne veze između, u buržoaskom društvu najrazvijenijeg, engleskog demokratizma i nerazvijenog militarizma.

To su bile istoriske činjenice na osnovu kojih su radikali zauzimali nekada svoj stav prema stajaćoj vojsci.

Baci li se jedan pogled na posleratnu Evropu, odmah pada u oči da se vojska u nekim državama javila u samostalnoj ulozi. Mnogobrojni događaji u Grčkoj, otkako je republika, dolazili su do izražaja i dobijanja definitivne forme dejstvom udruženja aktivnih oficira. U Nemačkoj, Hitler je na vlast došao ne putem svoje snage i pod naletima svoje partije, već posle zaključenog sporazuma s nemačkim Generalštabom. Slučaj od 30 juna 1934 ima vezu sa držanjem ondašnjeg partiskog vojnog voćstva prema Generalštabu državne vojske. Postupak Hitlerov bio je dokaz da neće dozvoliti da vojska njegove partije potisne i sebi potčini stari pruski militarizam. Prevrati od 1932 i 1934 u Bugarskoj takođe su dela vojničkih krugova. Poraz Trockog u Rusiji jeste posledica njegova stava prema aktivnoj vojsci. Znajući za naklonost svoga šefa prema miliciji, vojnički krugovi su, preko Vorošilova, pružili Staljinu potrebnu podršku, da likvidira starog, čak i posle revolucije, nepokolebljivog antimilitaristu. Da nije bilo ove podrške, nema sumnje, Staljin bi se loše proveo. Posledica ovog sporazuma ogleda se i u činjenici što je aktivnoj vojsci stvarno i formalno priznat prioritet nad milicijom. Da li su ove države dobro učinile što su vojsku umešale u politički vrtlog, na to će pitanje istorija odgovoriti. Da se Tucović bavi pitanjem militarizma, pored principielnog socijalističkog gledišta, tražila su, kao što ćemo videti, u ondašnjoj Srbiji i praktična pitanja.

„U tridesetogodišnjem ratu između naroda, naroda koji je zadužen i opljačkan do kože, vojska je uvek bila sigurni oslonac za obrenovićsku tiraniju. Vojska u stvari nije postojala radi odbrane zemlje, već radi odbrane obrenovićskog režima u zemlji... Ustav se mogao danas dati a sutra uzeti, skupštine po ćefu sastavljati i razgoniti *jer su poslednji kraljevi Srbije bili vojnički kraljevi*. Posle 29 maja oficiri se nisu bili odvikli od svojih ranijih navika, pa je usled toga za ustavnost, mir i slobodu, još uvek velika opasnost u zemlji“.¹⁴¹ Tako je pisao Tucović 1906. A sad da vidimo je li imao pravo.

U jesen 1911 javno mnjenje u Srbiji bilo je veoma uzbuđeno. Tada se saznalo da među oficirima postoji ilegalna organizacija, koja se po jednima zvala „Crna ruka“, a po drugima „Ujedinjenje ili smrt“. Iz dana u dan krajem oktobra i početkom novembra te godine pronošene su razne senzacionalne vesti o cilju i članstvu te tajne organizacije. Dok su jedni listovi tvrdili da su u njoj samo oficiri, koji ne znaju jedan za drugoga, upravo da samo voćstvo zna koji je u organizaciji, dotle su drugi tvrdili da su članovi organizacije i najuglednije građanske ličnosti. Jedini beogradski list toga vremena koji nije hteo da se bavi dotičnim pitanjem bio je „Pijemont“, kako izgleda, glasilo te organizacije. A pošto je to bilo jedno od vrlo važnih pitanja za ono vreme, to Tucović, razume se, nije propustio priliku, a da po njemu ne kaže svoje mišljenje. Da bi sa što više tačnosti postavio stvari na svoje mesto i našao im pravi odgovor, on je pretresao

---

¹⁴¹ Majski spis za 1906.

postojeće stanje u celoj ondašnjoj Evropi. Za polaznu tačku uzeo je Francusku i vrlo brzo ustanovio, da, sem onog vremena kad je Robespjer, u jednoj siromašnoj sobici na periferiji Pariza primao u audijenciju generala Bonapartu, dakle, sem toga kratkog vremena, oficiri su stalno vodili politiku. Za dokaz mu je služila Drajfusova afera.

U Nemačkoj on je našao istu stvar. Posle napuštanja plana o zauzimanju Maroka, nekoliko oficira u ime celog kora, javno i otvoreno su ustali protiv državne politike. Oni su predsedniku vlade, pa čak i caru Viljemu, otvoreno pretili. U Austriji je stvar bila još drastičnija. Nezadovoljni politikom prema Italiji i revoltirani što se ne zauzme Albanija, viši oficiri su kategorički tražili da se smeni šef Glavnog generalštaba. Tome se zahtevu smesta moralo udovoljiti. I kad je sve to ustanovio, Tucović dovikuje:

“Gde ih god, dakle, ima oficiri svuda vode politiku. To je fakat koji se ne može negirati. To je fakat koji se ne može ni otkloniti, čak i kad bi se, jednom gigantskom borbom argumenta pro i kontra, definitivno rešilo da oficiri ne treba da vode politiku. A logika stvari neminovno gura oficire u politiku; i jedino pitanje koje nam posle toga ostaje jeste ovo: na koji način oficiri treba da vode politiku? U kojoj formuli? Pod kakvim uslovima? Na kakvom terenu?”¹⁴²

I pošto je u daljem svome izlaganju izneo masu nepobitnih argumenata, Tucović traži da se i oficirima i vojnicima dozvoli da se otvoreno bave politikom. Jer, politika za njega nije ni kapric, ni sport, ni posebna profesija. Naprotiv, politika je za Tucovića „...najsavršenija i krajnje snažna forma pomoću koje društvo utiče čak i na intimni život pojedinaca. A pošto oficiri i vojnici nisu ništa gori od ostalih državljana, pošto oni u stvari nisu građani drugog reda, onda ne postoje nikakvi razlozi da se njima oduzimaju najveća prava – politička prava.“¹⁴³ Najmanje on može da vidi neko neslaganje između vojnog poziva i političkih prava“...jer i tamo ima ljudi od ubeđenja...¹⁴⁴

Tucović je imao i drugih razloga da bude protiv militarizma, onakvog kakav je bio u ono vreme. Najpre, njegova čisto socijalistička politika dovođila ga je često u lične sukobe s ondašnjim oficirima. Srpski oficiri, kao i svi drugi, svu državnu politiku u krajnjoj liniji svodili su na snagu vojske. Tucović, naprotiv, na kulturni i ekonomski razvitak naroda. A pošto je vojni budžet najviše zadirao u ekonomsko stanje zemlje, to je Tucović po ovom pitanju redovno uzimao učešća u svakoj diskusiji.

Po oceni dr. Milorada Nedeljkovića državno zaduženje Srbije izazvale su tri potrebe: prvo, rat za oslobođenje; drugo, žurno preuređenje države i treće, militarizam. Po Tucovićevu shvatanju, ove dve prve potrebe nisu bile toliko nezajažljive koliko ova treća, koja je neobično mnogo značila za državne finansije. Pogledamo li statistiku državnog budžeta, odmah vidimo da je on 1880 iznosio 20,000.000, a da se 1910 popeo na 120,000.000. Za isti period vremena državni dugovi su se popeli od 32 na 735,000.000. To znači da je zaduženje po osobi 1880 iznosilo 18,50 dinara a 1910, 245 dinara.¹⁴⁵ Uostalom, sam ondašnji ministar finansija, u

---

¹⁴² „Radničke Novine“ od 5 novembra 1911.

¹⁴³ „Radničke Novine“ od 5 novembra 1911.

¹⁴⁴ „Radničke Novine“ od 5 novembra 1911.

¹⁴⁵ Vid. „Borbu“, knj. III, str. 296.

objašnjenju predloga budžeta za 1911, između ostaloga kaže i sledeće:

„Jedno kratko ispitivanje, kome sam podvrgao razvoj naših budžeta, uverilo me je da mi dosta naglo gredimo jednoj situaciji, kada će naši budžeti izgubiti i ono malo elasticiteta koji su do sada sačuvali i koja nam je bila jemstvo za budžetsku ravnotežu.“¹⁴⁶

A ovakva izjava s nadležnog mesta i u najzvaničnijoj formi bila je javna potvrda da je Tucović imao pravo što je kritikovao vladinu finansisku politiku. Napadi na vladu bili su opravdani ne samo u vezi s velikim kreditima koji su davani vojsci, nego i zbog liferacija oružja u kojima su se javile nekolicke vrlo žalosne i ničim neopravdane nepravilnosti. Te nepravilnosti često puta dovodile su i do burnih skupštinskih scena.

Vezivanje negdašnje dosta antimilitarističke radikalne stranke za oficire nije ostalo, na kraju krajeva, bez svojih posledica, jer je ono bilo zasnovano na različitim računima. Dok su radikali bili za to da im oficiri posluže u borbi protiv Obrenovića, da bi došli do celokupne vlasti, dotle su oficiri smatrali da plod svoga rada imaju oni da uživaju. I tako, dok su prvi težili sve većem osvajanju i potiskivanju drugih, dotle su ovi uporno branili svoje pozicije. Ali, ta je borba do svršetka balkanskih ratova, široj javnosti ostala nepoznata. Naprotiv, krajem 1913 i početkom 1914, ona je uzela potpuno javan karakter. Ratne krivice nekolicine aktivnih oficira, Stojan Protić je jedva dočeka. Oficiri, opet, pored velikih ratnih uspeha hteli su da se preko tih slučajeva ćutke pređe. Ovome spornom pitanju priključilo se i pitanje prestiža, tj. koja vlast, civilna ili vojna, okružni načelnik ili komandant divizije, ima da predstavlja centralnu vlast – vladu. Praktično, pitanje se svodilo na to ko će na javnim paradama zauzeti desno, a ko levo mesto, jer je inače delokrug rada i jedne i druge vlasti bio potpuno odeljen. Pa ipak to pitanje je dovelo u sukob dva veoma tvrdoglava protivnaka: Stojana Protića i oficirski kor.

Ovu borbu Tucović je nazvao sukobom... između oficirske kaste i vladajuće buržoazije, vojne i civilne vlasti, između militarizma i parlamentarizma, sukob kasarne sa Skupštinom.¹⁴⁷ Za taj sukob Tucović je još jedanput okrivio radikalnu stranku, a naročito njenog drugog šefa, a svoga stalnog protivnika, Stojana Protića.

Zašto je Tucović bacao dvostruku krivicu na Stojana Protića? Pre svega zato što je on, kao glavni teoretičar svoje stranke, neumorno dokazivao da izborni cenz u Srbiji nikome ne uskraćuje izbornu pravo. Zatim, što je Protić kao ministar unutrašnjih dela bio odlično posvećen u rad „Crne ruke“. I mesto da ju je gonio, on je njen rad svesrdno omogućivao dok se ova 1914 nije počela stavljati na stranu opozicije nezavisnih radikala. Po Tucovićevom shvatanju, postojao je samo jedan način da se za svagda ovaj sukob reši, a to je „*povraćaj Srbije sistemu narodne vojske*“ pošto je on pretstavljao „*ne samo finansisku i privrednu korist, već i političku nužnost*“.¹⁴⁸

Kako se svršila borba između radikala i oficira nije predmet ove knjige. Ali je van svake sumnje da se i jedna i druga strana sećala Tucovića i njegove oštre ali mudre kritike.

---

¹⁴⁶ Vid. „Borbu“, knj. III, str. 298.

¹⁴⁷ „Borba“, knj. VII, str. 321.

¹⁴⁸ „Borba“, knj. VII, str. 324.

GLAVA XI

TUCOVIĆ I NOVINARSTVO

NOVINARSTVO U XIX VEKU. — TUCOVIĆ ZA POBEDU ISTINE U NOVINARSTVU. —
REZULTATI NJEGOVE KRITIKE. — BORBA PROTIV UCENJIVAČKE ŠTAMPE. — NJEHOVO
MIŠLJENJE O RADNIČKOJ ŠTAMPI.

Kao što u Srbiji nije bilo političkog života pre sedamdesetih godina prošloga veka, tako isto nije bilo ni novinarstva. Ali, kao što se politički život teško izvlačio ispod stega obrenovičkog ličnog režima, isto se tako, upravo još teže, novinarstvo od glasila ličnog obračunavanja i bezobzirnog klevetanja, prenosilo na pravi novinarski teren.

Vodi i glavni nosioci srpskog novinarstva od početka osamdesetih godina, pa do kraja XIX veka, a to će reći od same pojave novinarstva radi vređanja i gonjenja iz lične mržnje, po opštem mišljenju, bili su Pera Todorović i dr. Vladan Đorđević. A Pera Todorović, nikad nije imao morala, nego je imao samo načela u koja je fanatički verovao. Ali i ta vera u načela bila je kod njega više sektaški bes, nego pravo oduševljenje za ideju. Kako se odvojio od stranke, njegova vera i načela iščilela je, i pošto van stranačkih načela nije imao drugoga moralnoga kompasa, on je pao u moralni nihilizam. Neko vreme, potstreka za novinarsku borbu davala mu je lična mržnja i lični inat, naročito prema starim drugovima iz radikalne stranke. S godinama, i to se utolilo – i on se spustio prvo među novinare od zanata, pa onda među novinarske najamnike...¹⁴⁹

Od ovoga čoveka koji je trošio vreme i hartiju na „lični inat“, koji je tako bezobzirno izlivao ličnu mržnju na svoje negdašnje partiske drugove, nije se mnogo razlikovao ni drugi stožer ondašnjega novinarstva. Jer, „U svome životu Đorđević je mnogo polemisao, i po žestini ličnih napada mogao se meriti... s jednim Perom Todorovićem.“¹⁵⁰

Najamničko novinarstvo, posledica slabog ekonomskog razvitka, postojalo je u Srbiji, ne samo u prošlom veku, nego i posle 29 maja 1903. Živeti od pera, zastupajući izvesne političke ideale i koncepcije, ako se nije imalo potpore, bilo je nemoguće. A potporu je bila u stanju jedino vlada da pruža.

Primajući se novinarskog poziva, Tucović nije hteo da bude ni najamnik ni novinar radi profesionalnog klevetanja. Naprotiv, on je hteo da se bori iz uverenja, za pobedu istine, za postignuće političkih ideala, za izvršenje dodeljene mu uloge. A za takav zadatak bila je potrebna štampa, „koja će biti otkučaj težnja masa i tumač njenih potreba, koja će javno mnenje ispuniti uverenjem...“¹⁵¹ Težnja da novine, koje će on uređivati, budu „otkučaj i tumač masa“ kod Tucovića nije bila slučajnost, već rezultat dubokog razmišljanja i temeljne socijalističke izrađenosti. Ona je bila posledica uverenja da, kao što u prirodnom svetu sve što je veliko niče

---

¹⁴⁹ Vlada Aleksandra Obrenovića, str. 301.

¹⁵⁰ Op. cit. str. 301.

¹⁵¹ „Borba“, knj. V, str. 350.

odozdo, iz zemlje, da tako isto biva i u istoriji sveta, da svaki veliki napredak, pa i cela civilizacija, izlazi iz narodnih masa. On je bio ubeđen da su niski društveni slojevi žive, ali tajne radionice ljudskih duhova. On je bio siguran da se iz tih radionica rađaju geniji i veliki pokretači masa, da se u njima izgrađuje i istorija sveta. Tucoviću je bilo savršeno jasno da svaki pokret, pa i najveće zajedničko društveno delo – civilizacija, ima da izumre ako stalno ne dobija novu hranu iz zemljišta baš tih niskih slojeva. S druge strane, on je znao da se u svetu zbivaju samo oni događaji koje štampa objavljuje i da su se dogodili ne onako kako su se odigrali, već kako su prikazani. On je bio isto tako svestan da sve veće tehničko savršenstvo mesto da narodne mase tera da misle, ono ih sistematski mehanizuje i pretvara u automate, automate koji da bi ne samo nešto mislili nego i verovali, sve više čekaju svako jutro da im novine to verovanje donesu, mesto da im ga mozak izradi a savest izdiktira. Dakle, da bi služio narodnim masama i da bi im događaje i društvena zbivanja prikazivao, ne onako kako nekome iz ko zna kojih razloga godi, već onako kako su se i zašto su se dogodili, Tucović se s Radovanom Dragovićem rešio da udari potpuno novim i jako trnovitim putem. A taj je put bio utoliko neprohodniji što se moralo prolaziti ispod trostruke šibe: obrenovičkog apsolutističkog režima, moralnih nihilista à la Pera Todorović i Vladan Đorđević i najamnih novinara.

Ali, stvoren za veliki poziv, stvoren da bude tumač i zaštitnik radnih masa, Tucović ipak neće da ustukne ni pred trnjem koje ima da gazi, ni pred šibom čije udarce ima da podnosi. Malaksali tipovi i bedne kukavice, on neće da uzme za primer. On neće na njih da se osvrne. Oni ga ne interesuju. Naprotiv, da bi ispunio svoj zadatak, da bi bio što bliži masama, da bi što bolje izrazio njine želje, njega interesuje borba, borba za slobodu štampe i to za onakvu slobodu kako ju je definisao slavni Milton.

No iako je Tucović tražio slobodu štampe i najaktivnije se borio za nju, njega ipak ta borba nikad ne odvodi ni na najmanju stranputicu. On nikad nije uzeo pero da bi nekoga uvredio. Nepopustljiv do divljenja prema svojim protivnicima na idejnom polju, on se isto tako pokazao nepopustljiv prema lakim novinarskim izrazima. U tome pogledu on nikad nije popustio ni svojim najmilijim drugovima Radovanu Dragoviću i Dušanu Popoviću. Istina, ovi laki izrazi ni kod Dragovića ni kod Popovića, ta dva retka novinarska talenta, nisu bili posledica namernog traženja i upotrebljavanja. Kod prvog, oni su bili posledica temperamenta i strašnih ujeda grozne i neizlečive bolesti. Kod drugog, ma da iz dana u dan sve ređi, oni su bili posledica njegove polemičke obdarenosti, njegova urođenog nagona za istinskom borbom, i njegova muzikalno treperljivog iz tonova i skala sklopljenog nenadmašnog novinarskog stila. A što Tucović nije mogao izvojevati „krajnju granicu građanske slobode koju razumni ljudi očekuju“, kako je to Milton kazao, što se neprekidno za tu slobodu morao zalagati, „Što je vlada dobila ovoliko kuraži za pogoršavanje političkih zakona i za jedno sistematsko uvođenje reakcije i brutalnosti državne, ima se, *u vrlo znatnoj meri*, blagodariti buržoaskom novinarstvu: ono je *bez izuzetka* bilo najveći pomagač vladi, ono je hrabrilo kabinete i ministre na tome putu, šta više: ono je *guralo* vladu da brzo svršava s ritom i da se *ne usteže* u davljenju ono malo sloboda i prava što je ostalo... A ne može se pretpostaviti da ti trgovci javne reči, novinarski najamnici, karijeristi bez savesti i avanturisti bez časti, ma koliko neznalice bile ni toliko pameti nemaju a da ne

uviđaju.¹⁵²

Je li imala dejstva ovakva Tucovićeve kritika? Jeste. Pre svega njemu je s najnadležnijeg mesta od ondašnjeg predsednika parlamenta, Andre Nikolića, priznato, da on ne kritikuje ni iz najamničke, ni iz klevetničke strasti, već naprotiv iz najčistijih i najidealnijih principielnih pobuda. Zatim, ova je kritika bila krunisana donošenjem tako slobodoumnog zakona o štampi da se predratna Srbija, u tome pogledu, mogla upoređivati s najliberalnijim državama u svetu. Od te slobode, razume se, Srbija je imala neizmerne koristi. Pored toga što je na strani njen ugled stalno rastao, kod nacionalno porobljenih masa ta je sloboda izazivala hrabrost za borbu protiv tursko – austrisko – mađarskih nasilnika i rešenost da se ujedine sa Srbijom.

No iz napred navedenog nikako ne treba zaključiti da je Tucović bio za apsolutnu slobodu štampe, već je kategorički zahtevao da čitalačka publika, mesto da bude kljukana, vrši pritisak na negativnu stranu novinarstva. Ta kontrola po njegovom shvatanju, bila bi mnogo efikasnija i po široke narodne mase mnogo korisnija od svake vladine intervencije. U takvom odnosu između štampe i čitalačke publike, Tucović je gledao najbolju pokretnu silu za uzdizanje i štampe i čitalačke publike. Izbijajući publici iz ruku prigovor da se piše šta se hoće, da se donose koještarije štampa bi osvajala sve veći broj čitalaca, jer bi bila omiljena, a publika gonjena da misli i razmišlja, mesto da bude kljukana. Na žalost, beogradska štampa nije htela tim putem da pođe. Za nju je glavno pitanje bilo doći što pre do para. Zato ju je Tucović onako i napadao.

Juriš za bogaćenjem preko štampe, u predratnoj Srbiji, manifestovao se na dva načina: objavljivanjem senzacija i direktnim ucenjivanjem. Da bi došao do što veće zarade, jedan deo štampe je rado objavljivao svaki senzacionalni materijal. Drugi deo, smatrajući da senzacija nije dovoljna, bavio se, posle prethodnog objavljivanja najodvratnijih neistina, direktnom učenom. Naime, da bi se prestalo sa objavljivanjem neistina, trebalo je prethodno otvoriti novčanik. Tucović, razume se, nije mogao da trpi ovu najodvratniju pljačku i zlostavljanje građana. Zato su „Radničke Novine“ redovno pisale protiv revolverskih listova. Ta kampanja je, naposljetku, počela urađati plodom. Potpuno sami od sebe, u Kragujevcu i Gornjem Milanovcu istovremeno javili su se pokreti za odbranu građanstva od revolversko-ucenjivačkih listova. Tucović je odmah prišao tom pokretu i zahtevajući da on ostane na principielnom terenu i van svakih konkurentskih mahinacija, bodrio je da se povede što energičnija borba protivu revolverške štampe. Njemu je ovaj pokret bio simpatičan i zbog toga što se naposljetku počela ostvarivati njegova želja: što se mase izdižu na dostojnu visinu i preuzimaju ulogu cenzora. U tome pokretu on je gledao početak temeljnog vaspitanja srpskog naroda.

Gornji slučaj pokazuje nam da je Tucović kao novinar delovao na mase vaspitno kao možda niko u jugoslovenskom narodu i da je i svojim novinarskim perom bio zaorao jednu duboku časnu brazdu.

Dejstvo Tucovićeve novinarskog pera napravilo je i još jedan preokret u shvatanjima. Naime, ranije je bio običaj da preko štampe uvređeni pozove napadača na dvoboj. 1905 Tucović je, pod punim potpisom, napao jednog beogradskog apotekara zbog njegovih žalosnih postupaka. Kao da ga je grom pogodio, apotekar se odmah latio uobičajenog oružja, pozvao je Tucovića na

---

¹⁵² „Radničke novine“ od 22 aprila 1911.

dvoboj. Mesto da prihvati poziv, shodno ondašnjim običajima, Tucović je apotekaru javno odgovorio: „Kuršumi krv prolivaju, a ne peru obraz“.¹⁵³ Ovakav način odbijanja dvoboja, nesrećnog apotekara je još više pogodio. Ceo svet je sad očekivao protivne dokaze, pa tek onda novi poziv za dvoboj. Međutim, ono što ne postoji ni ovaj apotekar nije bio u stanju da stvori. Ustanovljujući da je Tucović u pravu, javno mnenje se stavilo uz njega, jer mu je bilo jasno da s jednim prljavim protivnikom nije časno i ne vredi krv prolivati. Od ovoga slučaja dvoboj je u Srbiji bio diskreditovan.

Pa ipak ne treba zaključiti da je Tucović na ispravnu štampu gledao kao na jednu idealnu stvar. Naprotiv, on je o njoj imao isto mišljenje kao i o parlamentarizmu... „i ona ima raznolike tendencije da novinara učini gospodarem naroda i slugom kapitala. I u dobrom novinarstvu postoji tendencija za korupciju kao i u parlamentarizmu. Pa ipak zato pristalice generalnog štrajka kao jedinoga spasonosnoga sredstva borbe ne propovedaju odbacivanje štampe. Štampa je sredstvo za vladavinu buržoazije, ali i sredstvo moći proletarijata bez koga ne može da vodi svoju... borbu. Jaka sopstvena štampa jeste prethodni uslov za osvajanje političke vlasti. Ne prazan protest protiv nevaljale štampe, nego stavljanje štampe pod proleterku disciplinu jeste zadatak proletarijata a to isto vredi i za parlamentarizam.“¹⁵⁴

Što je Tucović imao uspeha i na novinarskom polju, to dolazi otuda što je on bio uveren da napori i energija utrošeni na prosvetivanju i uzdizanju radnih masa „nikada ne propadaju, nikada ne ostaju nenagrađeni. Nagrada koju taj rad donosi nije u ličnim dobitima, već u uspesima i napredovanju opšte stvari a to je najveća i jedina satisfakcija.“¹⁵⁵

A kad se bude pisala istorija napora za razvijanje idejne štampe u predratnoj Srbiji, imaće da se ustanovi da je pogibijom Dimitrija Tucovića i smrću Dušana Popovića nestalo ne samo dva retka uma, nego i dva istinska novinarska apostola.

GLAVA XII

TUCOVIĆ GOVORNIK. TUCOVIĆ I NAUKA

SJAJAN GOVORNIK. — VELIKI PROSVETITELJ. — STRASNI PRIVRŽENIK NAUKE.

Treba govoriti i o Tucoviću kao čoveku od nauke. Ali pre nego što bismo govorili o njegovim naučnim radovima, potrebno je osvrnuti se i na njegovu govorničku obdarenost. Jer, Tucović je bio i jedan veliki govornik. On je pripadao onom malom ljudskom jatju, kojemu je priroda poklonila tu retku moć da svojim govorničkim talentom snažno opšapljuje široke narodne mase i da ih nosi po svojoj volji i prebacuje na teren koji on izabere i odredi. A da je

---

¹⁵³ „Radničke novine“ od 24 avgusta 1905.

¹⁵⁴ „Borba“, knj. III, str. 345.

¹⁵⁵ „Radničke novine“ od 29 januara 1911.

Tucović zaista pripadao tome retkom ljutskom jatuu, dovoljno će biti ako čitaoca potsetimo na dva slučaja: na njegov govor održan 1908 povodom aneksije Bosne i Hercegovine i na zborove iz 1911 održane širom Srbije, a povodom neprimenjivanja zakona o radnjama. I u jednom i u drugom slučaju Tucović se pojavio pred skeptički, da ne kažemo neprijateljski raspoloženom publikom.

Pa ipak, oba puta je njegova govornička obdarenost, njegova magiska reč, te mase sebi privukla, njima obvladala, iz tumornog stava u zanosno oduševljenje ih prenela. A Tucović je to mogao učiniti zato što je bio veliki orator, kakav se nađe samo u francuskom, italijanskom i ruskom narodu.

Blagodareći tome svome daru, Tucović je još od prvog dana stupanja u javan život postao neobično dragoceni vaspitač narodnih masa. Da li su u vaspitnom pogledu jače delovali njegovi novinarski ili naučni članci ili pak njegova predavanja, to je teško, upravo nemoguće reći. Ali je nepobitna činjenica da je on sve to nadmašivao svojim umnim govorništvom, govorništvom koje ga do danas čini nenadmašnim u jugoslovenskom narodu.

No to nije sve. Ni tu se Tucovićev duh nije zaustavljao. Pored politike, od svih ljudskih delatnosti njega je najviše interesovala i sebi privlačila nauka, taj biser ljudskog uma. Gonjen žudnjom da što obilnije zahvati bistre vode s čistoga naučnoga vrela i da je preda što širim masama, Tucović je još u prvim godinama svoga novinarskog delanja počeo sve više odbacivati laku i šuplju novinarsku frazu i zamenjivati je dubokim mislima. Neprekidno bridanje te želje njega i nateruje da pristupi pokretanju naučnog časopisa „Borbe“.

Ali, za Tucovićev aktivni i plodni duh ni to nije bilo dovoljno. On je hteo i knjigom da se bavi, jer je knjiga za njega bila njegov najpouzdaniji drug, najmiliji prijatelj, najsigurniji savetnik, potstrekač i učitelj. Zato je on formalno grabio vreme od drugih poslova da bi obradio neki problem, napisao neku knjigu. Sesti pored velike gomile knjiga, pa misliti i rasuđivati bila je njegova neutoljiva i stalna želja. Ali ne da bi postao zaparloženi knjiški čovek, već da nauku primakne masama i mase nauči. Međutim, pokret, koji je o njemu stalno visio, takav luksuz nije mu mogao dozvoliti. U tome i leži objašnjenje zašto njegovi radovi *Zakonsko osiguranje radnika*,¹⁵⁶ *Socijalistički agitator*¹⁵⁷ i *Srbija i Arbanija*¹⁵⁸ po dubini misli, tečnosti i sažetosti i otskaču od radova: *Jedna centralna dinstanca*, *O porezima*, *Zakon o radnjama* i *Socijalna Demokratija* itd.

Za Tucovićev *Socijalistički agitator*, Herman Vedel je u *Arbeiter Zeitungu* kazao, da je to jedna klasična knjiga u socijalističkoj literaturi. *Srpski književni glasnik*, prikazujući Tucovićevo delo *Srbija i Arbanija* završio je svoj prikaz ovim rečima: „... i svojim zasebnim shvatanjima i iznesenim tačnim opažanjima, ova knjiga zaslužuje pažnju čitalaca“.¹⁵⁹

I zaista, ne samo da Tucovićeva knjiga *Srbija i Arbanija* „zaslužuje pažnju čitalaca“, nego će ona ostati dokle god društvo budu mučili nacionalni problemi, jedno od najboljih dela po

---

¹⁵⁶ Ovu knjižicu je Tucović napisao vreme služenja vojske u Valjevu.

¹⁵⁷ Ovu je knjigu Tucović napisao vreme bavljenja u Berlinu.

¹⁵⁸ Ovu je knjigu Tucović napisao vreme balkanskih ratova.

¹⁵⁹ Opširnije vid. *Srpski književni glasnik* od 1 aprila 1914.

nacionalnom pitanju.

Ovde bi trebalo govoriti o Tucovićevom delu *Bratoubilački rat*, delu koje tretira probleme između Srba i Bugara. Ali, ma da je napisano u rovu 1913 ono još nije objavljeno. S obzirom na događaje (bregalnička krvoprolića) koji su se tada između Srba i Bugara odigrali, ima puno razloga da se poveruje da je u tome delu Tucović dao maksimum svoje genijalne sposobnosti. Ovde moramo još dodati da se on spremao da napiše jedno ekonomsko delo o Balkanskom Poluostrvu. Pošto je ostale balkanske zemlje dobro poznao, to je 1914 išao i u Rumuniju. Na žalost, rat nije dozvolio da Tucović nauku i tim delom obogati.

No Tucović se takođe bavio i prevodom naučne socijalističke literature. On je preveo Bebelova dela: *Đaci i socijalizam*, *Žena i socijalizam*. (Ovo poslednje u zajednici sa Dušanom Popovićem.) i *Sindikati i partija* od Kauckog.

Kad se uzme u obzir da je Tucović bio pokretač, organizator, propagandist, praktičar, teoretičar, vođ, mislilac i mozak celokupnog predratnog političkog i sindikalnog radničkog pokreta u Srbiji, kad se tome doda da je on bio jedna od glavnih novinarskih snaga partiskog organa, a naročito naučnog časopisa „Borbe“, onda je skoro nemoguće verovati da je Tucović i pored tolikih partiskih poslova uspevaio da nađe još vremena, da se posveti čisto naučnim radovima.

Ali za genijalnog Tucovića i to je bilo moguće.

GLAVA XIII

TUCOVIĆEV KARAKTER

PRISNOST PREMA POKRETU. — PROUČAVANJE LJUDI. — ČVRSTINA KARAKTERA. — OSETLJIVOST PREMA TUĐEM UDESU. — I PORED SKROMNOSTI I POVUČENOSTI VELIKI AUTORITET.

Treba govoriti i o Tucovićevu karakteru, jer ako je on bio i po čemu redak i originalan, onda je to po svojim karakternim osobinama. Te njegove osobine prvo je primetio njegov otac posmatrajući ga kako se igra s ostalom decom. Njih je odmah uočio i Tucovićev učitelj, vredni i savesni Vasilije Lukić. One su ga naročito zadivile prilikom grudvanja. Zato je Lukić našao za potrebno da u uverenju, rastajući se sa svojim milim đakom, o njima više piše nego li o rezultatu rada i vladanju.

Tucovićeva karakterna svojstva isto su tako brzo bila primećena i u Užičkoj i u Beogradskoj realci. Kako profesori tako i đaci o njima su imali najbolje mišljenje. U izvesnoj meri, jedino se odvajao Stevan Sremac. Naime, u razgovoru za vreme đakovanja, Tucović je imao običaj, pa ma o čemu bilo pitanje, da gleda u stranu ili pred sobom. Sremac je tu Tucovićevu naviku dosta nepovoljno ocenio. Istoričar i književnik u ovoj navici je gledao rđav znak. Međutim, kasnije se utvrdilo da je to bila posledica Tucovićeve strasne želje da se što temeljnije udubi u ono o čemu

se govori i da što jače sebe prokontroliše pre nego što bi svoju misao iskazao.

Poznata je stvar, da se ovakve navike lako ne napuštaju. Međutim, Tucović je i ovde učinio izuzetak. Čim mu je bila skrenuta pažnja na tu njegovu naviku i na način kako je pojedinci tumače, on se brzo korigovao. Ali je od tada još veću pažnju poklanjao svakoj svojoj reči.

Stupajući u radnički pokret, Tucović mu nije doneo samo svoju veliku inteligenciju nego i dragocene osobine svoga karaktera. Pokret je za njega odmah postao smisao života i da bi se postigao zajednički cilj, on uspostavlja takve odnose kakve je on video u kući svojih roditelja. Upravo pokret je za Tucovića zaista i bio, u najidealnijem smislu te reči, njegova porodica. Ovakvo Tucovićevno gledanje na svoj pokret radnici su, od najmlađih pa do najstarijih, instinktivno osetili i na Tucovićevu ljubav odgovorili poštovanjem, poverenjem i blagodarnošću. Iz dana u dan on je sve više postajao drug, roditelj i brat svih onih radnika što su se nalazili u pokretu.

S ovakvim odnosima Tucović je u početku bio zadovoljan. Međutim, prodor koji je 1903, posle martovskih demonstracija, pokret pretrpeo, nije mogao proći a da na njegov oštri i realistički duh ne učini veliki utisak. Pitanje s kim da se radi odmah se postavilo. Razmišljajući o tome problemu, Tucović je brzo došao do zaključka da je odnos između ideja i ljudi tesno povezan, da ljudi bez velikih ideja ne vrede, ali i da su mase alat za ostvarenje ideja. Da bi ovo po njega tako važno pitanje što tačnije i što bolje rešio, a Tucović je svako pitanje hteo dobro da reši, on je pristupio izučavanju svoje okoline. To izučavanje je išlo toliko daleko da se on redovno starao da se lično upozna sa svakim radnikom, da bi ga mogao oceniti šta vredi za pokret. A čim bi naišao na jednog radnika koji nešto obećava za opštu stvar, on ga je privlačio sebi, kontrolisao i davao mu uputstva da se razvija. Ustanovi li neke pozitivne rezultate, Tucović više nije žalio ni truda ni vremena ni materijalne žrtve. Slučaj s Pavlom Pavlovićem kojega je u Valjevu pronašao, u Beograd ga doveo, svestrano se za njega zauzeo, gornje navode dovoljno potvrđuje.

No to nije bilo sve. Tucović je imao i jednu drugu metodu. On je svoje bliže i dalje saradnike stalno motrio i ispitivao. To motrenje i ispitivanje, po tvrđenju nekolicine članova predratnog socijalističkog pokreta, izgleda da je Tucović i stalno beležio. Te zabeleške, razume se, imale su da ostanu i ostale su njegova striktno privatna stvar. Ali, one su imale i da ispune jedan zadatak: da mu pruže materijal za što bolje i tačnije poznavanje svojih ljudi. Kakvo je Tucović imao mišljenje o svojim saradnicima, moglo bi se saznati samo onda kada bi se, ako su uopšte postojale, te beleške objavile. Pozitivno se može reći to, da je on svoje intimne misli čuvao za sebe. Njegova tri najintimnija saradnika, po opštem tvrđenju, bili su Dušan Popović, Pavle Pavlović i Miloš Timotić. Da li je i koliko poveravao svoje mišljenje Popoviću, o tome se može samo nagađati. Pavloviću i Timotiću, o ljudima iz pokreta, sem dosta relativnih stvari, nije ništa govorio. Istina, ni Pavlović ni Timotić se nisu često usuđivali da govore nešto nepovoljno o ljudima iz pokreta, pred Tucovićem. Pre svega oni se nisu usuđivali zato što su u Tucoviću gledali jedno veće ljudsko biće. Zatim, zato što su iz dva tri slučaja, kad je bilo reči o pojedinim ljudima iz pokreta, iz Tucovićevih pogleda pročitali: pošto se boljih nema, treba ćutati.

Da bi čitalac što bolje mogao oceniti Tucovićev karakter navodimo još dva primera.

Tucović se dopisivao i nekoliko puta video s nemačkim social-demokratom, Hermanom Vendelom. Pa ipak on Vendelu, sem najobičnijih stvari, pošto nisu bili istog političkog mišljenja, nije nikad ništa pisao.

Iz ranije navedenog videli smo kako je Tucović prošao na Kopenhaškom kongresu. Pošto je njegov predlog bio odbijen to je očigledno da on nije mogao biti radom toga kongresa potpuno zadovoljan. Pa ipak njegovo neraspoloženje nisu mogli primetiti čak ni Kaclerović ni Milkić koji su s njim bili u ime srpske socijalističke partije delegati na tome kongresu. Još manje im je Tucović ma šta saopštio. Da li je Trockom, s kojim je bio vrlo intiman i provodio sve slobodno vreme poveravao svoje mišljenje, na to pitanje mi ne možemo odgovoriti. Ipak se može ustvrditi da su oni dvojica vodili vrlo važne razgovore, i da su nekoliko puta pozivali i Rozu Luksenburg, da i ona učestvuje.

Iz svega napred navedenog pozitivno se može zaključiti, da je Tucović u sebi imao neograničeno poverenje i da je, pred nagonom da sav sagori u ispolinskoj borbi, sve teškoće smatrao za stvar od sporednog značaja.

I tek kad posmatramo Tucovića kroz tu lupu dobija se tačno objašnjenje kako je on bio u stanju da, počevši kao đak Užičke realke, pa sve do smrti, vodi borbu ne sustajući ni jedanput pod teretom te borbe. Tek tada nam biva jasno kako se on usudio da vodi borbu protiv Obrenovića, protiv predrasuda i materijalnih interesa u kojima su ljudi najosetljiviji, kao i protiv social-demokratskih zastranjivanja; dakle, protiv „svih i svakoga“ izuzevši onu nekolicinu svojih jednomišljenika iz Internacionale. No Tucović se mogao boriti „protiv svih i svakoga“ zato što je bio potpuno svestan, da gde karakter nije veliki, tu nema ni velikog čoveka. On je u borbi mogao izdržati zato što je znao da vreme traži snažne duhove. On je izdržao, jer je hteo da pokaže da nije vrlina ničice pasti, već naprotiv u prkos svima olujama, stojički uspravno ostati. On je izdržao, jer je hteo da pokaže da onaj ko postupa dobro i plemenito, može da podnese i najveću nesreću. On je izdržao, jer je bio rešen da „s jadnim narodom podeli sudbinu do kraja“. Tucović je sve to izdržao, jer je hteo celom svetu da pokaže, da i balkanski narodi imaju sinove koji znaju, umeju i mogu svoj trnovi venac do kraja da nose, pošto i njih podržava svest da rade za opšte dobro.

Ali, koliko je god svesno, gordo i bez ikakvog popuštanja nosio svoje gvozdene okove ubeđenja i dužnosti, koliko je god u javnom životu potsećao na Robespjera, koliko je god bio stvoreni vođ, koji hoće po svaku cenu mase da vodi u bolju budućnost, on je isto toliko bio osetljiv, drug i neprimećen zapovednik. Udes drugoga, njega je mogao da potrese kao retko koga.

„Jeste li kadgod nehotice i neočekivano zglavkom dodirnuli električni akumulator? Sećate li se drhtaja koji je taj dodir u vama izazvao? Znete li za munjeviti potres od koga vam celo biće iz dna uzdrhti, pa vam se odmah zatim svi udovi ukoče, obamru, dah se za momenat prekine, pulziranje prestane? Zar vas u tome sekundu nije obuzeo jedan beskrajno kratak, ali baš zato beskrajno intezivan bol, koji kao da je sve u vama prekinuo? Eto takav je potres na svima tačkama zemljine kugle gde god ima civilizovana čoveka proizveo u jednom istom sekundu telegram o streljanju Ferera. To je bila električna varnica koja je u jedan mah na sve strane sveta

izazvala bolnu drhtavicu“.¹⁶⁰

Radi što tačnije ocene gornjih redova, a prema tome i samog Tucovića, treba imati na umu da Ferero nije bio socijalista. Još manje Tucovićev jednomišljenik. Ali je španski mučenik bio nevinna žrtva, i to je za Tucovića bilo dovoljno. On nikad nije bio od onih ljudi što prethodno od nevine žrtve traže partisku kartu, pa da se tek onda nad njenom sudbinom naklone. Isti stav, stav najenergičnije odbrane, zauzeo je Tucović i prilikom streljanja crnogorskih mučenika, čiji se „zločin“, kao što znamo, sastojao u traženju da i Crna Gora uđe u kolo ustavnih i slobodnih država. Na mitingu, koji je tim povodom održan u Beogradu, izuzetno uzbudljive reči Dimitrija Tucovića nisu potresle samo prisutne i ceo Beograd, nego su one odjeknule i daleko preko granica Srbije.

„Bolna drhtavica“, koja je Tucovića onako duboko potresla povodom Fererova streljanja nije bila formalnog, političkog ili govorničkog karaktera, već posledica, kao i sva druga stradanja, intimnog, iskrenog i dubokog osećanja.

Bilo bi skroz pogrešno poverovati, da je Tucović bio osetljiv iz humanističko-sentimentalnih osećaja, osećaja koji se bez ikakvih daljih posledica lako pale i gase. Njegova osetljivost, njegova „bolna drhtavica“ pred svačijom nepravdom i nesrećom, bila je posledica njegovog temeljno izrađenog shvatanja života i društva. To shvatanje se izražavalo u principu, da sve dok je stradanje nevinih ljudi na zemlji moguće, da za istinitog čoveka tu još nema pravog, dostojnog i potpunog života. A pošto je za Tucovića princip bio dragoceniji od svega ostaloga, to ga je bolna drhtavica svom silinom iskrenosti i ubedenja terala da s nevinim stradalnicima deli sudbinu.

Posledica ovakvog shvatanja bilo je i Tucovićevo učešće u ratovima. Rat je, po njegovom mišljenju, bio neminovnost, ali i najveća nesreća koja ljude može zadesiti. Iz takvog shvatanja rata i njegovih posledica stvorio se, kao što znamo, između njega i njegovih vojnika onakav odnos koji je sigurno jedinstven u ratnoj istoriji.

A kad je Tucović onakav bio prema svojim vojnicima, lako se da zamisliti kakav je on bio prema članovima svoga pokreta i prema radničkoj klasi uopšte. Zato je on uvek i težio da veličinu svoga duha prenese i veže za što širi i brojniji pokret, jer „napreci ne dolaze samo od veličine ličnosti koje su napred, već od veličine... i svesti... masa.“¹⁶¹ Zato je Tucović neprekidno radeći bio toliko povučen u pozadinu da je ta povučenost delovala sama od sebe kao kakva magnetska sila. U toj sili i leži objašnjenje kako je on uspeo da mali i neznatni srpski radnički pokret i pored nepovoljnih objektivnih uslova uzdigne u državi na položaj velikoga faktora, a u Internacionali postavi u središte centra oko koga su se okretali ispravni elementi. U toj magnetskoj sili i treba tražiti objašnjenje zašto su protivnici ondašnjeg radničkog pokreta u njegovoj osobi gledali stvarnu snagu toga pokreta. U tome i jeste objašnjenje zašto je on dozvoljavao da ljudi drugog i trećega reda iz njegove sredine strče napred, a on ostaje u pozadini. Ta sila od njega je bila napravila takvog istinskog vođa, vođa čiji su lični prestiž čak i protivnici morali da poštuju i dužno priznanje da mu odaju. Ta sila je i savladala starog protu Tucovića, da

---

¹⁶⁰ „Radničke novine“ od 13 oktobra 1909.

¹⁶¹ „Radničke novine“ od 11 novembra 1910.

pod stare dane, postaje socijalista i da stavi na jednu stranu svu svoju porodicu, a na drugu svoga dragog Dimitrija. Ta se sila naturila čak i slavnom Jovanu Cvijiću te je od 1908 pa do tragične pogibije, stalno pratio Tucoviće rad. Ta je sila, naposljetku, Tucovića i podržavala da vodi najtežu borbu koju je jedan Jugoslovenin vodio i da u njoj nikad ne poklekne. I tako taj umom, snagom i karakterom predestinirani autoritet, koji nije hteo ni izdaleka da liči na autoritet, jačina prirode, solidnost spremne, dostojanstvo života, čvrstina ubedenja i urođena hrabrost ipak ga učiniše autoritetom, neodoljivim moralnim autoritetom.

GLAVA XIV

ZAKLJUČAK

TUCOVIĆ I SVETOZAR MARKOVIĆ. — RETKI MARKSOV UČENIK. — IDEALNI VOĐ. —
STALNO KRETANJE, JEDINI VEČITI ZAKON. — ATLAS I MOZAK SVOJE PARTIJE. —
TUCOVIĆA MASE TRAŽE. — SOCIJALNA DEMOKRATIJA NAPUŠTA TUCOVIĆA. —
TUCOVIĆ KAO PRIMER.

Kad hoćemo Tucovića da sagledamo u celini i tu celinu da definišemo, onda moramo reći da se on naročito odlikovao namerno i dobro smišljenom voljom, tim najvećim izrazom čovekova duha. Jer, ako je iko pokazao prirodni, dosledni, harmonični odnos između onoga što je propovedao i onoga u što je verovao, to je bio Dimitrije Tucović. A ako se iko u našem narodu popeo na umom i mišicama isklesani stub svoje stvaralačke akcije, to je takođe bio Tucović. Što je pak uspeo da se uspne na tu, ljudskoj nozi tako teško pristupačnu visinu, on ima da zahvali i svojoj kao čelik čvrstoj i nepokolebljivoj volji, i svome izuzetno retkom karakteru, i idealnom umnom i fizičkom savršenstvu i večitoj žudnji za poznavanjem istine, žudnji koja ga je sigurnim korakom povela do saznanja da u društvu ima bednih i da njina beda nije rezultat fatalnosti, već ljudskih razloga, računa i egoističkih materijalnih težnja. A takvo „društvo, to je nesrećni svet“, nad kojim „leži dosada kao debelo more nad zemljinom korom“.¹⁶² Što se pak Tucović nije potpuno uspeo na visinu kojoj je gredio, to nijedan iole svestan čovek njemu u greh pripisati ne može. Jer, to od Tucovića nije zavisilo. Da Tucović nije ništa učinio u svom kratkom, ali tako plodnom, životu, sem što je pokazao da se može ostati dosledan sebi i svojim idealima, time je već toliko učinio da će u našem narodu ostati, ako ne izuzetak, a ono jedan od retkih primera.

No da bismo što bolje sagledali Tucovića, a on to zaslužuje, potrebno je da potražimo u povesnici jugoslovenskog naroda jednu njemu najpribližniju istorisku ličnost. Pođemo li tim pravcem, put nas neminovno dovodi na Svetozara Markovića. A za Markovića je Jovan Skerlić kazao:

---

¹⁶² Jovan Dučić: Blago cara Radovana, str. 179.

„U istoriji srpskog duhovnog života u XIX veku, u celoj istoriji obnovljene Srbije, nema čoveka koji je lično toliko značio, koji je igrao tako veliku ulogu i vršio tako veliki uticaj na duhove...“¹⁶³

I sigurno Skerlić se nije prebacio kada je to rekao. Ali, ovde se postavljaju dva pitanja. Prvo, da li je Marković taj uticaj izvršio kad je bio dosledan svojim načelima ili pak kad je počeo da ih se odriče? I drugo, da li se ne samo u srpskom nego i malo šire, u jugoslovenskom narodu, našao bar jedan Markovića dostojni naslednik? Po našem uverenju, Marković je taj uticaj izvršio u vremenu svoje doslednosti. Što se tiče drugog pitanja, dvoumljenja ne može biti, tu je ulogu preuzeo i s punim dostojanstvom celu jednu deceniju igrao Dimitrije Tucović. Pa ipak, razlika između ova dva čoveka je velika. Jer dok je prvi pod pritiskom objektivnih uslova i svoga upropašćenoga zdravlja od prvobitnih ideja otstupio i preko svoga pozitivnog rada negativan bacio, dotle je drugi svesno i namerno od prvog do poslednjeg dana ostao veran i svojim idejama i svome programu. Usled takve razlike mora se konstatovati da Tucović nije bio samo dobar učenik nego i naslednik, naslednik koji je daleko prevazišao svoga prethodnika.

Sigurno Tucović kao ni Svetozar Marković nije bio mislilac i tvorac originalnih političkih i društvenih sistema. Ali je nepobitan fakat, da kao što je Marković i pored svih naprezanja da učini jedan korak dalje, ostao veran i dosledan svome učitelju Černiševskom, da je isto tako i Tucović ostao veran i dosledan svome učitelju Karlu Marksu. Uostalom, vođi predratnog socijalizma Roza Luksenburg, Žores, Bebel, Kaucki, Ged, Plehanov, Mering i ostali, druge težnje sem vernosti i doslednosti Marksu nisu ni imali. I ne samo da je nisu imali, nego je nisu ni mogli imati, jer je Marksova teorija učinila toliki uticaj na društveni život kao nijedna druga ni pre ni posle nje. Otuda im je, dakle, ostajalo ili da budu što striktniji privrženici te teorije ili da padnu, kao što se s većinom i desilo, u tabor negatora stvarnih društvenih odnosa.

Bilo bi, međutim, pogrešno u Tucoviću gledati slepog Marksova poklonika. Naprotiv, on je bio od onih retkih njegovih učenika, koji su, služeći se dijalektičkom metodom, za svaki događaj tražili konkretne i nepobitno objektivne razloge. Idući tim putem, Tucović je uspevao da na sva burna i komplikovana pitanja svoga vremena da sjajne, tačne i nepogrešive odgovore. A davanje marksistički tačnih odgovora dovodilo ga je vrlo često, kao što znamo, u položaj da se nađe „sam protiv svih“ ne samo u Srbiji nego bezmalo i u II Internacionali. Otuda se s pravom i sigurnošću može reći, da je Dimitrije Tucović bio ne samo u Srbiji i na Balkanu nego i u celom ondašnjem socijalističkom svetu jedan od retkih Marksovih učenika, čije gledište vreme ne samo da nema nameru da kvari, nego mu svaki dan pribavlja sve više objašnjenja i novih dokaza. Objašnjenje zašto je vreme tako blagonaklono prema Tucoviću, treba tražiti u njegovoj marksističkoj inteligentnoj izrađenosti i rešenosti da se ni po koju cenu ne pokaže „praktičan“, gibak i popustljiv, već naprotiv da ostane čvrst i dosledan kako su to i sami događaji, objektivno posmatrani, tražili.

Tucović se vrlo mlad počeo baviti marksističkom doktrinom. I pošto mu nije bilo stalo ni do ličnog zadovoljstva ni do materijalnih koristi, to se on i trudio da ostane i da bude saglasan s realnim životom. Pri tome principu, dela su mu potvrđivala reči, razvoji događaja njegovu

---

¹⁶³ Svetozar Marković, str. 221.

dijalektičku metodu. Naprotiv, svi oni koji su težili i koji teže da sebe udešavaju prema momentalnim prilikama, da se beskičmeno migolje između događaja, bili su i za vreme u kome su živeli i za budućnost nemilostivo i nepovratno smrvljeni i izgubljeni. Za ovakav Tucovićev ispravni stav objašnjenja se sigurno ne mogu toliko naći u ondašnjim postojećim ekonomskim prilikama, koliko u njegovoj dijalektičkoj proceni gde su ekonomski odnosi neminovno rešeni da stignu. Zato je on i bio onako nemilosrdan, i s Radovanom Dragovićem, još pri osnivanju partije, smirio „posibilističke“ elemente oko Jovana Skerlića, Koste Jovanovića i Milorada Popovića. Zato su se svi naleteli, u anarhističko i sindikalističko ruho obučenih patriota i rušilaca onako nemoćno razbijali o njegov ispravni stav kao što se morski talasi razbijaju o vekovima stvrdnutim stenama. Zato Tucović nije pretrpeo ni na organizacionom, ni na političkom, ni na ideološkom polju, ni jedan poraz. Zato se između njega i Svetozara Markovića, kao i velike većine njegovih savremenika iz II Internacionale, javlja porazna razlika, na štetu poslednjih.

Pojavljajući se na svet u jednoj sredini čije su odlike bile primitivnost i satrapska svirepost, sredini čiji se život manifestovao preko najbezobzirnijih grubosti, Tucović je na svoja istina džinovski razvijena, ali vrlo mlada leđa uzeo jedan titanski teret. Uzimajući za neposredni primer, s jedne strane, bolešću rastrgnutog Dragovića, a s druge „posibilistički“ nastrojenu sredinu, Tucović se morao osećati sam. A što je ipak ušao u otvorenu i nepoštednu borbu sa svima ondašnjim organizovanim silama: s apsolutnom obrenovićkom monarhijom, sa do kulminacije razvijenim razvratom, s bedno posrnutim javnim moralom i životom, s partijama koje su i ono malo otporne narodne snage, što je još postojalo, trošile u kukavičkom udvaranju, u traženju milosti, u spremanju novih sramnih kapitulacija, – to je dolazilo otuda što je u njemu radio nagon, što ga je gurao zdrav instinkt, kuražila obdarenost, uspravljao njegov čelični karakter, što je imao sve elemente da bude *borac* i *vođ*. A imajući te elemente, on je brzo izbio na površinu. Od njega vladavina Aleksandar-Draga dobija prvi smrtni udarac. Kroz njega i jedino zato što je on bio tu srpska socijalistička partija je iz dana u dan sve više uticala na celokupni život i srpske države i balkanskog radništva. Kroz njega je ta partija zauzela dostojno mesto i u Internacionali, i počela vršiti blagotvorno dejstvo i na svetski radnički pokret. Pred takvim njegovim radom, hteli ne hteli, morali su se pokloniti i pristalice i protivnici. „Jer on je bio tip čoveka od ubeđenja, apostol po ruskom uzoru, vođ koji je ne samo pokazivao put no i lično davao primer, jednog savršenog borca za ideju „bez straha i prekora“. To je bio idealan vođ...“¹⁶⁴ A Tucović je bio takav zato što je pozitivno znao da su glupost, nerazumevanje i veštačko izdizanje najveći nemoral. Zatim, što je i preko svih prepreka, na njemu svojstven način, bio u stanju da svoju inteligenciju i hrabrost poveže s bedom širokih masa. Naposletku, zato što je imao sposobnosti da ustanovi da su samo ništi duhom srećni, a da čovek njegove vrste u vatri svoje nesreće ima čovečanstvu sreću da lije.

Čuveni engleski filozof Bekel je na jednom mestu kazao: „Sve velike reforme koje su bile izvršene sastojale su se ne u stvaranju nečega novoga no u rušenju nečega staroga“. Međutim, ova se tvrdnja na Tucovića ne odnosi. Jer, on je kao malo ko pozitivno i tačno znao ne samo da staro ruši nego i novo da gradi. Taj realizam kod Tucovića se javio kao prirodna posledica

---

¹⁶⁴ Jovan Skerlić, Svetozar Marković, str. 223.

saznanja i verovanja da je sve vremensko, da se sve menja i da na mesto starog ima neminovno stalno da dolazi novo. Otuda se Tucović nikad nije mogao složiti sa Žoresovim gledanjem na svet, niti pak primiti, da nad realizmom preovlađuje idealizam, nad stvarnošću san. Njega nije mogao zaslepiti ni uspeh tehnike, ni postignuti demokratizam, ni parlamentarna vladavina. Njemu je bilo jasno da, kao što se zemlja okreće oko sunca, a ljudi rađaju i umiru, da isto tako i celo društvo ima stalno da se kreće, i da neprekidno teži boljem i savršenijem. Jer, bez većitog kretanja, bez nepresušivih čežnja ka boljem i savršenijem nema bolje budućnosti, niti pravog života.

Skerlić za Svetozara Markovića kaže i ovo:

„Svojom snažnom, bezobzirnomo kritikom on je učinio kraj staroj birokratskoj Srbiji, koja se nije mnogo razlikovala od turskog pašaluka, liberalnoj političkoj ideologiji, književnoj romantici, spiritualističkoj i metafizičkoj filozofiji, podignuvši na svim tim ruševinama ceo jedan solidno povezan sistem demokratske misli, realizma, pozitivne i prirodnjačke filozofije. Od njega dolazi realističko shvatanje u književnosti, moderni prirodnjački duh u filozofiji. On prvi kod Srba izilazi sa određenim idejama balkanskoga federalizma; on je kod nas prvi apostol kooperacije, prvi borac za ravnopravnost žene sa čovekom. Kad se izučava geneza gotovo sviju modernih i naprednih ideja u srpskom životu neizbežno se dolazi do Svetozara Markovića.

Međutim, ni birokratiji, „koja se nije mnogo razlikovala od turskoga pašaluka“, ni nastranoj „liberalnoj političkoj ideologiji“, da se zadržimo samo na njima, nije došao kraj pre Tucovićeve pojave, pre 23. marta 1903. Otuda je 23 mart bio i buđenje širokih masa u Srbiji, i definitivni raskid s primitivizmom, i stupanje u moderno kolo kapitalističkog društva, i prvi signal za ustanak podjarmljenih balkanskih naroda i ostvarenje principa „svaka nacija svoju državu“.

Obdaren izuzetno velikim političkim talentom, Tucović se još kao đak prvih razreda realke počinje povijati pod tim svojim teretom. S nizanjem dana i godina nagon bije jače i jače, pritisak biva sve veći. Naposletku, mladi organizam obuzima zanos svesnog fanatizma. Duboko u noći, u mrtvoj tišini, pored petrolejske lampe, strasno je gutao socijalistička literatura. No, od halapljivosti tu nema ni traga. Naprotiv, svaka se reč raščlanjuje, secka, ispituje. Ali, knjiga, kao ni dleto Mikelandelu, nije cilj, već alat. Zato Tucović brzo traži materiju, jer on je morao, po cenu života, preneti svoj genije na materiju. Pošto je, međutim, materija bila nepoćudna i otporna masa, to se on odmah uverio u đaćkoj družini „Napredak“, a pošto je on na tu masu neodložno hteo da vidi sliku svoga demona, što ga tako strasno raspinje, to je Tucović opšapljuje sve snažnije i bezobzirnije. Da bi dao oduška svome nagonu, da bi ispružio svoju političkim genijem pretovarenu umnu snagu i da bi izlio svoje stvaralaštvo, Tucović ne preza ni od najvećih napora. On uzima orahovu ljusku, pristupa moru i počinje da ga presipa iz jednog korita u drugo. On postaje Atlas svoje partije. Noseći je neprekidno na svojim snažnim plećima, on će je kroz punu deceniju stalno mesiti i klesati svojim moćnim rukama. Taj rad je išao toliko daleko da je srpska socijalistička partija iz dana u dan sve više postajala njegovo drugo „ja“, dobijala njegov lik.

Nagnemo li se za momenat kroz prozor u radionicu, u kojoj se ovaj posao obavljao, odmah zapažamo da je atmosfera bila vanredno teška, a materija preterano trošna, gruba. Ali siguran u svoj alat i samoga sebe, Tucović je stvorio partiju. Razume se, ne onakvu kakvu je hteo i znao da

stvori, već onakvu kakvu je mogao stvoriti. I on je na to svoje biće, na to svoje milije „ja“, a preko njega i na društvo, do poslednjeg časa, sipao lepote svoga uma, klesao pečat svoga genija.

Potražimo li ma u kojoj zemlji potpuno identični primer, primer stvaranja, izgrađivanja i obdelovanja svoje partije na sličnost ćemo naići. Ali ne i na istovetnost. Ostali njegovi duhovni saplemenici ili su bili mozak ili snaga svojih pokreta. Tucović je bio i jedno i drugo. To je, razume se, dok je Tucović bio živ, imalo najpoželjnijih rezultata. Ali čim je on poginuo, to se pretvorilo u katastrofu. S njim se istog časa, ni pre ni posle, definitivno u nepovratni ambis survala i njegova partija. Istina, to nije bilo svesno. Ali, sigurna da bez njega ne može živeti, partija je svojom smrću podvukla Tucovićevu veličinu i svoju svestranu ništavost, onu istu ništavost od koje je patila i pod čijim se teretom skljkala cela II Internacionala.

Prvi dani posleratnog političkog kretanja u Jugoslaviji imali su dve karakteristike: hitanje novooslobođenih krajeva da se što pre ujedine sa Srbijom i naviranje masa u radnički pokret. Ma da antipodi, i jedan i drugi pokret u osnovi imala je istu zajedničku crtu. Poznavajući najbližu prošlost i Srbije i Tucovićeve partije, oni su kroz tu lepu prošlost hteli što pre da sagledaju još lepšu budućnost.

Međutim, pojava bujnog radničkog pokreta, za kojim je Tucović neprekidno čeznuo, sve je njegove bliže i dalje pomagače iznenadila, uplašila. Od tih pomagača, koji su bili naviknuti da budu stalno nošeni, mase su sad tražile da produže započeti put. To, međutim, nije bilo moguće. Jer, biti uz nekoga ne znači bezuslovno i postati sposoban. Naročito ne u političkom smislu.

Ušlo se u 1919. To je godina strašnog traženja. U silom prilika Tucovićevim pomagačima mase su tražile svoga vođa. To je razumljivo, jer im je on sad bio potrebniji nego ikad. Tražile su ga da im zaleći četvorogodišnje užasne rane i da ih isceli od neopisanih patnja. Naročito su ga tražile, da bi im pokazao dalji put, te da više nikad ne upadnu u slični pakao. Kroz grmljavinu i mešanje usijanog gvožđa, krvi, mesa, bolesti, gladi i svakojakih paklenih muka, mase su naslušivale Tucovićeve negdašnje apele, i sad su htele na njih da odgovore. Posle podužeg promišljanja, pigmeji su situaciju razumeli. I tada nastupa najžalosnije. Gonjeni velikom ambicijom, mali i nedorasli hteli su da budu veliki imitatori. Ali, genije se ne da imitovati. U takvoj atmosferi sazvat je kongres za ujedinjenje svih predratnih jugoslovenskih socijalističkih pokreta (20-22 aprila 1919). Na njemu se pojavljuju: dr. Košanin, Dragiša Lapčević, dr. Živko Topalović, Filip Filipović. Pod bremenom strašnih ratnih patnja i kroz plašt neobaveštenosti, masama se oni čine dovoljni, vide u njima, manje ili više, ako ne živog Tucovića, a ono njegov genije. Međutim, to je samo varka, varka koja će se ubrzo pretvoriti u razočarenje.

Govoreći, na kongresu ujedinjenja, a po pitanju stapanja svih organizacija u jednu celinu, dr. Košanin izjavljuje: „II Internacionala bila je nedovoljna sa svojim organizacijama, nije predstavljala jedno telo koje organizuje borbu, već jedan parlamenat koji je donosio odluke, koje je izvodio kako je ko hteo“. Mase su u ovom nemoćnom škrgradu zuba, pod teretom nagomilanog prezrenja, nazrele odlučni nalet na sramne izdajnike, nazrele početak davanja odmazde za počinjenja sramna dela. Dr. Živko Topalović ide i jedan korak dalje. Na zasedanju od 21 aprila on odlučno izjavljuje: „Princip II Internacionale zadržavamo, ali nju rušimo. Mase su, razume se, tu izjavu shvatile onako kako je ona izgovorena. I na Topalovićev poziv one svečano izjavljuju da

pristupaju rušenju II Internacionale, zvanično se kidaju sve veze i borba započinje. Topaloviću se ovaj početak rušenja mnogo dopao. Zato je on celu godinu dana neumorno pozivao svo jugoslovensko radništvo da što više sruši. A na mitingu od 29 marta 1920 on sve rušioce ostavlja za sobom. Tom prilikom on radničku klasu kategorički stavlja pred alternativu. U „Radničkim Novinama“ od 10 jula 1920, dakle na nekoliko dana pred Vukovarski kongres, pod punim svojim potpisom, on kaže: „U Nemačkoj, Engleskoj i Americi koreni izdajničke socijalne demokratije u proletarijatu su mnogo dublji.“

Pošto su srušene sve veze s „izdajničkom socijalnom demokratijom“, pošto je toj socijalnoj demokratiji svom snagom na čelo udaren zasluženi žig izdajstva, mesto da se pokaže Tucovićev konstruktivni i večito aktivni duh, pred masama se izlazi s predlogom da se ne ide ni levo ni desno, da se udari po tradiciji koja datira još od Svetozara Markovića, da se raskinu sve internacionalne veze i da se pođe stazom bespuća. Na mase koje su bile gurane godinu i po neprekidno u jednom sasvim jasnom pravcu, ovaj iznenadni obrt je napravio teški utisak. One su odmah razumele žalosni moralni i intelektualni pad i zato za Topalovićem nisu htele poći. Ali se one nisu mogle odbraniti od u drugom ruhu obučenog no istovetnog elementa, od jedne gomile nemih govornika, intelektualaca analfabeta, sakatih vođa, šupljoglavih genija, moralista bez skrupula, stojika kukavica, idejnih trgovaca, svestrano promašenih tipova, koja je, zaklanjajući se iza dva tri časna ali nemoćna čoveka, žurno pojurila napred da iskoristi stvorenu zabunu, da „ugura“ svoje ime u istoriju.

Osmotri li se s nužne daljine Vukovarski kongres mora se reći da je imao jedan rezultat: snagom broja koju je pretstavljao i težinom pada, on je oštro podvukao katastrofalni gubitak koji je 20 novembra 1914 Tucovićevom smrću zadesio celokupni jugoslovenski radnički pokret.

Širom Jugoslavije i danas se postavlja pitanje s kim bi Tucović otišao posle Vukovarskog kongresa. Fakat, da se to pitanje i dvadeset godina posle Tucovićeve smrti postavlja, ma da je svaka važnost Vukovarskog kongresa već odavno iščezla, jeste instinktivno verovanje da se s radničkim pokretom u Jugoslaviji ne bi dogodilo ono što se zbililo, da je on ostao živ. A to verovanje i jeste najveličanstveniji spomenik priznanja zasluženom Tucoviću.

Truditi se da se dođe do tačnog odgovora, objektivno uzevši, danas nema nikakve vrednosti, jer on ne može ništa da izmeni. Pa ipak koga interesuje s kim bi Tucović bio, taj mora da se zagleda u njegov rad. Čim se to učini, odmah se dolazi do nepobitnog zaključka da Tucović nikad u svome životu nije pravio dva koraka napred i tri nazad. On je uvek prethodno o svakom svom postupku duboko i svestrano razmislio, pa se tek onda odlučivao. A jednom doneta odluka za njega je automatski postajala zakon od koga ni po koju cenu nije otstupao. Pored mnogobrojnih primera, dovoljno će biti da čitaoca potsetimo na njegovo držanje prema predlogu da se rat spreči generalnim štrajkom. Tucović je ovaj predlog detaljno i svestrano prostudirao i kad se uverio da je neostvarljiv, on ga je kategorički odbio. Jedan drugi primer. O bugarskim širokim socijalistima, Tucović je imao dosta rđavo mišljenje. U njegovim očima to je bila partija više patriotska nego socijalistička. I ma da je nikad nije nazvao izdajničkom, on ju je redovno izbegavao. Nazvati nekoga izdajnikom, a posle se vratiti u tu izdajničku sredinu, to Dimitrije Tucović nikad ne bi bio u stanju.

Činjenica, da su Tucovićeви nekadašnji pomagači pošli 1919 u levo, iako su uvek bili mnogo desnije od njega (potsećamo, pored ostalog, na Lapčevićevu izjavu na IV partiskom kongresu 1906) služi za dokaz, da bi i Tucović s njima pošao. A pošto on, kao što smo malo pre rekli, nije znao za vraćanje natrag, to je potpuno sigurno da bi pri donetim odlukama i ostao.

Iz ovoga se ne sme zaključiti da bi Tucović dopustio da svi oni razorni uljezi koji su na Vukovarskom kongresu zagospodarili jugoslovenskim radništvom uđu u njegov pokret. Ko to i za jedan trenutak poveruje, taj ne zna ko je bio Tucović i kako je on voleo svoj radnički pokret. Koliko bi se on rvaao s tim rušiocima, to je drugo pitanje. Ali, da bi oni bili pobeđeni, to je van svake sumnje. On bi ih pobeđio i pored toga što bi im sigurno njina braća Zinovijev i Staljin pružili pomoć. A pobeđio bi ih zato, što je Tucović bio veliki borac i što on nikad nije mislio na svoj život, a još manje na lični interes. Naposletku, pobeđio bi ih, jer je on uvek i neprekidno pazio da ne učini ni najmanju grešku i jer je svako ko god ga je čuo kad govori, morao otići s ubeđenjem, da je Tucović govorio iz dubokog uverenja. A to i jeste bila njegova nepobedna snaga, snaga koja mu je omogućivala da stvori i razvija predratni radnički pokret.

Pred komemoraciju desetogodišnjice od Tucovićeve smrti, 1924 srpski socijalni demokrati su posle punih šest godina od završetka rata, pristupili izdavanju Tucovićeвиh celokupnih dela i objavljivanju njegovog testamenta. Za tu svrhu obrazovan je i redakcioni odbor, koji su sačinjavali dr. Nedeljko Košanin, Nedeljko Divac, dr. Živko Topalović i Sava Muzikravić. Prihod od izdatih knjiga imao je da ide u fond za prenos posmrtnih ostataka u Beograd i za podizanje spomenika Tucoviću. Međutim, taj odbor je izdao svega jednu knjižicu. U njoj su objavljeni pored ostalog i pojedini odlomci iz njegovih ratnih zabeležaka. I ma da je u toj knjižici navedeno „Testament Dimitrija Tucovića izvršen je“, Tucovićeва poslednja želja ni do danas, dvadeset godina posle njegove smrti, nije ispunjena. Naime, polazeći u rat 1912, Tucović je napisao svoj testament. Za izvršioce on je bio odredio Pavla Pavlovića, Acu Pavlovića i Živka Topalovića, a za sređivače njegovog ratnog dnevnika Dušana Popovića i Živka Topalovića. Jel i Tucović 1914 ostao pri starom testamentu ili ga je pak izmenio, o tome se ne može ništa pozitivno reći, jer je prva sveska ratnog dnevnika iz 1914 propala sa svima ostalim njegovim stvarima. Na osnovu testamenta od 1912 ratni dnevnik je imao da se izda u zasebnu knjigu. Međutim, preko te želje se prešlo.

Na dan 16 novembra 1924 skupio se pocepani i krvno zavađeni jugoslovenski radnički pokret oko groba Dimitrija Tucovića na Lazarevačkom vojnom groblju, gde su njegove posmrtne ostatke austriske vojne vlasti za vreme okupacije prenele iz prvobitnog groba. Tu su bili predstavnici iz Slovenačke, Hrvatske, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, Makedonije, Vojvodine i iz svih krajeva Srbije. Niko više nije raspravljao principiela pitanja, koja su do toga časa stalno mučila nekada jedinstveni pokret. Niko nije hteo da bude pokretač starih svađa. Nad svima prisutnim lebdeo je Tucovićeв duh, koji ih je bio za momenat ujedinio. Na žalost, to ujedinjenje nije dugo trajalo. Pošto su položeni 18 venaca, pošto su tri hora otpevala „Mirno spavaj u zemlji crnoj, mili družo naš!“, otpočelo se sa govorima. Kad su se izređali: u ime Glavnog radničkog saveza Luka Pavićević, u ime Radničke komore Negosav Ilić, u ime social-demokratske partije dr. Živko Topalović, u ime Centralnog sindikalnog odbora Lazar Stefanović, u ime radnika iz

Slovenije jedan omladinac, hteo je da uzme reč u ime nezavisne radničke partije i Triša Kaclerović. Smatrajući nezavisnu radničku partiju za komunističku, a mrtvog Tucovića za svoga pristalicu, socijalni demokrati su hteli Kacleroviću da onemoguće reč. Ovaj, opet, smatrajući da je nezavisna radnička partija verni sledbenik Tucovićeve ideje, hteo je po svaku cenu da govori. Usled nepopuštanja jedne i druge strane, da nije bio prisutan pokojnikov brat Vladimir, grob Dimitrija Tucovića bio bi poprskan radničkom krvlju.

U proslavi desetogodišnjice od Tucovićeve smrti nije učestvovao samo pocepani radnički pokret nego i cela štampa. U svom 1168 broju beogradske „Novosti“, pišu između ostalog i ovo: „Tucovića možemo smatrati kao prethodnika jednog snažnog socijalističkog pokreta, kao glasnika naše velike i još nestvorene Partije Rada, koja treba da sjedini i organizuje sve napore i težnje radničkog pokreta... Ima dva imena u današnjoj razrivenoj, podeljenoj i krvno zavađenoj Socijalističkoj Internacionali, koja se sa podjednakom poštom pominju u oba protivnička tabora, to su imena Žana Žoresa i Dimitrija Tucovića.“ „Politika“, u broju 5949, piše: „Sutra će se radnici iz svih krajeva naše zemlje prikupiti oko groba Dimitrija Tucovića... Doći će da se oduže uspomeni i zaslugama čoveka, koji je ceo svoj život bio posvetio opštem dobru, a pre svega interesima radnika, radničke klase i radničkog pokreta“. Bečki Arbeiter Zeitung takođe je posvetio Tucoviću jedan duži članak od Hermana Vendela.

Ovde treba napomenuti da je Milosav Jelić, pesnik, još 1917 Tucovićevu smrt opevao u jednoj dirljivoj pesmi.

Inicijativu za prenos posmrtnih ostataka i podizanje spomenika Tucoviću u Beogradu primile su sve radničke organizacije. Tim povodom, a da bi radnički prilozi za fond bili što veći, podružnica grafičkih radnika iz Beograda uputila je na svoje članstvo jedan apel u kome kaže: „...Jedan veliki čovek, jedan veliki um i apostol ideje oslobođenja onih koji... nepravedno stradaju i pate, pre deset godina pao je kao žrtva onih protiv kojih se borio svim svojim bićem celog svog života. Taj čovek to je *Dimitrije Tucović*.“

Nema danas proletera, koga, i posle deset godina, ne prožima sveža uspomena na toga velikog proleterskoga borca, nema danas proletera koji se u svojoj... delatnosti u svim pravcima ne rukovodi i napaja idejama i praktičnim radom, nema danas te radničke organizacije gde ne provejava duh neumrlog rada i požrtvovanje našeg učitelja Dimitrija Tucovića.“

Pa i pored ovoga i njemu još mnogih sličnih apela niti je Tucović prenet u Beograd niti mu je podignut spomenik.

Ni petnaest godina od Tucovićeve pogibije nije prošlo, a da mu se ne oda dužno priznanje. Istina, usled nastalih promena, ova je proslava bila vrlo skromna. Tom prilikom u prostorijama beogradske Radničke komore, pored održanih govora, otkrivena je i Tucovićeve bista. I ovom prilikom cela štampa priključila se radničkoj proslavi.

Na kraju izlaganja Tucovićeve života i rada natura se jedno pitanje: kakva budućnost čeka Tucovićeve misli? Da bi se na ovo pitanje tačno odgovorilo, trebalo bi prvo ustanoviti šta je od Tucovićeve misli otpalo, a koje još i danas važe. Zatim bi trebalo ustanoviti koliki je njegov uticaj i danas na radničke mase. Jer, svaki veliki um važi onoliko koliko on nađe pravih sledbenika i učenika. Jovan Skerlić, pišući o Svetozaru Markoviću, s kojim se Tucović kod nas

jedino može upoređivati, istina trideset i pet godina posle Markovićeve smrti, primoran je bio da konstatuje da „On ne vrši više neposredan uticaj na duhove, i na njega se više ne oslanja ni radikalizam ni socijalizam... Socijalističkim delom svojih učenja za radikalnu stranku on je i suviše crven i kompromitujući; za socijalističku stranku utopističkim delom svojih doktrina, radikalnom stranom svoga programa, on je i zastareo, i umeren i nedovoljan...“¹⁶⁵

Pošto je Tucović imao svega jednu vrstu učenje i jedan program, čisto socijalistički, to ostaje da se vidi kako se danas prema njemu ponašaju bivše njegove pristalice. No, na ovo pitanje mi smo već odgovorili. Sigurno je, da jugoslovenska radnička klasa, i pored pocepanosti, i danas Tucovića smatra za svoga najvećega učitelja. Pa ipak mora se konstatovati da je Tucović za jugoslovensku socijalnu demokratiju postao i suviše crven. Na zemaljskoj konferenciji održanoj februara meseca 1934, u Beogradu, ta partija je i formalno odbacila Tucovićev program i ideje. Ona je prihvatila „originalno izrađen program na osnovu iskustva što ih je socijalistički pokret i kod nas i u ostalim državama stekao u novim i krupnim događajima poslednjih dana... U programu se ističe niz pozitivnih zahteva...“¹⁶⁶

Međutim, pišući o propasti čartističkog pokreta, Tucović kaže: „Propast čartističkoga pokreta ima se pripisati tome što nije bio u stanju da istakne sebi ciljeve bez kojih se veliki socijalistički pokreti ne dadu zamisliti... i nemaju dovoljno snage da dadu života jednom velikom pokretu.“¹⁶⁷ Iz ovoga, pored mnogih drugih dokaza jasno proizlazi, da Tucović nije bio za programe u kojima se vodi računa samo o iskustvima, već je, i „to naročito, tražio *ciljeve*“.

Još veće odstupanje nalazimo u odluci te partije po pitanju Balkanske federacije. Socijalni demokrati više nisu za federaciju balkanskih naroda, koju je Tucović neumorno tražio, već „za stvaranje jednog balkanskog saveza“.¹⁶⁸ Savezi se kao što znamo, prave između vlada, a federacije između raznih država, kao npr. federativna unija 48 država Sjedinjenih Američkih Država.

No čak i da se Tucović prebacio u svojim predviđanjima, što nije slučaj, i da je vreme dalo negativan odgovor na njegove misli, što takođe nije slučaj, on bi ipak ostao jedan izuzetno redak čovek u jugoslovenskom narodu. Jer Tucović je za sobom ostavio jedan veliki i izvanredno lepi spomenik, spomenik koji neće moći niko da nadvisi niti u zasenak da stavi: to je lični primer. Taj njegov lični primer bilo je uverenje, taj čudni osećaj što ne radi niti iz sujete niti radi laskanja, već oslanjajući se samo na svoj zakon ubeđenja pred kojim ostaju neme čak i najnužnije i najelementarnije životne potrebe. Taj primer bili su ispolinski naponi, da pobedi najveći ljudski nemoral – egoističku glupost. Taj primer bila je čvrstina karaktera, to toliko retko svojstvo u današnjem društvu, svojstvo, koje baš zato što je tako retko neophodno je nužno za potsticanje budućih generacija. Taj primer bila je nepresušiva ljubav za iznalaženjem vekovne istine, one istine kojoj zub vremena ne može da naškodi, već naprotiv, kao i izvesnoj vrsti granita, sve veću čvrstinu pribavlja. Taj primer ostavio je Tucović, jer je on proklamovao da je žalosno i sramno

---

¹⁶⁵ Svetozar Marković, str. 234.

¹⁶⁶ „Radničke Novine“ od 9 februara 1934.

¹⁶⁷ „Borba“, knj. IV, str. 323.

¹⁶⁸ „Radničke Novine“ od 9 februara 1934 „Odluke zemaljske konferencije“

biti neosetljiv dok svetom vlada zlo nemaštine i da je najveća ljudska tragedija kad čovek mora da umre u bedi i neznanju i pored toga što ima sve sposobnosti za saznanje i viši život. Taj primer ostavio je Tucović i u tome što je snažno istakao, da čovečanstvo mora neprekidno težiti savršenijem, jer se kroz tu težnju zakon prirode izražava, a ljudski život obnavlja. Taj primer ostavio je Tucović u svojim postupcima što je hteo nešto van snage svoje sredine, ali se ipak od toga hotenja ni po koju cenu nije hteo odreći, jer bi to odricanje za njega bilo odricanje od svog čovečanskog poziva, dakle slična tragedija onoj što mu se desila. Taj primer, na posletku, ostavio je Tucović time što je svojim radom i mislima milionima generacija doviknuo da ljudi ne smeju biti smrznuta ognjišta beda i jada, već rasadnici sve boljih i novijih nada.

Takav je bio Dimitrije Tucović.

S A D R Ź A J:

Predgovor 2

- I Detinjstvo i školovanje 3
- II Postanak političkih partija u Srbiji 15
- III Tucović i srpska social-demokratska partija 32
  - IV Tucović i sindikati 66
  - V Tucović i socijalno zakonodavstvo 79
- VI Tucović i aneksija Bosne i Hercegovine 87
  - VII Tucović i Balkanska federacija 101
  - VIII Tucović i II Internacionala 110
  - IX Tucović i ratovi 125
  - X Tucović i militarizam 146
  - XI Tucović i novinarstvo 150
- XII Tucović govornik. Tucović i nauka 153
  - XIII Tucovićevev karakter 155
  - XIV Zaključak 159